

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ: ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ XIII ТА XIV
ВСЕУКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ
АРХЕОЛОГІЧНИХ КОНФЕРЕНЦІЙ
Електронне видання

2024-2025

Кам'янець-Подільський
2026

УДК 902/904(477)(063)

ББК 63.4(4Укр)я 43

A87

Рекомендовано вченою радою історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 1 від 9 січня 2026 р.)

Рецензенти:

- Могилів О. Д.** старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.
- Строцький Б. С.** науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.

Редакційна колегія:

- Копилов С. А.** ректор К-ПНУ ім. І. Огієнка, доктор історичних наук, професор. (голова).
- Дубінський В. А.** перший проректор К-ПНУ ім. І. Огієнка, кандидат історичних наук, доцент (співголова).
- Глушковецький А. Л.** декан історичного факультету К-ПНУ ім. І. Огієнка, кандидат історичних наук, доцент (співголова).
- Федьков О. М.** завідувач кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін К-ПНУ ім. І. Огієнка, доктор історичних наук, професор.
- Комарницький О. Б.** доктор історичних наук, професор кафедри історії України К-ПНУ ім. І. Огієнка.
- Баженов О. Л.** кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін К-ПНУ ім. І. Огієнка (відп. секретар).
- Семенчук С. О.** кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.
- Гуцал В. А.** кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін К-ПНУ ім. І. Огієнка (відп. редактор).
- Ільків М. В.** кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії, член правління ВГО «Спілка археологів України», директор Чернівецької філії ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України».
- Левінзон Є. Ю.** старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного наукового музею-заповідника.
- Павлинський Ю. В.** магістрант I курсу історичного факультету К-ПНУ ім. І. Огієнка (технічний редактор).

A87 **Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи : Збірник матеріалів XIII та XIV Всеукраїнських студентських археологічних конференцій.** Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2026. 181 с.

Електронна версія посібника доступна за покликанням:

URL: <https://kaf-asipd.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2026/04/zbimyk-2024-2025.pdf>

Збірник містить доповіді і повідомлення учасників XIII та XIV Всеукраїнських студентських археологічних конференцій, які відбулися у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Розрахований на науковців, студентів, краєзнавців та освітян.

© Колектив авторів, 2024-2025

ЗМІСТ
МАТЕРІАЛИ
XIII ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Августінова А. М. Хроніка археологічних досліджень Дунаєвецького району на сучасному етапі	6
Баженов М. О. Катерина Мельник та її внесок у дослідження Середнього Подністров'я	8
Базиняк І. І. Археологічні дослідження міста Полонне 2021-2023 років	12
Бочуля М. І. Історія досліджень Траянового валу Городоччини	18
Гринчук Т. В. Символіка та значення шолому з Німеї	23
Грига С. В. Археологічні знахідки із траншеї поблизу будинку Фаренгольца у Кам'янці-Подільському	28
Квасневський А. С. Хотинський скарб брактатів	33
Кішлар В. В. Кераміка племен черняхівської культури	36
Лисак М. В. Овруцька пірофілітова індустрія: спеціалізація поселень ...	41
Нечипоренко В. В. Історія археологічного вивчення Більського городища (VIII-IV ст. до н. е.)	45
Петрук А. М. Особливості поховань скіфських амазонок	50
Сеняк С. З. Вироби з металу, кістки, рогу, кременю та каменю населення поморсько-кльошової культури	54
Сивук С. О. Археологічна спадщина Володимира Антоновича	59
Слюсар Д. Ю. Біритуальні захоронення висоцької культури та спроба їх класифікації	63
Ткачук М. В. Федір Вовк та його внесок у вітчизняну археологію	69
Токарчук О. О. Скандинавська Русь-Гардаріки	72
Цебринська М. М. Дослідницький і пам'яткоохоронний доробок Марини Ягодинської	76

МАТЕРІАЛИ
XIV ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Баженов М. О. Типологія та соціальні функції давньоруських городищ середнього Подністров'я XII-XIII ст.	82
Березанський А. В. Застосування ДНК-аналізу в сучасній археології України	85
Бистрицька Д. О. Історія досліджень поселень поєнешті-лукашівської культури на території України	88
Болмосова В. Д. Збереження археологічної спадщини під час російсько-української війни	92

Венжинович О. А., Павлинський Ю. В. Дослідження раковецького могильника М. Островським та І. Винокуром	97
Грига С. В. Археологічні дослідження на місці Іоанно-Предтеченської церкви у Кам'янці-Подільському	101
Гринчук Т. В. Археологічні знахідки виявлені під час російсько-української війни 2022-2024 р.	106
Квапиш А. В. , Похилий Д. Д. Дослідження кургану доби раннього залізного віку поблизу села Маліївці	111
Кішлар В. В. Вікентій Хвойка – фундатор української археології	116
Курочка А. Р. Металеві намистини з Чорнівського городища XIII ст.: типологія та хронологія	120
Лавринюк Р. О. Археологічні пам'ятки Полонного	126
Лисецька Ю. І. Експериментальне відтворення гончарних технік давньоруського часу: виготовлення керамічного посуду в Болохівському князівстві середини XII – першої половини XIII ст.	130
Павлинський Ю. В. Особливості розвитку рибальства на території України в епоху енеоліту та добу бронзи	134
Падалка А. Д. Особливості використання штучного інтелекту в археології	141
Педоряка Д. О, Коваленко О. В. Поховання бабинської культури із Сторожового	145
Пилипець В. Ю. Археологічна мапа міста Кіцмань та його околиць ...	149
Свідницька В. В. Дерев'яні та кам'яні споруди оборонного типу давньоруських поселень	152
Семерня О. О. Черняхівська культура на Криворіжжі: локальні особливості та перспектива дослідження	157
Тарасов О. С. Археологічний експеримент з демонстрації ефективності техніки метання дротика за допомогою списометалки	163
Топоровська С. В. Знахідка пустотилого гудзика XVIII–XIX ст. з урочища Сходи Фаренгольца	168
Чуділовська А. О. Попередні результати археологічних досліджень поселення Старий Кар'єр у 2024 році	171
Якимчук Т. В. Моніторинг пам'яток археології на Тернопільщині в 2024 році	175

**МАТЕРІАЛИ
XIII ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ
АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ:
ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ»
(21 ТРАВНЯ 2024 р.)**

Августінова А. М.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ХРОНІКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДУНАЄВЕЦЬКОГО РАЙОНУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розглядаються результати археологічних досліджень, проведених у Дунаєвецькому районі. Описано знахідки, що свідчать про історію та культуру цього регіону. Особлива увага приділяється об'єктам I - III століть нашої ери, знайденим у поселенні Чаньків-1 дослідженнях пам'яток біля с. Сокилець.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, Поділля, Дунаєвеччина, поселення, могильник, с. Ставище, поселення Чаньків-1, с. Сокилець.

Вивчення археологічних пам'яток на території Поділля було започатковане на початку ХХ ст. відомими дослідниками Поділля і Волині В. Антоновичем, Ю. Сіцінським, В. Гереневичем, С. Гамченком та ін. Зокрема, на території Дунаєвеччини археологічні дослідження проводили І. Винокур, В. Захар'єв, А. Гуцал та ін.

У 1980-х рр. В. Захар'єв виявив багатощарове поселення Чаньків-1 в Дунаєвецькому районі Хмельницької області. У 2011 р. на замовлення Служби автомобільних доріг у Хмельницькій області, Хмельницьке відділення «Подільська археологія» Інституту археології НАН України провело археологічні дослідження поселення Чаньків-1. Результати розвідки показали, що частина території цього археологічного об'єкту потрапляє під проект будівництва дороги. Внаслідок цього, замовнику будівництва було рекомендовано провести археологічні дослідження на площі близько 8000 м².

У березні 2019 р. Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України провів рятівні археологічні дослідження на частині поселення площею 4000 м², урахувавши пошкодження, завдані несанкціонованими будівельними роботами з 2011 по 2018 роки.

Пам'ятка Чаньків-1 займає обидва схили невеликого потічка, який впадає в річку Тернава, а та, у свою чергу, в Дністер. Загальна площа поселення за всі часи його існування – близько 30-35 га. Пам'ятка є багатощарова. Під час розкопок вдалося натрапити на споруду, яка відноситься саме до часів енеоліту. Приблизно, це VI тис. до н. е. Наступний період, сліди якого присутні на поселенні – доба пізньої бронзи та раннього залізного віку (II-I тис. до н. е.) Також, тут представлений період, пов'язаний з римським часом (I-IV ст. н. е.). Завершальний період – це княжа доба або давньоруський час (XII-XIII ст.). Основна час-

тина знахідок на цьому поселенні – фрагменти різночасної кераміки, яка становить близько 90% усіх виявлених об'єктів [2].

Упродовж 1982–1983 рр. І. Винокуром велися дослідження на поселенні біля с. Ставище Дунаєвецького району, де було розкрито 13 жител, господарські будівлі, зібрано чимало знахідок (залізни косо, наральник, ножі, наконечники списа та стріл тощо) [1, с. 22–24].

У 1993 р. експедиція Хмельницького обласного краєзнавчого музею продовжила дослідження давньоруських могильників поблизу с. Сокилець Дунаєвецького району Хмельницької обл., в результаті чого було розкопано два кургани на могильнику кінця XI ст. та десять поховань на могильнику XII–XIII ст. [3].

У східній групі курганного могильника в урочищі Могилки (Дубина) виявлено парне поховання жінки та дівчинки-підлітка, оточене кам'яним колом, розділеним на два сектори; кістяки обох похованих були орієнтовані на захід. Поблизу жінки знайдено мідні каблучку та скроневе кільце (обидва у півтора оберти), а також комбінований гудзичок, тоді як на грудях дівчинки виявлено намисто зі скла, пасти та перламутру. Поховальні ями були мілкими (глибиною 0,65 м і 0,45 м). У іншому кургані кам'яних конструкцій не зафіксовано; у могильній ямі глибиною 0,6 м похована дівчинка-підліток, кістяк якої значно порушений тваринами. На денній поверхні цього кургану виявлено залишки поминальних вогнищ та фрагменти керамічного посуду.

В урочищі Батарей остаточно завершили розчищення східної частини могильника XII–XIII ст. Крім шести підплитових, виявлено чотири поховання без перекриття. Усі кістяки орієнтовані на захід. Ями – глибиною до 0,7 м від тогочасної поверхні. П'ять кістяків належали дорослим особам, чотири – підліткам, один – дитині. Виділяються поховання 7 та 8, в могильних ямах яких простежено підбої [5].

З поховального інвентарю в могилах знайдено лише жіночі прикраси: мідні скроневі кільця в півтора оберти і каблучки: срібна вита джгутиком з розіркненими краями, мідна замкнена вита та подвійний варіант такої ж обручки, мідна пластинчаста з розіркненими краями.

Серед інших вирізняється поховання дівчинки-підлітка виділяється залишками потрібних скроневих кілець, намиста зі скляних пронизок і бурштинових намистин, двома браслетами (срібним з лігатурою та круглим), оздобленням взуття залізними пластинками та залізною намистиною. Також знайдено фрагменти скляних браслетів, мідний хрестик, залізне вістря стріли та вапняковий блок, можливо, частина хреста.

У 1995 р. спільно із Хмельницьким краєзнавчим музеєм та експедицією історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (нині Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка) були проведені розкопки могильника давньоруського часу поблизу с. Сокилець Дунаєвцького району (керівники експедиції В. Захар'єв та А. Гуцал). Результатом роботи цієї експедиції стало дослідження двох курганів [4, с.72-75].

Отже, у результаті проведених наукових досліджень було виявлено значний потенціал для археологічних досліджень в Дунаєвцькому районі на сучасному етапі. Виявлені артефакти та структури свідчать про давню історію цього регіону, що важливо для розуміння його культурного та історичного контексту. Результати досліджень дають підстави для подальшого вивчення та відновлення історії Дунаєвцького району, а також вносять важливий внесок у загальне розуміння археологічного обліку в Україні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І. С. Черняхівське поселення Ставище. *Тези доп. респ. наук. конф. Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля*. Дунаївці, 1993. С. 22–25.
2. Дослідження багатощарової пам'ятки на Поділлі – Чаньків-1. URL: <https://iananu.org.ua/novini/ekspeditsiji/1046-doslidzhennia-bahatosharovoipamiatky-na-podilli-chankiv-1> (дата звернення: 14.04.2024).
3. Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвеччині: нові відкриття. *Хмельниччина: роки становлення та поступу (Матеріали Всеукр. наукової історикокраєзнавчої конференції)*. Хмельницький: Доля, 1997. С. 222-226.
4. Захар'єв В. А. Десять років дослідження археологічних пам'яток Сокилецького мікрорегіону. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Зб. наук. праць*. Кам'янець-Подільський, 2003. Вип. 3. С. 72–75.
5. Захар'єв В. А. П'ятий сезон досліджень у Сокильці. *Археологічні дослідження в Україні в 1994–1996 рр.* Київ, 2000. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/Sci/Archeology/ArcheolDosIVUkr1996/Sokilec1996.html> (дата звернення: 14.04.2024).

Баженов М. О.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

КАТЕРИНА МЕЛЬНИК ТА ЇЇ ВНЕСОК У ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Стаття висвітлює наукову діяльність Катерини Мельник під час археологічної експедиції 1883–1884 рр. разом із Володимиром Антоновичем

у Середньому Подністров'ї. Проаналізовано результати обстеження 15 печер, городищ, курганів, наскельних монастирів, мегалітичних споруд і первісних зображень, а також фіксує важливі етнографічні легенди та артефакти (зокрема трипільські, які дослідниця помилково віднесла до неоліту). Особливий акцент зроблено на унікальному внеску К. Мельник у документування пам'яток, більшість із яких сьогодні втрачено або не підтверджено сучасними дослідженнями, що робить її «Дорожні нариси Поділля» та реферат 1884 р. цінним першоджерелом з історії археології регіону.

Ключові слова: К. Мельник, В. Антонович, Середнє Подністров'я, археологія.

Подністров'я здавна захоплювали людей своєю величністю та красою. Його мальовничими краєвидами захоплювався ще О. Афанасьєв-Чужбинський, що проводив тут свою дослідницьку експедицію в 1859-1860 рр. [2, с. 121-122]. Проте регіон мав не тільки своїми пейзажами, але й насиченою історією землею. З дослідженням цієї історії пов'язана й діяльність Антоновичів.

В 1883-1884 рр. за дорученням Розпорядного комітету VI Археологічного з'їзду Володимир Антонович був відряджений на дослідження печер вздовж р. Дністер та його приток. Із ним вирушила його асистентка та майбутня дружина Катерина Мельник, що фіксувала та описувала відвідувані ними місця [1, с. 1; 4, с. 1]. Зазначимо, що інформація про обстеження регіону Середнього Подністров'я була опублікована К. Мельник в журналі «Київська старовина» під назвою «Дорожні нариси Поділля» (1885-1887 р.).

Під час експедиції, ними було знайдено 30 печер, проте половину з них їм не вдалося дослідити внаслідок їх закриття селянами або через їхню важкодоступність. Зокрема, серед недосліджених ними були печери в Карачківцях, Хороборі та верхні ряди печер в Нагор'ях і Лядові, де в останній за чутками людей були помічені скупчення великих кісток, ймовірно мамонта [1, с. 3]. Тому загалом з цих причин їм вдалося дослідити всього 15 печер на березі та притоках Дністра. В. Антонович поділив їх на дві групи: 1) природні печери, в яких простежується людська діяльність, до яких він відніс печери в Нігині, Студениці, Нагор'ях; 2) та штучні печери, висічені людьми в скалі, до яких віднесено жванецьку печеру та бакотський, лядавський і бушівський наскельні монастирі [1, с. 1-3].

Свою експедицію дослідники почали з р. Смотрича. Йдучи в низ по його течії, в с. Карачківцях ними було зафіксовано близько 400 курганів та описано городище [3, с. 14-15], також оглянуто печери та

знайдено численну кількість крем'яних знарядь [1, с. 7]. Саме городище, вона віднесла до «князівських часів», яке було знищене Солодивим Буняком. Цікавим є те, що у Карачківцях вона зафіксувала й подала переказ легенди про заснування міста в Кам'янці-Подільському. З місцевих оповідей, «два брати вдовиченів-паничів», поїхали на полювання у ході яких олені привели їх на гарну місцину і брати тут вирішили побудувати місто. Цих братів вона ідентифікувала як Данили і Василька Романовичів – дітей Романа Мстиславовича. Цікавим є те, що подібна легенда про заснування міста Кам'янця-Подільського доволі широко побутує й серед місцевого люду та описано в пізніх хроніках, однак в якості цих «братів» вже виступають – Коріатовичі.

Стосовно крем'яних знарядь і кераміки то К. Мельник описала їх як неолітичні (!). Однак, знайдені нею артефакти, як ми сьогодні вже знаємо, є належними до трипільської культури. Тобто, вона практично упустила свій шанс стати першовідкривачем цієї культури.

Нище по течії біля містечка Черче було оглянуто ряд печер що простягається від Залуччя до Нігіна, де було знайдено велика кількість кісток, більшість з яких належать вбитим під час татарської навали [3, с. 21-22], проте зустрічались і кістки первісної людини [1, с. 5; 3, с. 21].

Після Нігіна, вона рушила у Привороття, де оглянула городище, яке сьогодні відоме як «Кармалюкова гора» і поруч з описом земляного городища вона бачила залишки кам'яної стіни та вежі, що сьогодні не фіксується. На самій пам'ятці, у ході археологічних досліджень 2018-2021 рр. подібне не було виявлено. Сама конфігурація пам'ятки та її фортифікації характерна для дерев'яно-земляної конструкції.

Оминувши Кам'янець і с. Панівці, дослідники побували в Усті, де описали Траянові вали а також городище і декілька курганів, один з яких є Остапова могила [3, с. 29-30].

Далі археологи переміщуються до с. Жванця, звідки вони будуть досліджувати Дністер по лівому берегу, закінчуючи м. Ямполем, місцевість якої люди, як відзначає К. Мельник, називали «Подільською Швейцарією» [4, с. 1].

В більшості печер Подністров'я та їх околів дослідники фіксували різні зображення, дослідженням яких зайнялась К. Мельник. Під час досліджень Бакотського скального монастиря, нею була обстежені залишки циклопічної стіни, яка пролягала від великої скелі до підніжжя гори [6, с. 120], що була частково розібрана через загрозу падіння [9, с. 77], а також малюнки та насічки намічені на 4 вапняко-

вих пірамідоподібних брилах розташованих на виході з монастиря. Дослідниця припускала про первісне заселення печер людьми [6, с. 121-122].

Подібне припущення К. Мельник зробила й при дослідженні Лядавського монастиря. При його огляді вона звернула увагу на 6 метровий моноліт, розташований на вході першого ярусу (ряду) печер, та порівняла його з подібним монолітом в дольмені San Miguel в іспанському місті Аррічінага, припустила про його релігійне призначення. Неподалік нього дослідниця обстежила вирізаний малюнок [6, с. 123].

На схилі гори біля підніжжя печер в Нагор'ях К. Мельник детально обстежила та зафіксувала зображення на 15 каменях [6, с. 124].

Матеріали з своїх досліджень в Подністров'ї були зачитані К. Мельник 27 серпня 1884 р. на засіданні VI Археологічного з'їзду в Одесі в рефераті «Сліди мегалітичних споруд в Південній Росії». Роботу високо оцінив Д. Анучин: «... повідомлення пані Мельник заслуговує на повну увагу, оскільки досі ми не маємо жодних відомостей про мегалітичні пам'ятки на території між Чорним і Балтійським морями ...» [7, с. 8-10].

Отже, Катерина Мельник описала значну кількість пам'яток Середнього Подністров'я, серед яких були численні кургани, городища, а також знаряддя праці. Окремо варто відзначити її внесок у фіксацію мегалітичних споруд та первісних зображень. Також, варто відмітити й те, що при археологічних дослідженнях В. Антоновича та Ю. Сіцинського Бакотського скельного монастиря у 1892 р., вона робила замальовки фресок з келій, які не збереглися сьогодні.

Таким чином, Катерина Мельник залишила вагомий науковий спадок, перша системно задокументувавши 15 печер, городища, кургани, мегалітичні споруди та первісні зображення Середнього Подністров'я. Більшість описаних нею пам'яток сьогодні втрачено або не підтверджено сучасними розкопками, тому її «Дорожні нариси Поділля» та реферат 1884 р. залишаються цінним першоджерелом. Зазначимо, що особливо значущими є фіксація трипільських артефактів (хоча й не розпізнаних), етнографічних легенд та замальовки втрачених фресок Бакотського монастиря, що заклало основу подальшого археологічного вивчення регіону.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. Одесса : Тип. А. Шульце, 1886. 17 с.

2. Афанасьев-Чужбинский О. С. Поездка в Южную Россию: Очерки Днестра. Санкт-Петербург, 1861. Ч. 2. 465 с.
3. Мельник К. М. Путевые очерки Подолия. Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого. 1884. Т.4. Ч. I-III. С. 1-32.
4. Мельник К. М. Путевые очерки Подолия. Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого. 1884. Т.8. Ч. IV. С. 259-391.
5. Мельник К. М. Путевые очерки Подолия. Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого. 1885. Т.11. Ч. VIII-IX. С. 465-489.
6. Мельник К. М. Следы мегалитических сооружений в Южной России. Труды VI-го археологического съезда в Одессе. Одесса, 1884. С.103-134.
7. Рефераты о заседаниях VI Археологического съезда в Одессе. Одеса: типография «Новорос. Телегр.», 1884 р. № 9
8. Сіцінський Ю.Й. Нариси з історії поділля. Вінниця, 1927. Ч.1. 74 с.
9. Широцький К. На руїнах Бакоти (З подорожніх вражень). Літературно-науковий вісник. Львів, 1912. Т.57. № 1. С.71-79.

Базиняк І. І.

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСТА ПОЛОННЕ 2021-2023 РОКІВ

У статті аналізуються результати археологічних досліджень, проведених у місті Полонне протягом 2021-2023 рр. Розкопки виявили ряд цікавих артефактів, які вказують на давню історію та культурний контекст регіону. Серед відкриттів – поселення раннього середньовіччя, залишки фортифікаційних споруд, предмети побуту та культові об'єкти. Аналіз знайденого матеріалу дозволяє краще зрозуміти життя та взаємодію давніх цивілізацій на території сучасного Полонного. Результати дослідження відкривають нові перспективи для розуміння історії регіону та його місця в контексті світової культурної спадщини.

Ключові слова: Полонне, археологічні дослідження, трипільська культура, палеоліт, свинцева грамота, собор Св. Анни.

З великою історичною спадщиною, що переплітається зі складною культурною динамікою, місто Полонне завжди привертало увагу дослідників. Недавні археологічні дослідження, проведені протягом 2021-2023 рр., стали не лише спробою розгадати та відновити зниклі сторінки минулого, а й важливим кроком у збагаченні нашого розуміння історії цього міста.

Історичне минуле Полонного висвітлюється в численних наукових розвідках, передовсім українських та польських авторів. Умовно

ці праці можна поділити на дві групи. Перша – це джерелознавчі та загальноісторичні праці в ширшому суспільному контексті. Друга – власне архітектурно-урбаністичні дослідження. У першій групі одним з найдавніших описів Полонного є праця В. Аскоченського, в якій автор фіксує рештки старих укріплень у вигляді досить глибоких ровів [1, с. 61-63]. Достатньо інформативним виданням є «Історико-статистичний опис церков та парафій Волинської єпархії» М. Теодоровича [13, с. 228-252], зміст якого значною мірою ґрунтувався на численних публікаціях у «Волинських єпархіальних відомостях» (1867-1918). Це також «Географічний словник Польського королівства та інших слов'янських країн». В радянські часи були опубліковані праці, зокрема «Історія міст і сіл УРСР» [5] та ін. Серед новітніх історичних праць, в яких Полонне фігурує достатньо часто, слід виокремити дослідження В. Захар'єва [3], Н. Яковенко [16], В. Собчука [12], В. Атаманенка [2], І. Тесленка [14], С. Пивоварова [9] та ін.

Друга група публікацій значно скромніша в кількісному вимірі, однак для даної теми має істотний потенціал в силу конкретної спрямованості на місто як на історико-урбаністичний об'єкт. Першою слід згадати публікацію Т. Трегубової [15], в якій здійснено спробу аналізу просторової структури міста на підставі двох архівних планів кінця XVIII ст. Серед змістовних публікацій цього профілю варто також зауважити аналітичний матеріал, представлений в двох розлогіх статтях польського автора П. Шлезингера, однак без залучення першоджерел, котрі характеризують стан міста підчас його перебування у власності князів Острозьких. Ця тема зачіпалася також П. Ричковим на підставі опрацювання архівних матеріалів [10]. Цікавий фактаж був представлений в праці полонського дослідника – краєзнавця А. Козака [7].

Археологічна знахідка, яку знайшов депутат полонської міської територіальної громади мікрорайону Новополонне Віктор Яськов на земельній ділянці «Дубовий гай» у місті Полонне у 2021 р., принесли надзвичайно цікаві та важливі відкриття, розкриваючи культурні нашарування давнини, що лежали прихованими під землею. Знайдені залишки поселення, належать до Трипільської культури IV-III тис. до н. е. Ця земельна ділянка, розташована на півострові, що оточений річкою Хомора, виявилася важливим центром давнього життя та культури. Пошукова експедиція випадково натрапила на сліди старовинних споруд, що спонукало до проведення подальших археологічних досліджень. Результати обстеження відносять цей археологічний об'єкт до періоду Трипілля та доби бронзи. Особливо цікавим є те, що багато-

шарове поселення виявлене в околицях міста, робить його унікальним об'єктом в контексті археологічних досліджень Хмельницької області. Важливо відзначити, що земельна ділянка «Дубовий гай» не внесена до переліку державного реєстру культурної спадщини, що робить її вразливою перед можливими будівельними роботами чи іншими змінами використання землі. З цього приводу виникає необхідність юридичного захисту цієї території як об'єкта історико-культурної спадщини, щоб забезпечити її збереження для майбутніх поколінь [4].

Археологічні дослідження, проведені восени 2021 р. в історичній частині міста Полонне неподалік костелу Святої Анни, стали наймасштабнішими в історії міста. Науковці Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» під керівництвом кандидата історичних наук Павла Нечитайла розпочала дослідження наприкінці вересня з метою майбутнього будівництва готелю на цій території. Згідно із законодавством, підприємство, що планує будівництво, замовило архітектурно-археологічні дослідження, які дозволили виявити унікальні артефакти. Внаслідок розкопок виявлено значну кількість цінних знахідок, включаючи: світильники, люльки, монети, фрагменти глиняного та скляного посуду, підківки для взуття, кулі та навіть окуття для дерев'яних лопат. Ці артефакти свідчать про різні історичні епохи та культурні впливи на цю територію. Особливу увагу викликали знахідки, які датуються добою палеоліту (від 3 млн до 100-150 тис. років тому) такі як ліпна кераміка та крем'яні знаряддя. Також були знайдені фрагменти скляних давньоруських браслетів та горщиків, які відносяться до XI-XIII ст. Виявлені поховання дозволили встановити, що у XIII-XIV ст. ця ділянка функціонувала як міський цвинтар, де було знайдено рештки дев'яти поховань. Важливість цих відкриттів полягає у їхньому значенні для вітчизняної історичної антропології, оскільки поховань з цього часу досліджено дуже мало. Окрім цього, під час розкопок були виявлені артефакти, що відносяться до XVII-XVIII ст., зокрема ями та котловани, які свідчать про використання цієї території як міського цвинтаря. Ці знахідки, разом з іншими археологічними матеріалами, були передані до експозиції місцевого музею «Полонський історичний музей» [8].

Також, під час цих розкопок було знайдено свинцеву грамоту. Її знайшов один з учасників експедиції – Дмитро Тимчук. Розкопуючи поховання післямонгольської доби, він виявив під ним контури ранішнього об'єкта – невеличкої заглибини на рівні культурного шару XII ст.

Заглибина, як з'ясувалося, була залишком відкритого вогнища діаметром близько 1 м, насиченого деревним вугіллям, серед якого траплялися уламки керамічних посудин кінця XI – першої половини XII ст. Такі вогнища навіть дотепер влаштовують на задвірках садибних ділянок – чи то для спалювання побутового сміття, чи то для смаження м'яса тощо. Коли необхідність у вогнищі зникає, його пересипають тоненьким прошарком ґрунту, аби вітер не розносив попіл. От саме в такому ґрунті, насипаному поверх вогнища, і було знайдено грамоту.

Знахідка, виявлена Д. Тимчуком під час вибирання культурного шару, являла собою невеличкий шматочок свинцю, обліплений з усіх боків землею. Обережно зчищаючи бруд, археолог дістався металевої поверхні предмета, на якій стали помітні якісь вирізьблені літери. Знахідка свинцевої грамоти у вигляді згорнутої пластини з виявленим написом стала об'єктом пильного дослідження та складної реставрації. За словами науковця, грамоти й своєрідні листи, переважно побутового характеру, якими обмінювалися пересічні мешканці Східної Європи в XI-XIII ст., не є чимось рідкісним.

Починаючи з 1951 р. на теренах колишніх Давньоруських князівств було знайдено понад 1200 таких документів, прокреслених на шматках березової кори – берести. Найбільше їх було виявлено в Новгороді, але знаходили їх також і в інших містах. Головна унікальність цієї знахідки в тому, що вона є першим побутовим листом давньоруського часу, знайденим на теренах колишнього Київського князівства, до якого належало місто Полонне в XII ст. Проте, її стан потребував ретельної реставрації та подальших досліджень.

Реставраційний процес почався з очищення знахідки від землі та корозійних нашарувань під керівництвом П. Нечитайла та у співпраці з іншими дослідниками. Перші спроби виявлення тексту були здійснені на основі фотографій, що дозволило частково розшифрувати слова. Проте, повна розгортка та прочитання грамоти вимагало складних та кропітких робіт. Головною складністю в реставрації стала корозія та крихкість металевої основи, яка ускладнювала очищення та відновлення тексту. Знайдений артефакт мав значні деформації та тріщини, що вимагали уважної обробки. Відсутність чіткої методики реставрації такого типу артефактів додатково ускладнювала завдання. Важливою частиною реставраційного процесу було закріплення металевої основи та укріплення слабких ділянок, що забезпечило збереження артефакту на майбутнє. Робота проводилася під мікроскопом з використанням спеціальних інструментів для докладної обробки та віднов-

лення тексту. Після успішної реставрації грамоти з'явилася можливість дослідження її тексту. Виявлення кириличного напису на внутрішній стороні пластини відкрило нові можливості для аналізу та інтерпретації історичних даних, що містилися в грамоті. Завдяки напруженій праці та співпраці дослідників і реставраторів знайдена свинцева грамота стала важливим свідченням давньоруських адміністративних практик. Її реставрація та дослідження відкрили нові можливості для розуміння історії та культури давньоруських земель [11].

У вересні 2023 р. археологічні дослідження, здійснювані археологами Хмельниччини разом з місцевими жителями та учнями, зосереджуються на території історичного ареалу костелу Святої Анни у місті Полонне. Це дослідження стало можливим завдяки гранту, наданому Українським культурним фондом Міністерства культури та інформаційної політики, на реалізацію програми «Археологічна школа «Літописне місто Полонне»». Протягом цього часу знайдено рештки кераміки XVII-XVIII ст., а також залишки будівлі, яка існувала на цьому місці ще до періоду правління князя Станіслава Любомирського у 1621 р. Варто відзначити, що програма «Археологічна школа «Літописне місто Полонне»» передбачає не лише проведення археологічних розкопок, але й активну взаємодію з місцевими жителями та школярами. В рамках цієї програми проводяться практичні заняття з археології для учнів та місцевих жителів, а також запровадили лекції з вивчення історії міста Полонне та методів археологічних досліджень. Метою цього проєкту є викликання інтересу та підтримка місцевого населення у питаннях історії та археології, а також збагачення загального культурного досвіду суспільства. Завдяки спільним зусиллям археологів та місцевих жителів, дослідження важливих історичних об'єктів, таких як костел Святої Анни в Полонному, стає доступним та цікавим для всіх шарів суспільства [6].

Отже, таким чином період з 2021 по 2023 рр. археологічні дослідження в місті Полонне виявилися не лише важливими кроком для розкриття та вивчення історичного спадку цього регіону, але й стали прикладом успішної співпраці між археологами, місцевими жителями та органами влади. Результати цих досліджень показали, що Полонне, як і багато інших міст України, має багату та цікаву історію, яка потребує подальшого вивчення та збереження. Під час археологічних розкопок було знайдено різноманітні артефакти, такі як рештки кераміки, будівельні конструкції та інші об'єкти, які свідчать про багату історико-культурну спадщину міста. До того ж, активна участь місцевих жи-

телів та школярів у дослідженнях сприяла не лише залученню громадськості до вивчення історії свого регіону, але й підвищенню інтересу до археології та культурної спадщини загалом.

Результати археологічних досліджень міста Полонне не лише відображають важливість збереження та вивчення історичних об'єктів, але й підкреслюють значення співпраці між науковими установами, громадськістю та владою у розвитку культурного туризму та підтримки культурної спадщини. Дослідження відкривають нові можливості для подальшого вивчення історії міста та залучення уваги до його культурних та історичних цінностей.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аскоченский В. И. Очерки Волини в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях. Житомир, 1847. 162 с.

2. Атаманенко В., Рибачок І. Замки у системі оборони Південно-Східної Волині кінця XVI – початку XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеоновських війнах* : матеріали 41 Міжнародної істор.-краєзн. конф., присвяч. 200-річчю війни 1812 року, 11–12 трав. 2012 р., м. Луцьк : наук. зб. / уряд.: А. Силук, О. Златогорський. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. Вип. 41. С. 250–258.

3. Захар'єв В. А., Семенчук С. О, Шпаковський С. М. Виявлені В. І. Кочубеєм давньоруські городища Синютки (Двірець), Михнів (Гнійниця) верхів'я Горині: теперішній стан і перспективи охорони. *Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення»*. Ред. кол. Баженов Л. В. (Голова), Єсунін С. М. (Співголова, відп. редактор), Сміховський В. В. (Відп. секретар) та ін. Шепетівка, 2015. С. 35-42.

4. Залишки трипільської культури знайдено в Полонному URL: <https://denzadnem.com.ua/shepetivshhyna/77438> (дата звернення: 07.05. 2024).

5. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька Область. Київ: Головна Редакція УРЕ АН УРСР, 1971. 708 с.

6. У Полонному археологи проводять розкопки. URL: https://vsim.ua/Podii/u-polonnomu-arheologi-provodyat-rozkopki-11886544.html#goog_rewarded (дата звернення: 05.05. 2024).

7. Козак А. Оповідання з історії міста Полонного. URL: <http://kozak.su/1791.html> (дата звернення: 7.05. 2021).

8. Масштабні розкопки в Полонному: унікальні знахідки, древні поховання та пошуки підземелля/ URL: https://ye.ua/istiriya/56167_Masshtabni_rozkopki_v_Polonnomu_unikalni_znahidki_drevni_pohovannya_ta_poshuk_i_pidzemellya.html (дата звернення: 07.05. 2024).

9. Пивоваров С. В. Минувшина Полонного (історико-краєзнавчі нариси). Київ : НАККІМ, 2016. 208 с.

10. Ричков П. Планування та забудова Полонного за картографічними першоджерелами Російського державного воєнно-історичного архіву.

Полонному 1000 Років : Матеріали науково-практичної конференції. Полонне, 1995. С. 120-123.

11. Свинцева грамота часів Русі: науковці розгадали текст унікальної знахідки з Хмельниччини. URL: https://ye.ua/istiriya/62161_Svinceva_gramota_chasiv_Rusi__naukovci_rozgadali_tekst_unikalnoyi_znahidki_z_Hmelnichchini.html (дата звернення: 08.05. 2022).

12. Собчук В. Д. Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець : Дятлик М. С., 2017. 315 с.

13. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 1: Уезды Житомирский, Новоград-Волынский и Овручский. Почаев, 1888. 440 с.

14. Тесленко І. Полонне. Князі Острозькі. Київ : Вид-во ТОВ «Балтія-Друк», 2014. С.246-248.

15. Трегубова Т. О. Полонне – місто фортеця XVII ст. Мистецтво і сучасність. Київ : Наукова думка, 1980. С. 204–210.

16. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 3-тє, перероб. та розшир. Київ : Критика, 2006. 581 с.

Бочуля М. І.

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТРАЯНОВОГО ВАЛУ ГОРОДОЧЧИНИ

Стаття присвячена історії дослідження та археологічному значенню Траянового валу на Городоччині (Хмельницька область). Автор аналізує походження назви, конструкцію, розміри та поширення валу, детально описує його найяскравіші ділянки (між Сатановом і Великим Карабчієвим, понад 20 км), знахідки бронзової та залізної зброї, а також результати досліджень М. Кучери, В. Мороза та інших вчених. Особлива увага приділена будові валу (стовпи, траншеї, насипи), його найкраще збереженій частині біля с. Лісоводи та зв'язку з давньоруським городищем, підкреслюючи оборонне значення пам'ятки та необхідність її збереження для туризму.

Ключові слова: Траяновий вал, Городоччина, Римська імперія, насип, траншея.

Дослідження Траянового валу (система земляних укріплень, що збереглася на території України, Молдови та Румунії) на Городоччині є актуальною, адже ця унікальна оборонна споруда досі залишається маловивченою та недостатньо дослідженою пам'яткою, яка може суттєво доповнити наші знання про давню історію Подністрів'я та військово-інженерну майстерність пращурів задовго до Київської Русі.

Дослідженнями Траянового валу займалися дослідники: І. Бондар [3], М. Жарких [6], М. Кучера [5], В. Мороз [7].

Назва валу походить від імені римського імператора Марка Ульпія Траяна (53–113 рр.). Сама назва немає аналогічного значення в Україні, її присвоїли на честь Траяна – римського імператора [7, с. 85–86]. На Київщині також є вали, однак вони мають назву Змієві.

Траянові вали мають висоту від 0,6 до 3 м, ширину біля основи до 20 м. Збудовані із землі, глини та каменю [3, с. 232]. М. Кучера вважає, що назва «Траяновий вал» походить з Румунії, тому що на цій території поширені потрійні вали, які характерні також для території Молдови, адже в перекладі з молдовської мови «троян» часто вживається у значенні «вал» [5, с. 53]. Месцеві жителі називають Траяновий вал «Гряда» (означає витягнуту в довжину височину чи гірське пасмо) [4, с. 62].

Траянові вали Подністров'я поширені на території Тернопільської, Чернівецької та Хмельницької областей. На Тернопільщині ареал поширення – с. Залісся, с. Гермаківка, с. Кудринці, с. Боришківці, с. Вигода. У Чернівецькій обл. – с. Гордівці, с. Грушівці, с. Вороновиця, с. Росошан, с. Несвоя, м. Хотин. На Хмельниччині – с. Михайлівка, с. Боришківці, с. Кульчіївці, між смт. Сатанів та с. Великий Карабчіїв [6].

Дивлячись на мапу М. Кучери простежуємо, що найбільший за розмірами вал простягається між с. Великий Карабчіїв та смт. Сатанів та проходить в межах населених пунктів: Борщівка, Велика Яромирка, Великий Карабчіїв, Завадинці, Зверхівці, Лісоводи, Юринці та смт. Сатанів. Протяжність валу – понад 20 км [1, с. 45–51].

Відомий український археолог М. Кучера в 1988 р. першим почав досліджувати Траяновий вал на Городоччині. Вал бере початок у селі Юринці біля селища міського типу Сатанів. Ширина валу в цьому місці становить 18 м, висота – 2 м, глибина – 1,50 м, що є найглибшим валом в Городоцькому районі і тягнеться до полів с. Кремена. Найнижча висота валу – 0,6 м – припадає на відрізок між с. Борщівка та с. Зверхівці – 4,5 км.

Між с. Великий Карабчіїв та с. Велика Яромирка є найдовші та найвищі вали на Городоччині довжиною 550 м, висотою до 3 м, шириною 18 м, глибиною 1 м. Між селами Кременна та Лісоводи вал зберігся в ідеальному стані до сьогодення [8].

Біля с. Завадинці на північ від населеного пункту також проходить Траянів вал. Поблизу нього, ближче до села, знайдено бронзовий меч та сокиру-кельт (довжина 8,7 см; ширина 3,5 см), залізний ніж, накопичник списа та уламки браслета із різнокольорового скла [9, с. 110].

На північ від с. Велика Яромирка насип розсунувся, тому наразі маємо вали оглядового типу. Вал розірваний траншеєю шириною

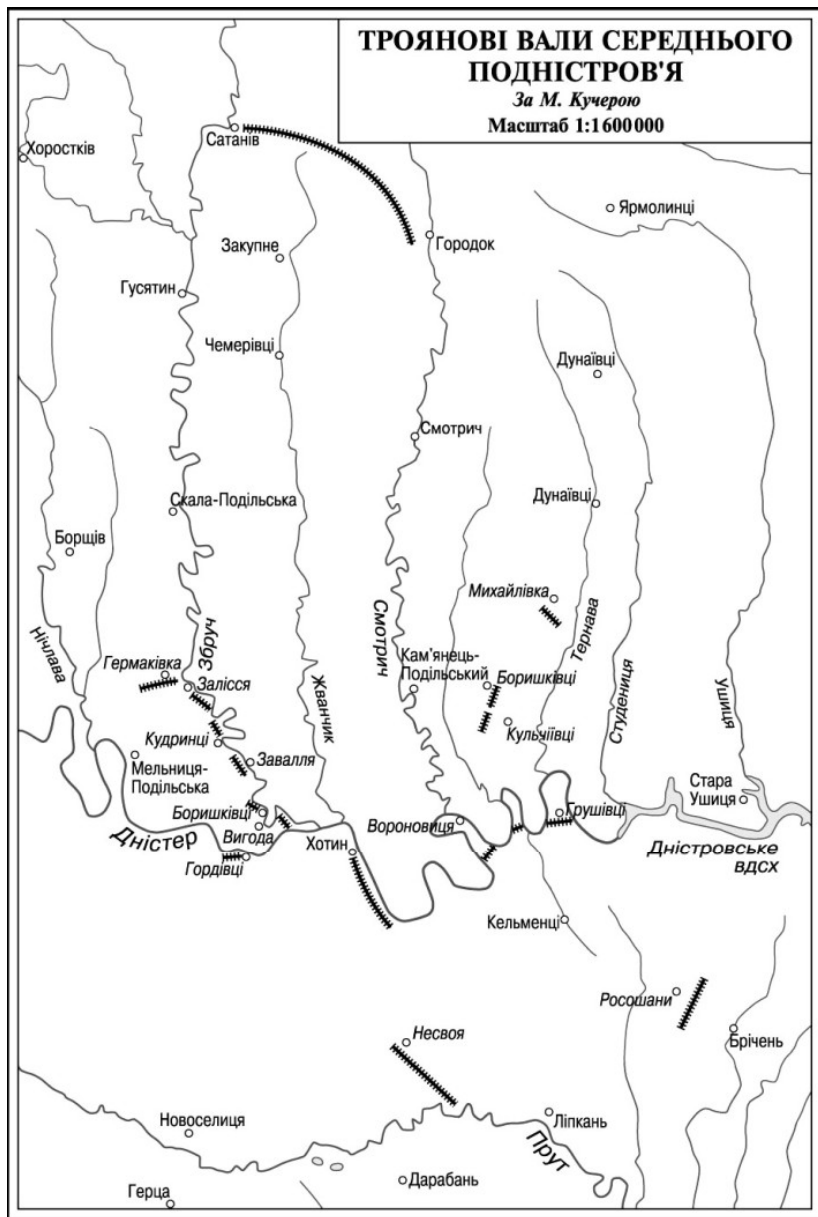

Рис. 1. Траянові вали Середнього Подністров'я.
(За М. Кучерою [6])

Рис. 2 . Розріз валу біля с. Велика Яромирка. Слід зітлілого стовпа в північній стінці розрізу. Вид з півдня.
(За М. Кучерою) [5, с. 49]

20 м. За будовою він схожий на вали, що знаходяться в Тернопільській обл. На думку М. Кучери спочатку на поверхні валу викопували траншею глибиною 1,6 м: шириною зверху 70 см, внизу 35 см. Потім у траншею ставили в ряд стовпи і засипали їх землею. Діаметр стовпів 10-18 см, відстань між ними 14-16 см. Залишки стовпів збереглися від самого низу на висоту 2,6 м, хоч їх сліди були помітні в насипі на висоті 2,9 м (близько 60 см від сучасної по верхні вали). З обох боків стіни частоколу споруджували два валоподібні насипи, що утворювали ядро майбутнього вали [5, с. 48–49].

Найкраще зберігся на Городоччині вал у с. Лісоводи. Наразі вал нагадує собою високі

та широкі насипи, перерізані порогами, іноді, ледь помітні. При в'їзді в с. Лісоводи видно лісосмугу, яка зберігає залишки вали на сучасному етапі [4, с. 62].

Завдяки густоті лісу в с. Лісоводи вдалося уникнути розсуванню вали, як це можна було спостерігати поблизу с. Велика Яромирка. Вал має висоту 2,50 м; тут також встановлювали стовпи з дубового дерева, що можемо спостерігати цю характерну рису для вали вже вдруге, які розташовувалися на відстані 1,6 м один від одного. Ширина насипу становила 20 м. Ширина рову сягає до 1,5 м і така ж сама глибина. Згодом обабіч огорожі на певній відстані від колод насипали два невеликі горбки з утрамбованої землі, ніби хребти своєрідного упору, покликаного не дати зрушити основну масу кургану. Після цього засипався основний вал [2].

Згідно В. Мороза, поблизу вали між с. Лісоводи та с. Креміна виявлено бронзовий шолом з гребенем. Існує дві версії, кому він міг належати. За однією версією він належав етрускам, за іншою – киммерійцям, отже можна сказати, що, ймовірно, на території села Лісоводи

проходив театр бойових дій, а саме село використовувалося як прикордонний пункт між двома державами.

Рис. 3. Траянів вал поблизу с. Лісоводи [2]

Біля валу зводили захисні споруди, які можемо спостерігати на високому скелястому мислі поблизу с. Великий Карабчіїв, маємо доповнення системи захисного валу [7, с. 83]. У цьому селі було знайдено бронзовий наконечник списа. В цій місцевості зафіксовано наявність давньоруського городища, яке має 4 лінії оборонних валів. Перша лінія валу має 190 м, висота – до 3 м. Місцевість має форму овалу – 120x110 м. Друга лінія оборонної споруди має протяжність 240 м і розміщена від першої на 35-50 м. Вона більш потужна, висотою близько 4 м. Третій вал висотою до 3 м, розташований за 28 м від другої лінії валів. Останній вал – за 32 м від третьої оборонної лінії, довжина – 0,5 км, висота – 80 см [1, с. 46–47].

Отже, Траяновий вал на Городоччині є важливим археологічним об'єктом, який свідчить про давню історію регіону та його оборонні можливості. Він є яскравою ілюстрацією високого рівня військової справи наших пращурів. Завдання сучасників полягає у збереженні цієї пам'ятки та досягнення доступності для туристичного споглядан-

ня, що значно розширить кругозір усіх тих, хто цікавиться стародавнім минулим України та Городоччини зокрема.

Список використаних джерел та літератури:

1. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. Чернівці : РВК «Деснянська правда», 2011. 176 с.
2. Без Змія та легіонерів. Збруч. URL: <https://zbruc.eu/node/42505> (дата звернення: 28.03.2024).
3. Бондар І. «Траянові вали» Середнього Подністров'я як історично-археологічна пам'ятка фортифікаційної архітектури. *Магістерський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2018. № 28. С. 232–233.
4. Городоччина туристична : путівник / упоряд.: В. Назаркевич, О. Федоров. Хмельницький, 2010. 160 с.
5. Кучера М. П. «Траянові» вали Середнього Подністров'я. *Археологія*. 1992. № 4. С. 43–55.
6. Микола Жарких – довгі вали. URL: <https://www.mzharkikh.name/uk/History/Encyclopedia/LongRamparts.html> (дата звернення: 28.03.2024).
7. Мороз В. С., Мороз В. С. Таємниці Траянового валу. *Археологічні студії «Меджибіж»*. Науковий щорічник. 2012. № 1. С. 81–88.
8. Сатанів Історичні пам'ятки. URL: <https://www.sataniv.info/pamyatky.html> (дата звернення: 28.03.2024).
9. Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упорядник О. Л. Баженов. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. 136 с.

Гринчук Т. В.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

СИМВОЛІКА ТА ЗНАЧЕННЯ ШОЛОМУ З НІМЕЇ

Стаття присвячена шолому з Немії (Вінницька область) – рідкісному конічному цільнокованому шолому X–XII ст. Простежується його історію від згадок Ю. Сіцінського до його перебування в музеї Дері (Угорщина). Аналізується дискусія про його походження та здійснюється порівняння з найближчими аналогами, що виявлені в Чехії, Польщі та Румунії. Підкреслюється значення артефакту для вивчення культурних зв'язків Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя.

Ключові слова: Шолом з Немії, військова справа Київської Русі, конічний шолом, Музей Дері.

Шолом в середніх віках крім суто захисної функції, також мав важливе соціальне значення. Він слугував символом статусу, влади та приналежності до певної військової або соціальної групи. В цьому контексті, цікавою знахідкою є шолом, який був знайдений біля села

Немія (Вінницька область), перша згадка якого за Ю. Сіцінським. Він згадував знахідку спочатку в «Археологічній карті Подільської губернії» [3, с. 287], а пізніше в «Опис предметів старовини» [4, с. 12]. В записі 1901 р. фігурує тільки інвентарний номер і вказано ім'я А. Бачинського. Хто це, і як він пов'язаний з шоломом точно не відомо. Можливо це особа яка й передала шолом в колекцію, або яка надала певну інформацію про нього.

Наступна згадка за А. Кірпічніковим датується 1962 р. [1, с. 230–234] (рис. 1). На той момент дослідник вважав шолом втраченим. Але в 1968 р. угорський історик І. Ерделі написав працю у якій вказав, що шолом перебуває в музеї Дері в Дебрецені [7, с. 197–204]. Він стверджував, що шолом був у колекції десятиліттями, але експерти вважали його грецькою імітацією, а отже, проігнорували. І. Ерделі аналізуючи згадку в інвентарній книзі 1922 р. дійшов висновку, що шолому був відсутній у цьому музеї, що вказує на факт переміщення знахідки не після Першої світової війни, а саме після Другої, але сама історія «подорожі» шолому нам не відома. Сьогодні шолом знаходиться у музеї в Дері.

Загалом є три основні ґрунтовні роботи стосовно цієї знахідки. Перша, це звісно робота А. Кірпічнікова. Також, фундаментальною є робота І. Ерделі, оскільки вона містить якісний опис та зображення шолому. Варта уваги й робота італійського історика Р. Д'Амато [5, с. 98–99]. У ній він посилається на інформацію отриману з музею Дері та демонструє кольорові світлину знахідки.

Шолом вперше було оприлюднено під час «Довгої ночі музеїв» 21 червня 2014 року [11]. У 2022-2023 рр. він став центральним експонатом тимчасової виставки в музеї Дері про історичні зв'язки між вікінгами та Карпатським басейном у ранньому середньовіччі.

Зазначимо, що в питанні походження цієї знахідки йде тривала дискусія. Так, А. Кірпічніков характеризував його як шолом виготовлений з надзвичайною майстерністю та загальноєвропейському характері цього типу й припустив, що шолом з Немії, ймовірно, мав центральноєвропейське походження. Р. Д'Амато погоджується з А. Кірпічніковим, але в його роботі є припущення стосовно його оздоблення. На його думку, мідний лист міг бути руського або візантійського походження. Згідно М. Козака бронзовий вінець міг бути прикріплений до шолома вже після того, як той потрапив на Русь. Також він наголосив на тому, що шолом не є типовим для Русі [2, с. 76].

Знахідка з Немії має небагато аналогій серед збережених військових артефактів ранньосередньовічної Східної та Південно-Східної Єв-

Рис. 1. Шолом з Немії

ропи. Кількість знайдених шоломів тієї епохи залишається дуже обмеженою. Схожі шоломи, які нам відомі – це «шолом Святого Вацлава» з Чехії, який експонується в Соборі св. Віта [10]. Також нещодавно виявлений аналогічний шолом в районі р. Серет, біля м. Пашкань у Румунії. На жаль, інформація про цей шолом обмежується лише інформаційними публікаціями про його знахідку без його детальної характеристики [9]. Варто наголосити, що знайдений шолом є близьким до Немійського не тільки географічно, а й конструктивно. Він містить схожу стилізацію, у вигляді обличчя та орнаментовану лінію по нижньому краю, де можна прослідкувати сліди від бармиці. Без сумніву, обидва шоломи мають спільні риси в оздобленні. Однак, варто зазначити, що румунський шолом має більш конічну форму та, ймовірно, виготовлений не з цілого листа металу.

Також існують два шоломи з території Польщі (регіон Великопольщі), які є конструктивно схожими та датуються X–XII ст. Перша знахідка була виявлена під час планових підводних досліджень 1959 р. на дні острова Ледницького [8, с. 124]. Польський археолог Г. Мілойчик припускав, що ця знахідка пов'язана з нападом чехів на укріплення на Ледницькому острові у 1038 р. Інший шолом виявлений під час риболовлі на острові Орховському в 1969 р. та на відміну від першого, був викуваний з двох листів заліза. З. Раєвський вважав, що ці шоломи належать до некоштовних зразків, що використовувалися рядовим воїнством та, ймовірно, походять з чеських земель, що не виключає виготовлення місцевих реплік [8, с. 125]. Конструкція корпусу ледницького шолому нагадує як руський, так і чеський екземпляр. Висота шолому – 18,5 см, довжина наносника – 6 см, ширина – 4 см. Самий шолом виготовлено, як і чеський, з цільного залізного листа. Наразі він знаходиться в Музеї перших П'ястів в Ледніці. Другий шолом з острова Орховського є дещо масивнішим, його висота – 20,5 см без наносника, який має завдовжки – 7,4 см.

Стосовно вигляду «Немійського» шолому, то конічний шолом викували з цільного листа заліза. Навколо лоба прикріплена смуга позолоченої мідної пластини шириною – 3,30 см. Надбрівна пластина добре прикрашена вигравіюваним малюнком, що складається з одного варіанту вузла Геркулеса на пунктирному тлі; на лицьовій пластині схожий орнамент, що поєднує вузлуваті рослинні візерунки та маску людини. Передня пластина має штампований фон, який утворює гобелен з маленьких кіл. Наносник відсутній. Як видно з отворів по краю, для захисту шиї воїна була прикріплена кольчуга. На нижній частині лобової пластини ще видно невелике виступаюче кільце; схожі кільця, ймовірно, служили для кріплення корсету та сприяли кріпленню надбрівної пластини як Ω -подібні заклепки. Шолом зберігся в гарному стані, але з правого боку відсутня декоративна планка.

В контексті цього варто згадати команду реконструкторів з Ютуб-каналу «Marobud», які створили репліку шолому, автентичною методикою [9]. У відео можна побачити процес використання різних матеріалів та інструментів для відтворення шолому. Майстри працювали з великою увагою до деталей, намагаючись максимально точно відтворити форму та орнаменти оригінального шолому. В процесі відтворення розміри шолому досконало вимірюються, використовуючи метал й різне ковальське приладдя. Формується основа шолому, а за допомогою молотка, основа вирівнюється до потрібної форми. Потім майстер додає до конструкції наносник, а за допомогою спеціальних інструментів накладна пластина отримує орнаментацию. Потім коваль сковає дві частини шолому, і робить отвори для кріплення металевого захисту у вигляді кольчужної сітки (бармиці), яка захищала обличчя, шию, вуха і потилицю. Реконструкція шолому з Німеччини дозволяє нам отримати краще розуміння технік виготовлення та вигляду військового спорядження середньовічної епохи.

Також на кінець, варто поміркувати над логічним запитанням: чи можна повернути шолом в місце початкового перебування, у Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник? Відповідь неоднозначна. З одного боку так, ми можемо подати клопотання з цього питання у відповідні органи, які б можливо зайнялись цим питанням на міжнародному рівні. Але на нашу думку, ми маємо сумніви на рахунок цього питання.

Таким чином, шолом з Німеччини відіграє важливу роль у розумінні давньоруських захисних елементів, не лише завдяки історичній цінності, але й як видатний мистецький артефакт. Його значення виходить за

межі простого доповнення колекції ранньосередньовічних шоломів. Навіть його недоліки відкривають можливості для вивчення ремісничих технік, які могли б залишитися невідомими при ідеальному збереженні. Останнім часом шолом був підданий експертному аналізу, що полегшить майбутні порівняння з іншими подібними артефактами. Разом з іншими військовими знахідками, він надає нове розуміння відносин у Центрально-Східній Європі на межі X-XII ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кирпичников А. И. Шлем XI в. из Юго-Западной Руси. *Советская Археология*. 1962. № 2. С. 230–234.

2. Козак М. Шолом як елемент захисного спорядження професійного воїна у Галицькій та Волинській землях у X–XII ст.: проблема «латинських шоломів». *Tabularium Historiae*. 2021. Т. IX. С. 71–85. URL : <https://czasopisma.ukw.edu.pl/index.php/th/article/view/317319> (дата звернення: 17.04.2024).

3. Сецинский Е. И. Описание предметов старины. Каменец-Подольск : Тип. Подол. Свято-троиц. братства, 1909. 105 с.

4. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве* (1899). Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гепеля, 1901. Т. 1. С. 197–354.

5. D'Amato R. Old and new evidence on the East-Roman helmets from the 9th to the 12th centuries. In: *Acta Militaria Mediaevalia XI*. Kraków – Sanok – Wrocław, 2015. Pp. 27-157. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/263452.pdf> (дата звернення 16.04.2024).

6. Dîscă A. Secretul coifului viking găsit în Siret și dispărut de un deceniu. *Era ascuns în Vrancea*. URL: <https://www.ziaruldeiasi.ro/stiri/foto-secretul-coifului-viking-gasit-in-siret-si-disparut-de-un-deceniu-era-ascuns-in-vrancea-27907> (дата звернення: 17.04.2024).

7. Erdélyi I. Egy koraközépkori vassisaka Déri Múzeumban. *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1966-1967*. Debrecen, 1968. С. 197-204. URL: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HAJB_DERI_1966_1967/?pg=0&layout=s (дата звернення 16.04.2024).

8. Hełm stożkowy z jeziora Lednica. In: *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa* / Red. P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa. Lednica – Dziekanowice, 2018. С. 124. URL: <https://studialednickie.pl/pobierzpdf,bron-drzewcowa-i-uzbrojenie-ochronne-z-ostrowa-lednickiego-giecza-i.pdf> (дата звернення: 17.04.2024).

9. Nemiya – The Reconstruction of a Special Helmet. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zzQWjgZkbDM> (дата звернення: 17.04.2024).

10. Vlasatý T. Origins of the «St. Wenceslas Helmet». *Project Forlog: Reenactment and science*. 2019. URL: <https://doi.org/10.59500/qnea3551> (дата звернення: 17.05.2024).

11. Zsuppán A. Tapogatózás a múlt sötétjében: Vikingek a Kárpát-medencében. *Válasz Online*. URL: <https://www.valaszonline.hu/2022/12/01/>

vikingek-a-karpat-medenceben-kiallitas-debreceeni-deri-muzeum-allamalapi-tas-kora-kijevi-rusz-varegok/ (дата звернення: 17.04.2024).

Грига С. В.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ ІЗ ТРАНШЕЇ ПОБЛИЗУ БУДИНКУ ФАРЕНГОЛЬЦА У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Стаття присвячена результатам археологічних спостережень 2023–2024 рр., проведених студентами історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка поблизу сходів Фаренгольца на території НІАЗ «Кам'янець». У траншеї виявлено кераміку від трипільської культури до ХХ ст., фрагмент геральдичної кахлі з орлом, скляні вироби медичного призначення та мушлі для гудзиків. Аналіз матеріалів у контексті історії садиби Фаренгольца дозволяє пояснити формування культурного шару на цій ділянці.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, сходи Фаренгольца, археологічні знахідки, кераміка, геральдична кахля, садиба Фаренгольца.

Упродовж 2023–2024 рр. група студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка виявила на території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» траншею, розташовану на схід від сходів Фаренгольца (вул. Кузнечна, 4Б).

У траншеї та на схилі біля неї знайдено значну кількість уламків кераміки, датованих від трипільської культури до ХХ ст. Також трапляються мушлі з отворами й без них, які використовувалися для виготовлення гудзиків. У великій кількості представлені уламки скляної тари (близько 30 фрагментів) з різних видів скла.

Щоб краще зрозуміти контекст цих знахідок, варто звернутися до історії міста, де вони були виявлені. Наприкінці ХVІІ ст. західніше вулиці Татарської розташовувалися одноповерхові будинки та вежа-кам'яниця. У описі міста 1734 р. ця територія згадується як Підгір'я над Польською брамою.

У середині ХVІІІ ст. тут стояли будинки, що належали отцям-єзуїтам і розміщувалися за монастирем, уздовж вулиці Кузнечної. На плані 1773 р. вже зображена П-подібна будівля, у якій згодом розмістився лазарет. Після закриття єзуїтського колегіуму у 1793 р. садиба з будинками перейшла у приватну власність Йосифа Рабиновича, який згодом продав її купцю Мордку Лимонщику [5].

У 1850 р. будинок придбав штабс-капітан Федір Карлович Фаренгольц. Він провів реконструкцію будівлі та почав здавати квартири в найм. Того ж року за кошти міста біля будинку були споруджені сходи [3]. За словами Г. Осетрової, місцеві жителі невдовзі почали називати ці сходи на честь власника будинку, від якого вони починалися. У цей період реалізовувався проєкт розширення вулиці Кузнечної. Зокрема, були розібрані підпірні стіни колишнього єзуїтського колегіуму, щоб розширити дорогу. У 1859 р. на вулиці поклали бруківку [5; 7]. У 1888 р. в новозбудованому будинку сталася пожежа, після якої до будинку Фаренгольца добудували ще один поверх.

Під час Першої світової війни один із будинків, що належав Фаренгольцу, був пошкоджений. Згідно з формуляром нерухомого майна 1925 р., в одному будинку налічувалося 3 житлові кімнати та 3 кухонні, а в іншому – 44 житлові та 6 кухонних [5]. Це дає підстави припустити, що кімнати використовувалися не лише для здачі в найм, а й для комерційної діяльності. Син Федора Фаренгольца – Едмунд – був лікарем. Існує також припущення, що в одному з будинків Фаренгольца могла розміщуватися аптека [3].

У 1936 р. будинки перейшли у власність Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Під час Другої світової війни вони були повністю знищені. Залишки стін розібрали, а територію засаджено деревами. Станом на 2024 рік на ділянці, де раніше розташовувався будинок Фаренгольца, будується триповерховий житловий будинок [5].

Навесні 2023 р. під час прокладання труби приблизно за два метри на схід від сходів Фаренгольца була викопана траншея глибиною до 1 м. У самій траншеї та у викидах ґрунту виявлено кераміку різних історичних періодів: товсту трипільську, сіру кухонну кераміку середньовіччя, а також глазуровану кераміку з розписом білою, зеленою та коричневою фарбою, яку можна датувати XVII–XIX ст. (рис. 2.).

Наявність трипільської кераміки в цьому місці не є несподіваною, оскільки на території Кам'янця-Подільського існувало трипільське поселення. Про перебування трипільців тут свідчать знахідки їхніх жител на вулиці Татарській 17, та на площі Польський ринок, зроблені в другій половині XX ст. [6]. Сучасні дослідження, проведені у 2016 р. археологами П. Нечитайлом та Д. Чорноволом, під час яких на площі Польський ринок було виявлено залишки трипільської ливарні, підтверджують цю інформацію [4].

У викиді з траншеї виявлено фрагмент кахлі розміром 90×60 мм. Вона виготовлена з сірої глини і, ймовірно, мала круглу або овальну

форму. Поверхня кахлі не покрита поливою. На фрагменті простежується тулуб та частина крила, найімовірніше орла, оточеного обмежувальною рамкою. Рельєф середньої висоти – від 1 до 3 мм у різних ділянках. Можливо, це геральдичний символ – герб роду чи держави. Серед відомих зразків будівельної кераміки Кам'янця-Подільського є схожий мотив: на квадратній плитці в колі зображений двоголовий орел у подібній позі (рис. 1). Однак та кахля виготовлена з іншого матеріалу, покрита поливою, а її рельєф значно нижчий [2].

Поряд із траншеєю виявлено фрагменти скляних виробів, ймовірно медичного призначення. Їхня висота становить від 23 до 37 мм, а діаметр – 65 мм. Вироби виготовлені з зеленуватого або затемненого скла. На чотирьох уламках присутній штамп «БГ», на одному – символ у вигляді шестикутника, а на іншому – літери «К» (рис. 3). Різьба на шийках пляшок досить широка, що свідчить про те, що вони, найімовірніше, закривалися пластиковими або бляшаними кришками (рис. 4). Також знайдено уламки скляних кришок діаметром 80 мм, призначених для аптечних ємностей більших розмірів (рис. 5). На нашу думку, ці знахідки можна датувати кінцем XIX – серединою XX ст. Такі невисокі скляні вироби могли використовуватися для зберігання сипучих речовин або мазей.

На цій ділянці можна знайти річкові мушлі (*Unio pictorum*), як цілі, так і з отворами, з яких вирізали гудзики. Мушлі шириною до 3 см та довжиною до 8 см, з одним, рідко з двома отворами діаметром 15-19 мм. Також, тут був знайдений уламок кераміки зі штампом, за яким вдалося встановити, що це пляшка з-під мінеральної води з Чехії [1].

Враховуючи вищезазначені історичні факти, можна зробити висновок, що на досліджуваній території біля будинку Фаренгольца за останні кілька століть відбувалися часті перебудови та руйнування будинків внаслідок воєнних дій. Так на схил потрапляла розбита кераміка, кахлі, скло та інші речі. Скляні вироби медичного призначення можна пояснити тим, що Едмунд Фаренголец був лікарем. Але не виключено, що при частих ремонтах, перебудовах та інших роботах сюди могли потрапити речі з інших частин міста, які не пов'язані напряму з будинками Фаренгольца.

Список використаних джерел та літератури:

1. Грига С. В. Керамічна пляшка з-під лікувальної води з міста Кам'янця-Подільського. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи* : Збірник матеріалів XI та XII Всеукраїнських студентських археологічних конференцій. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. С. 178–182.

2. Грузер А. І. Особливості збірки будівельної кераміки з фондів НІАЗ «Кам'янець» – кахлі. Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець». Дослідження НІАЗ «Кам'янець». URL: <https://niazkamenec.org.ua/doslidzhenia/48-au-gruzer-osoblivosty-zbyrki-budyvelnoyi-keramyki-z-fonduv-pyaz-kamyanec-kahly.html> (дата звернення: 13.04.2025).

3. Едмунд Фаренгольц. Вікіпедія. URL: <https://surl.li/xipomf> (дата звернення: 13.04.2025).

4. Ливарня трипільської доби. Сайт Кам'янець-Подільського – «ПЕРШИЙ ПОРТАЛ» сайт про місто та людей. URL: https://k-p.net.ua/news_kamenec/podii_mista/4000-livarnia-triplskoi-dobi.html (дата звернення: 13.04.2025).

5. Нагнибіда Р. Історична довідка. Втрачена історична забудова по вул. Кузнечній 4/2. Науково-технічний архів НІАЗ. Інв. № 4211/

6. Пагор В. Трипільське протомісто IV–III тис. до н. е. в межах Кам'янець-Подільського. Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець». Дослідження НІАЗ «Кам'янець». URL: <https://niazkamenec.org.ua/doslidzhenia/205-tripylske-protomysto-iv-iii-tis-do-ne-v-mezhah-kamyancya-podylskogo.html> (дата звернення: 13.04.2025).

7. Сходи Фаренгольца. Вікіпедія. URL: <https://surl.li/idtudd> (дата звернення: 13.04.2025).

Рис. 1. Кахля з фрагментом орла

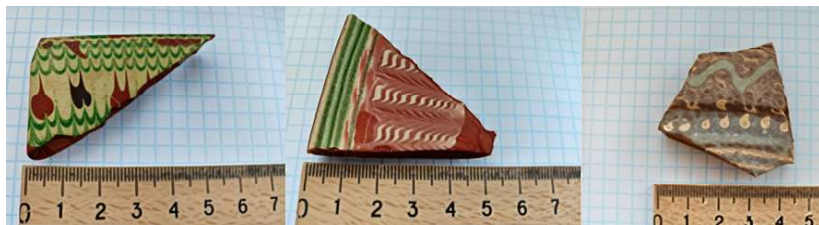

Рис. 2. Приклади знайденої кераміки

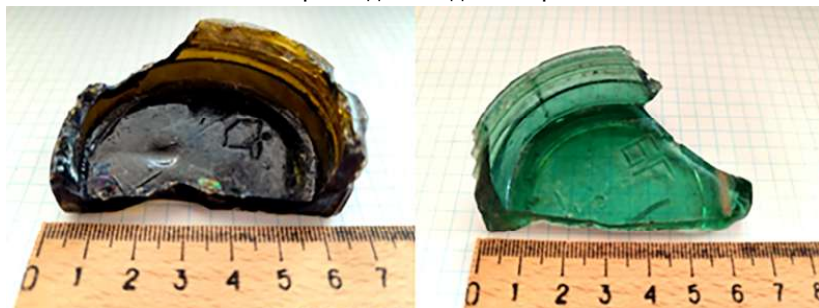

Рис. 3. Штампи на баночках

Рис. 4. Баночка з різьбою

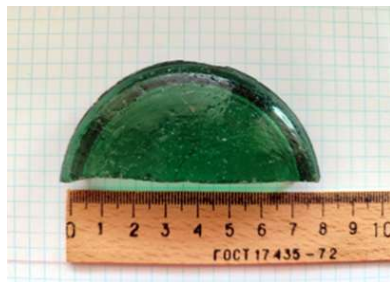

Рис. 5. Скляна кришка

Квасневський А. С.

Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича

ХОТИНСЬКИЙ СКАРБ БРАКТЕАТІВ

У 1889 р. на території м. Хотин Бессарабської губернії було знайдено великий скарб срібних середньовічних монет XI–XIII ст. Знахідка потрапила до Ермітажу, звідки частина монет була продана в Німеччину. Довгий час інформація про скарб, як і сам доступ до нього, були вкрай обмежені. Відомо, що комплекс складався приблизно з 1000–1600 монет, майже виключно брактеатів. Депонування скарбу дослідники пов'язують із торгівлею по жвавому шляху, п'ятим хрестовим походом або боротьбою короля Данила проти угорських загарбників та боярської опозиції у 1230 р.

Ключові слова: монетний скарб, Хотин, брактеат, XIII ст., торгівля, військово-політичні відносини, Дністер.

Скарби, які часто слугують «закритими» комплексами, надають вагомі дані для з'ясування хронології археологічних старожитностей. Рідкісний монетний скарб було виявлено в 1889 р. неподалік м. Хотин на правому березі р. Дністер (сучасна територія Дністровського району Чернівецької обл.). Тодішній бессарабський віце-губернатор повідомив у департамент міністерства народної освіти, що скарб знайдено міщанином Хотина Архипом Озарчуком при оранці орендованої ним ділянки землі [5, с. 111]. Згодом ця знахідка була передана до Ермітажу, де деякий час помилково носила назву Аккерманського скарбу. Скарб налічував від 1000 до 1600 монет. В Ермітажі активно продавали музейні предмети за кордон, зокрема знахідки, привезені з регіонів. Так, значну частину монет з Хотинського скарбу було продано в колекцію Мюнцкабінету (Берлін) та в Ганновер (Нижня Саксонія).

Довгий час монети залишалися недоступними для вивчення чи навіть огляду вітчизняними дослідниками. Донедавна лише невелика публікація В. Потіна частково вводила до наукового обігу інформацію про цей унікальний комплекс [5], а в 2018 р. вийшла друком робота, присвячена монетам скарбу із зібрання Ермітажу [6].

Брактеат (лат. bracteа) – срібна монета, що карбувалася на тонкому монетному кружку лише з одного боку (верхнім штемпелем), так що малюнок на ній виходив на аверсі опуклим, а на реверсі – увігнутим. Такий різновид монет з'явився близько 1130 р. в Німеччині, потім її карбували інші країни: Польща, Чехія, Угорщина, Данія і країни Скандинавського півострова. Значне поширення карбування брактеатів мало місце наприкінці XII і впродовж XIII ст., коли техніка їх виготовлення досягла високого рівня [1, с. 28]. Щодо причин появи брактеатів, то

вони пов'язані з розвитком внутрішнього грошового обігу та, відповідно, з необхідністю прискорення процесу їх виробництва. Вони були зручні для внутрішнього обігу в країнах Західної Європи, але не підходили на роль міжнародної валюти. Тому брактеати рідко зустрічаються за межами країни, де вони карбувалися.

Поява брактеатів не означала повного витіснення двосторонніх монет, які, зазвичай, перебували в обігу одночасно. На території Русі практикувався обіг у вигляді злитків, тому тут кожна знахідка монет XII–XIII ст. є цінним джерелом інформації [5, с. 110].

Хотинський скарб датується домонгольського періодом – ориєнтовно між 1225–1230 рр. До його складу входили саксонські, мейсенські, тюрингсько-гесенські брактеати, чеські та угорські денарії (рис. 1). У порівнянні з денарієм брактеат має значно більший діаметр, який досягав 40–45 мм. Щодо ваги, то брактеат залишався приблизно на рівні звичайного денарію. Аверс та реверс монет має найрізноманітніші зображення: фігури, портрети владик, зображення релігійного характеру, сцени світського життя, герби міст тощо [5, с. 28]. Багато монет Хотинського скарбу вміщують в собі численні знаки, символи чи емблеми, які є гербами. Найдавнішим та легко ідентифікованим символом є хрест. Композиції зображення, які є досить складними та різноманітними, передбачають включення хреста в той чи інший сюжет [6, с. 15]. Нерідко на монетах зустрічаються зображення круглих щитів. Їх можна віднести до наслідування традицій візантійського мистецтва, також вони зустрічаються в Німеччині та інших європейських країнах. Можливо, вони були характерні для земель, що зазнали впливу візантійської військової культури [3, с. 546].

Дослідники виділяють такі групи монет скарбу: 1) саксонські, мейсенські брактеати; 2) тюрингено-гесенські брактеати; 3) фризахські

Рис. 1. Брактеати Оттона IV, землі Вельфів, Священна Римська імперія, монетний двір Вольфенбюттель, Брауншвейг (діаметр – 26–27 мм; вага – 0,765–0,81 г; Нижньосаксонський крайовий музей у Ганновері)

денарії. Особливу увагу слід надати двом двостороннім денаріям: угорського короля Саломона (1063–1074) та чеського короля Пржемисла I (1197–1230) [5, с. 118].

Хотинський скарб містить групу монет королівського монетного двору в Мюльхаузені. На них присутнє зображення коронованого вершника з хрестом на щиті. Незважаючи на погану збереженість, на монетах читається легенда *Henricus cesar Romanorum*. Ці брактеати відносяться до карбування імператора Генріха VI (1191–1197) [6, с. 11].

Хотинський скарб довгий час вважався єдиним великим монетним скарбом XIII ст. на території України. У 2011 р. в районі м. Кам'янець-Подільський було знайдено ще один монетний скарб. Він складався з 297 дрібних фрагментів білонових монет XIII ст., поділених на 6–9 частин у вигляді квадратів, прямокутників, трикутників, трапецій та сегментів. Цей комплекс додатково підкреслює роль шляху вздовж Дністра у зовнішній торгівлі [4, с. 384].

Починаючи з XIII ст., коли на території Київського, Чернігівського, Переяславського та інших князівств сучасної України був так званий безмонетний період, на території Галицько-Волинської держави, володарям якої значною мірою вдалося відстояти свою незалежність, була значною мірою збережена давньоруська грошова система. Виготовлення монетно-вагових гривен на галицько-волинських землях тривало і впродовж XIII-XIV ст.

Щодо походження хотинської знахідки, то більшість дослідників відносять цей скарб до початку 1230-х рр. коли князь Данило Романович на заклик галичан звільнити їх від угорського короля Андраша зібрав дуже численне військо. Після цього, взявши в облогу угрів у Галичі, він змусив їх здатися. Тоді угорський король Бела IV спробував відбити Галич, але погані погодні умови та епідемії змусили його зняти облогу з Галича та відступати вздовж р. Дністер до Василева. Тут король перейшов річку, рушив до Пруту та через Родну повернувся до Угорщини. Ймовірно, хтось з угорського війська і заховав цей скарб [2, с. 33].

У літописах, де названо міста Подунав'я та Подністров'я, Хотин характеризується як болгарське чи волоське містечко. Звістка літопису відноситься до кінця XIV ст. Хотин був важливим торгово-економічним центром, який з'єднував Центральну та Східну Європу з країнами Балканського півострова. Географічно він тяжіє до давнього торговельного маршруту Вісла-Дністер, який також передбачав перевезення товарів через перевали в Карпатських горах. Отже, Хотинський скарб

брактеатів є для науковців надзвичайно важливою археологічною знахідкою. Вона дає змогу показати, яким було в той час торгово-економічне становище Хотина, та дає змогу дослідити монетно-грошову систему того часу, зокрема особливості поширення різних типів брактеатів на території Європи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Зварич В. В. Нумизматический словарь. Львов : Вища школа, 1979, 338 с.
2. Ільків М., Калініченко В., Пивоваров С. Нумізматичні знахідки XIII ст. з Чорнівського городища. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Вижниця, 2015. Т. 1 (39). С. 20–35.
3. Коровкин Д. С., Чернышов К. М. Изображения на немецких брактеатах XII – начала XIII в. как источник по истории европейского доспеха и вооружения. *Труды Государственного Эрмитажа*. Санкт-Петербург, 2010. Т. 51. С. 535–548.
4. Маярчак С. Торговля на среднеднепровском левобережье в IX–XIII вв. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*. 2017. № 9 (17). С. 381–387.
5. Потин В. М. Клад брактеатов из Поднепровья. *Нумизматика и сфрагистика*. Киев, 1963. Вып. I. С. 109–127.
6. Potin V. M., Tschernyschow K. M. Der Münzfund von Chotin. *Bestandskatalog der Exemplare im Münzkabinett der Staatlichen Ermitage St. Petersburg*. Hamburg: Verlag Manfred Mehl, 2018. 200 s.

Кішлар В. В.

Житомирський державний
університет імені Івана Франка

КЕРАМІКА ПЛЕМЕН ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена керамічному виробництву племен черняхівської культури, а саме технології виготовлення, етнічним особливостям та асортименту виробів та їх функціональному призначенню.

Ключові слова: черняхівська культура, ліпна кераміка, кружальна кераміка, горщик, кухоль, орнаментация, піфос.

У пізньоримський час на теренах Східної Європи виникає черняхівська археологічна культура, пам'ятки якої більшість сучасних дослідників датує III–V ст. н. е. Розвиток культури має певні особливості, пов'язані з впливом провінційної римської культури та поліетнічним складом її носіїв. Безпосереднім свідченням поліетнічності черняхівської культури є керамічне виробництво. Саме вивчаючи глиняні вироби з різних куточків черняхівського ареалу можна помітити не лише

спільні риси, а саме використання римських технологій у виготовленні кружальної кераміки, але й етнічні особливості, зокрема стосовно ліпної кераміки.

Керамічне виробництво черняхівської культури привертало до себе увагу ряду дослідників, таких як К. Гадачек, В. Хвойка, М. Біляшевський, М. Брайчевський, І. Винокур, Б. Магомедов, О. Милашевський, Е. Симонович та ін. Предметом вивчення стала технологія виготовлення кружальної та ліпної кераміки, була складена типологія виробів, простежено території побутування різних типів черняхівського посуду, що дозволило визначити етнічний склад носіїв культури. Останні роки плідно досліджуються центри керамічного виробництва. В результаті більшість дослідників вважають, що саме гончарний посуд став основним культурооб'єднавчим елементом.

В етнічному складі черняхівської культури виокремлюють східно-германський (готський) елемент, який, на думку Б. Магомедова, є титульним етносом культури, що склалася на основі вельбарських пам'яток. Готські племена співіснували зі слов'янськими в верхів'ях Дністра та Західного Бугу та в Подніпров'ї. Причорноморські степи заселяли пізні скіфи та сармати-алани, а межиріччя Пруту і Дунаю – фракійські племена [2, с.193].

Кожен етнос мав свої технології керамічного виробництва, що яскраво проявилось у зразках ліпної кераміки. Спільною для всієї території черняхівської культури стала технологія виготовлення кружальної кераміки, виконаної в єдиному стилі зі сталим набором форм. Дослідник О. Милашевський у своїх працях характеризує ліпну кераміку за етнічними особливостями. Він виділяє кераміку північно-західних традицій, споріднену з пшеворською та вельбарською. Для вказаної технології характерні три напрямки конструювання виробу – видавлювання, на ліплення, витягування. Техніка виготовлення посудини включала в себе конструювання денця та тулуба. Часто тулуб посудини формувався із джгутів, місця з'єднання яких зрівнювалося. Ліпна кераміка північно-західної (германської) етнокультурної компоненти представлена 40 видами посуду вельбарських та 24 пшеворських типів. Ліпний посуд цієї традиції поширений на всій території черняхівської культури та функціонував впродовж цього часу її існування [4, с. 84-86].

Ліпний посуд слов'янських традицій, виділений В. Бараном, являє собою округлободі посудини з плавним профілюванням тулова та відігнутими вінцями, та посудини біконічної форми з невиділеними він-

цями. Посудина виліплювалася із суцільного шматка глиняного тіста з крупними домішками шамоту і жорстви. Вироби мали грубу фактуру. Були поширені на всій території черняхівської культури за винятком Північного Причорномор'я [4, с. 88].

Пізноскіфсько-сарматська традиція виготовлення ліпного посуду представлена чотирма типами горщиків, які конструювалися методом витягування із суцільного шматка глиняного тіста, а характерною технологічною рисою виробів є окремо доліплені вінця. Такі посудини походять з черняхівських пам'яток Північного Причорномор'я і на інших територіях, за спостереженнями Б. Магомедова, не зустрічаються.

Фракійський етнічний компонент представлений матеріалами з черняхівських пам'яток межиріччя Дністра і Дунаю. Керамічні вироби являють собою банкоподібні посудини із виділеними вінцями, усіченою придонною частиною та виступами під вінцями. Глиняне тісто містить шамот та жорству [4, с. 89].

Не зважаючи на певні відмінності, можна констатувати, що технології виробництва кераміки були спільними для всієї території черняхівської культури. Вони включали в себе наступні дії:

- підготовка глиняного тіста (витримка на повітрі, замочування у воді, трамбування та стругання, вимішування);
- додавання домішок (кварцового піску, жорстви, товченої кераміки-шамоту, попелу, гною та ін.);
- формування посуду (на повільному гончарному колі, вручну джутовим методом або із суцільного шматка глини);
- ангобування, просушування, лощення;
- випал (тривав від 18 годин до 2-3 діб) [2, с. 197].

Вивчаючи домішки до керамічного тіста, дослідники звернули увагу на те, що в залежності від функціонального призначення виробу, використовувалися різні їх види. Умовно посуд можна поділити на кухонний, столовий, тарний. В глину для кухонного посуду додавали 10-12% кварцового піску або жорстви, іноді до 7% шамоту. після випалу така кераміка набувала підвищеної міцності і витримувала перепади температур. Для виготовлення великих тарних посудин – піфосів чи зерновиків готували тісто з крупною жорствою, вміст якої складав 15%. Тонкостінний кружальний столовий посуд виготовляли з добре відмуленої глини з додатками органічного походження – деревного вугілля, попелу, гною. Столовий ліпний посуд виготовлявся з глини без домішок, або з домішками кварцового піску [2, с. 197].

Сліди гончарного виробництва простежуються на великій кількості черняхівських пам'яток – поселеннях Леськи, Лепесівка, Рижнів, Гваха, Журавка. Зокрема в Журавці було досліджено цілий виробничий комплекс – будівлю майстерні, сховище запасів сировини (глини), яму для змішування глини, сліди від гончарного кола, відходи виробництва, горни для випалу [2, с. 196].

Взагалі залишки горнів для випалу досліджено більш як 50 на всій території черняхівської культури. Іноді на одному поселенні могло бути від 3 до 5 печей [1, с. 296]. Печі склалися із нижньої частини – топки та верхньої – випалювальної камери. Більшість вивчених горнів подібні до тих, якими користувалися римські гончарі. Частіше горни використовувалися для випалу кружальної кераміки. Ліплена частіше випалювалася у відкритих вогнищах за $t^{\circ} 690^{\circ}$.

Слід звернути увагу на асортимент черняхівських керамічних виробів. Відзначимо, що один і той самий тип виробу міг виготовлятися як на гончарному колі, так і ліпленням. Найбільшу групу представляють різноманітні горщики, поділені дослідниками на групи і типи. Серед них варто виділити так звані кумпфи або «ельбські горщики» вельбарського типу, присутні в матеріалах з 25 могильників та 86 поселень. Це грубо зіплені горщики з загнутими до середини вінцями з шершавою поверхнею і крупнозернистими домішками. вони поширені практично по всій території черняхівської культури [3, с. 97-99].

Всього відомо 33 форми тільки ліпних горщиків, частіше зустрічається тюльпаноподібна або баночна форма таких виробів, орнаментованих виключно пальцевими вдавленнями під вінцями, часто на поверхні спостерігаються сліди загладжування – паралельні чи косі розчоси по всій поверхні [1, с. 297-298].

Ще одну групу керамічних виробів складають миски різних типів – біконічні, з S-подібним профілем, з злегка сформованим вінчиком, на високому піддоні та ін. Окремий тип складають так звані миски-вази. Це приземисті округлобокі посудини з розхиленими вінцями, дуже старанно виготовлені, з лощеною заглаженою поверхнею. Часто відрізняються наявністю трьох виступів, або вушок, широким горизонтальним краєм, великими розмірами. Більшість ваз прикрашено орнаментом або зображеннями, які, вірогідно, мали сакральний зміст. На думку ряду дослідників подібні посудини могли використовуватись під час ритуалів, або для гадань [5, с. 32-33].

Велика кількість гончарних виробів призначалася для рідини, серед них кухлі і глеки. Кухлеподібний посуд відносився до столового

посуду. Його зразки мали витягнуті пропорції, біконічний перетин в нижній частині тулуба – складали типи біконічний та циліндрично-біконічний. Окрему групу посуду для рідини складають кубки. Цей вид посуду часто пов'язують з готами, але виявляються подібні знахідки на всій території черняхівської культури. Часто вони виготовлялись із глини, але наслідували античні зразки із скла. Кубки мали різну форму – підсферічну, подовжену, опуклобоку, біконічну та ін. [5, с. 34-38].

Важливим є питання щодо співвідношення кількості кружального та ліпного посуду в побуті носіїв черняхівської культури. На думку Б. Магомедова кружальний посуд виготовлявся професійними ремісниками, які орієнтувалися на ринок, а ліпний був переважно домашнього виготовлення і для домашнього використання. Протягом існування черняхівської культури, на думку дослідника, кружальний посуд практично витіснив ліпний. За підрахунками науковців майстер-гончар кожен день міг виготовити від 30 до 80 посудин, що дозволяло забезпечити потреби поселення. Так на більшості черняхівських поселень Середньої Наддніпрянщини кількість ліпного посуду складає 2-5% [2, с. 196-197].

Згідно В. Войнаровського на більшості територій черняхівського ареалу співвідношення кружального і ліпного посуду було приблизно однаковим з незначною перевагою першого. Зокрема на поселенні Гряда I ліпний посуд складав 48%, а кружальний – 52% [1, с. 297].

Отже у висновку зазначимо, що керамічне виробництво є важливим проявом матеріальної культури носіїв черняхівської культури. Не зважаючи на поширення технології кружального виготовлення посуду, яка виникла під впливом римської провінційної культури, існує і велика кількість ліпеної кераміки. Якщо перша технологія практично не має особливих етнічних ознак, то друга демонструє певні етнічні традиції. Саме це підтверджує той факт, що черняхівська культура є поліетнічним утворенням що перебувало під впливом римської провінційної культури.

Список використаних джерел та літератури:

1. Войнаровський В. Керамічний комплекс виробничого поселення IV ст. н. е. Гряда I поблизу Львова. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2010. Вип. 14. С. 296-312.
2. Магомедов Б. В. Кераміка племен черняхівської культури. *Давня кераміка України*. Частина перша. Київ, 2002. С. 193-215.
3. Милашевський О. С. Ліпна кераміка вельбарських типів в черняхівській культурі. *ОІУМ*. 2014. С. 96-121.

4. Милашевський О. С. Технологічні аспекти виробництва ліпної кераміки черняхівської культури. *Археологія і давня історія України*. 2014. Вип. 2(13). С. 84-89.

5. Симонович Е. О. Черняхівська кераміка Подніпров'я. *Археологія*. 1983. № 43. С. 71-85.

Лисак М. В.

Житомирський державний
університет імені Івана Франка

ОВРУЦЬКА ПІРОФІЛІТОВА ІНДУСТРІЯ: СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ПОСЕЛЕНЬ

У статті розглядається виробнича функціональна спеціалізація середньовічних поселень (кінця X – середини XIII ст.) Словечансько-Овруцького кряжу, які займалися обробкою та виготовленням виробів з пірофілітового сланцю.

Ключові слова: Київська Русь, виробнича спеціалізація, пірофілітовий сланець, поселення, пряслиця, Словечансько-Овруцький кряж.

На території сучасної Житомирської області в районі Словечансько-Овруцького кряжу розташоване велике родовище пірофілітових сланців з яким пов'язана велика кількість специфічних пам'яток давньоруського періоду. Вказані пам'ятки привернули увагу дослідників ще в XIX ст. З плином часу і накопиченням великої кількості матеріалів, отриманих в результаті археологічних розвідок та розкопок, науковці дійшли висновку, що мають справу з унікальним явищем – регіоном, вся діяльність населення якого була пов'язана з видобутком, обробкою пірофіліту, а також виготовленням великого асортименту предметів побуту із нього.

Як зазначалося, перші дослідження були проведені ще наприкінці XIX ст. геологами Г. Оссовським та П. Тутковським. Саме вони виявили на геологічних об'єктах археологічні артефакти. Самі археологічні пам'ятки зафіксував В. Антонович у ході складання «Археологічної карти Волинської губернії». Протягом XX ст. археологічні дослідження Овруцької середньовічної пірофілітової індустрії не набули комплексного характеру і мали здебільшого локальний характер. За роки незалежності України простежується помітний прогрес.

Планові дослідження в регіоні проводилися Овруцькою експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом А. Томашевського і С. Павленка в межах проекту вивчення історико-археологічної і палеоприродної спадщини Овруцької волості на Словечансько-Овруцькому кряжі з 1996 р. [3, с. 157].

Станом на 2009 р. С. Павленко зафіксував 36 поселень середньовічного часу, де було виявлено артефакти пірофілітової індустрії. Так, було виділено 6 виробничих регіонів: Нагоряно-Хлуплянський, Хайчансько-Збраньківський, Прибитківсько-Черевківський, Городецько-Словечанський та Листвинський. Значними розмірами, потужністю та інтенсивністю насиченості культурного шару характеризуються поселення Нагорянського і Прибитківського виробничих регіонів [3, с. 159].

Системні археологічні дослідження дозволили виділити виробничу функціональну спеціалізацію окремих поселень:

- поселення, на яких відбувалася первинна обробка сировини та обтесування пірофілітових плит великих розмірів для архітектурно-будівничих потреб;
- поселення, населення яких спеціалізувалося на виробництві пірофілітових прясел;
- поселення, населення яких спеціалізувалося на виробництві дрібних прикрас з декоративних різновидів пірофілітового сланцю;
- поселення на якому вироблялися жорна;
- поселення на якому виготовлялися ливарні форми [3, с. 161].

Первинна обробка сировини та обтесування пірофілітових плит для архітектурно-будівничих потреб здійснювалася недалеко від місць видобутку сировини. Серед виробничих осередків, які спеціалізувалися на первинній обробці пірофілітового сланцю та кварцитів й виготовленні пірофілітових плит для будівництва визначаються поселення Нагоряни II, Хлупляни, Левковичі I, II, Прибитки [3, с. 162]. Немає підстав вважати, що декоративне оздоблення плит здійснювалося на тому ж місці, найвірогідніше цим займалися уже київські майстри. Дослідники виділили дві групи застосування пірофілітових плит у архітектурно-будівничій справі: технологічно-функціональна (блоки, валуни фундаментів і стін, пояси-прокладки, карнизи п'яти арок і закомар, перекриття, гладкі плити підлоги, сходів, порогів) і декоративно-художню (декоративні різьблені монументальні плити настінних композицій і парпетів хор, різьблені інкрустовані плити підлоги, різноманітні деталі передвітарних перепон, престолів і владичних місць, синтронів, бази колон). Ще однією формою використання плит з пірофілітового сланцю було виготовлення саркофагів [1, с. 58].

Практично на всіх поселеннях Овруцького кряжу, за винятком селищ Коптівщина, Левковичі, Прибитки III та Скребеличі II, III, зустрічаються спеціалізовані пірофілітообробні осередки з виробництва

пряслиць [3, с. 160]. Ще наприкінці XIX ст. В. Антонович у своїй «Археологічній карті» розмістив інформацію про 7 таких поселень: біля сіл Михайлівка, Каменщизна, Коптевщизна, Збранки, Овруч, Нагоряни і Хлупляни [6, с. 251]. Наявність майстерень з виготовлення пірофілітових виробів дає підстави визначити спеціалізацію цього поселення за найбільшою кількістю виявлених виробничих артефактів: уламками сировини, фрагментами заготовок та готових виробів, відходи та браковані рештки виробництва. С. Павленко наголошує, що важливою особливістю спеціалізованих поселень є відносно незначна кількість готових виробів з пірофілітового сланцю, натомість переважають відходи виробництва і браковані залишки [3, с. 159].

Так, багатощарові, насичені пірофілітовими артефактами поселення були дослідженні у 2002 р. До еталонних відноситься поселення Прибитки I на правому березі р. Норинь, де виявили залишки пірофілітообробної майстерні розмірами приблизно 2х3, яка спеціалізувалася на виготовленні пірофілітових прясел та прикрас (хрестики, намистини). На місці розташування майстерні дослідники виявили більше 2,5 тис. заготовок, напівфабрикатів, бракованих виробів, масиви стружки та шматки породи різноманітних видів пірофіліту. Переважали рожева і рожево-біла сировина з різними декоративними особливостями: смугасті з різнокольоровими прошарками, різнокольорові вкраплення в комбінації зі смугами, монотонні тощо. В загальному під час археологічних розкопок поселення Прибитки I вдалось знайти близько 200 одиниць відходів та заготовок виробництва пірофілітових прикрас і більше 7,5 тис. окремих одиниць залишків заготовок, напівфабрикатів, бракованих екземплярів, уламків, відходів масового верстатного виробництва пірофілітових високо стандартизованих прясел [7, с. 279]. Під час того ж польового сезону були досліджено ще одне еталонне поселення Нагоряни I в урочищі «Крушники». Під час роботи було виявлено і досліджено спеціалізовану майстерню з виготовлення пряслиць з нагорянського червоно-бузкового та фіолетового пірофіліту [7, с. 280].

Меншим за обсягом підйомного матеріалу є поселення Павлюківка I, дослідження якої розпочалися з 2008 р. Зокрема, було знайдено фрагмент заготовки пірофілітового пряслиця біконічної форми заввишки 0,9-1,2 см, діаметром 3,2 см [5, с. 163]. Наявність саме заготовки, а не готового виробу дає можливість зробити припущення щодо спеціалізації.

Окремо варто відмітити спеціалізоване поселення біля с. Кирдани, виявлене у 2011 р. на території Черепинської сільської ради. Техніка

виробництва пряслиць наштовхнула С. Павленка та А. Томашевського на висновки про співіснування двох своєрідних варіантів пірофілітообробного виробництва Словечансько-Овруцького кряжу – технологічно досконалого та відносно кустарного. «Кустарність» виробництва прясел на цьому поселенні полягала у відсутності однієї з стадій їх виготовлення, а саме – виготовлення плиток з виточеним конусом пряслиць з однієї або двох боків. До того ж були відсутні кутові фрагменти плиток-заготовок, які утворювалися під час виточування конусу пряслиця на токарному верстаті. Специфічною ознакою кирданівських знахідок є ручна огранка плиток-заготовок із просвердленим отвором ріжучим інструментом. Також на поселенні зафіксовані докази виробництва намистин, у тому числі унікальних – з нанесеними зображеннями тварин та різних символів [4, с. 155].

Залишки виробництва пірофілітових пряслиць виявлені й на укріплених поселеннях кряжу: в Овручі, поблизу сіл Городець (укріплений посад і селище), Словечно (посад) та Норинськ (городище, посад) [4].

Прикраси з пірофілітового сланцю не часто зустрічають на поселеннях, серед них намистини та натільні хрестики. Для таких виробів використовували відносно м'які, декоративні види пірофіліту рожевого, бузкового, темно-червоного кольорів з прошарками різних відтінків. Хрестики були виявлені на західній околиці місцезнаходження Коптівщина, селищ Прибитки I, II, та Черевки. На більшості поселень зустрічаються хрестики типу чотирикінцеві, чотирикінцеві хрестики-підвіски та процвілі. Хрестики сірого кольору з білими прожилками і смугами у значній кількості присутні лише на поселенні Прибитки I. Можна припустити, що майстри з поселення Прибитки I спеціалізувались на культових виробках. Окрім згаданих хрестів було виявлено фрагмент заготовки ікони-образка. На одній з поверхонь фрагмента вирізаний хрест, на протилежній стороні розмічений німб святого. Спеціалізоване виробництво намистин зафіксоване лише на поселеннях Прибитки I, II [3, с. 160].

Осередки, що спеціалізувались на виробництві жорен та ливарних форм зустрічається на селищах Городець, Левковичі, Нагоряни, Павловичі, Полохачів I, Прибитки I, II, Скребелічі I, II, III, Хлупляни, а також на городищі Овруч. Ливарні форми були виявлені на селищах Полохачів I, Прибитки I, II та Хлупляни [3, с. 160]. Варто зазначити, що прикраси з пірофіліту користувалися не меншим попитом, ніж прясла. Їх виробництво в майстернях кряжу було налагоджено, однак часто не мали конкретної спеціалізації, як у випадку з виробництвом прясельця. В таких майстернях виготовлялися різноманітні за розміром та

призначенням речі, наприклад пірофілітові жорна, тиглі і ллячки для ливарницької справи тощо.

Таким чином, пам'ятки Словечансько-Овруцького кряжу свідчать про існування спеціалізованої високоорганізованої індустрії видобутку та обробки пірофілітових сланців в X – середині XIII ст. В результаті багаторічних археологічних досліджень вдалося простежити топографію розташування поселень, пов'язаних з родовищем, виділити поселення, жителі яких були задіяні в окремих процесах видобутку та обробки каменю, а також поселення, всі жителі яких спеціалізувалися на виробництві пряслиць, прикрас, жорен, ливарних форм та будівельних блоків з пірофілітового сланцю.

Список використаних джерел та літератури:

1. Івакін Г., Томашевський А., Павленко С. Середньовічна овруцька індустрія пірофілітового сланцю і кварциту та монументальне зодчество давньоруського Києва. *Археологія і давня історія України*. 2013. № 11. С. 56–70.
2. Павленко С. Обробка пірофілітового сланцю на укріплених поселеннях Овруцького кряжу. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* 2004. С. 215–218.
3. Павленко С. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*. 2010. № 1. С. 157–166.
4. Павленко С., Томашевський А. Дослідження давньоруських пірофілітообробних майстерень біля с. Кирдани на Овруцькому кряжі. *Археологічні дослідження в Україні*. 2013. С. 154–155.
5. Тарабукін О. Пам'ятки VIII–X ст. н. е. на Житомирщині (матеріали до археологічної карти). *Археологія і давня історія України*. 2023. Т. 48, № 3. С. 148–165.
6. Томашевський А. Історія та ступінь археологічного дослідження літописної Овруцької волості. *Археологія і давня історія України*. 2017. Т. 25, № 4. С. 240–285.
7. Томашевський А., Павленко С. Археологічні дослідження в Овруцькому районі Житомирської області у 2002 р. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* 2003. № 5. С. 279–281.

Нечипоренко В. В.

Житомирський державний
університет імені Івана Франка

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА (VIII–IV ст. до н. е.)

Стаття присвячена історіографічному огляду археологічного вивчення одного з найбільших городищ Східної Європи – Більського городища

(VIII–IV ст. до н. е.), розташованого в басейні р. Ворскла. У роботі проаналізовано етапи дослідження пам'ятки від перших розвідок XIX ст. (О. Бобринський, В. Ляскоронський) і розкопок В. Городцова (1906–1908 рр.) до багаторічних систематичних досліджень Б. Шрамка (1958–1995 рр.), які стали основою сучасного розуміння комплексу.

Ключові слова: Більське городище, Гелон, скіфи, історіографія, археологічні дослідження, заповідник «Більськ».

Більське городище є одним з найбільших і найважливіших археологічних комплексів скіфської доби в Європі. У сучасних умовах, коли Україна активно відновлює й популяризує свою історико-культурну спадщину, вивчення цієї пам'ятки набуває особливої актуальності.

Дослідженнями Більського городища VIII–IV ст. до н. е. займалися багато науковців. Серед них необхідно відзначити праці П. Гавриша, С. Скорого, Г. Івакіна, І. Шрамко, А. Гейко, О. Шапорди, Д. Гречко, С. Заднікова, Р. Ролле та інших.

Як відомо, значна кількість науковців, насамперед Б. Шрамко, який досліджував Більський археологічний комплекс упродовж 1958–1994 рр., дотримуються думки про зв'язок цієї пам'ятки і легендарного міста Гелону, розповідь про яке міститься у праці «Історія» Геродота Галікарнаського (V ст. до н. е.). За Геродотом, Гелон – велике місто, кожна сторона якого має довжину трохи більше 6 км (30 стадій), завдяки чому його периметр можна оцінити в 22–26 км. Вважаючи жителів міста греками-переселенцями з Північного Причорномор'я, він використовує типовий для грецької політичної лексики термін «πόλις» [2].

Водночас, ряд дослідників, як-от В. Іллінська, з різних причин відкидають зв'язок давнього протоміста Гелона з Більським городищем VIII–III ст. до н. е. Зокрема, вони зазначають, що сам Геродот у місті ніколи не був, довідався про нього від інформаторів – грецьких купців, і записав їхні оповідки про мешканців більш північних лісостепових територій. При цьому дослідник дещо їх систематизував.

Археологічні розвідки Більського городища у XIX ст. проводили О. Бобринський та В. Ляскоронський. А перші повноцінні археологічні розкопки на території Більського археологічного комплексу були проведені на початку XX ст. російським археологом В. Городцовим. Це дослідження було приурочене до проведення XIV Археологічного з'їзду, який відбувся у 1908 р. в Чернігові. В 1906 р. вчений провів дослідження Більського городища на території тодішнього Зінківського повіту Полтавської губернії за планом і на кошти Д. Самоквасова [1, с. 20–22].

Спираючись на матеріали грецької кераміки, В. Городцов датував Більське городища часом до VI ст. до н. е. Щодо етнічної належності

пам'ятки вчений не висловив жодних припущень. Лише один раз говорячи, про знайдений ним в кургані поблизу Більського городища залізний меч із золотим руків'ям, вчений відзначив його тотожність мечу, знайденому О. Бобринським в скіфському кургані поблизу м. Сміли. Але в своїх листах до Д. Самоквасова В. Городцов неодноразово висловлювався про належність Більського городища скіфському населенню [6, с. 333].

У 1950-х рр. Більським городищем зацікавився Б. Шрамко – радянський та український археолог, доктор історичних наук, професор Харківського університету. Дослідження Більського городища дослідник розпочав з проведення археологічної розвідки у 1954 р. Вже тоді він розумів, що для вивчення такого Величезного городища потрібні значні зусилля та час, відповідна підготовка. Лише через чотири роки після проведення розвідок на пам'ятнику, 2 серпня 1958 р., спільними зусиллями експедицій Харківського та Московського університетів, якими відповідно керували Б. Шрамко та Б. Граков, було розпочато комплексне вивчення Більського городища. Починаючи з 1965 р., Б. Шрамко проводив дослідження оборонних укріплень, знімаючи профілі валів і ровів, роблячи численні проміри, підчищення оголень і розривів, закладаючи невеликі розкопки [1, с. 23-25].

Дослідженням Більського археологічного комплексу археолог Б. Шрамко присвятив понад 40 років свого життя, близько 80 наукових статей і монографію, що вийшла у світ 1987 р. Отримані матеріали та ретельне їх вивчення дозволили досліднику дати об'єктивну оцінку Більському археологічному комплексу: *«Більське городище стало своєрідною еталонною пам'яткою, без урахування матеріалів якого неможливо з достатньою повнотою зрозуміти не тільки життя стародавнього населення в басейні Ворскли, але й вирішувати багато питань, що відносяться до господарства, побуту, соціальних відносин, релігійних вірувань та культури населення всього півдня Східної Європи»* [7, с. 328-334].

Археологічні розкопки Більського городища продовжились і після відновлення державної незалежності України в 1991 р. Стаціонарні археологічні дослідження в цей час проводить Скіфська експедиція Харківського національного університету. Ще в 1987 р. її очолила молода археологиня Ірина Шрамко, донька археолога Б. Шрамка. Останній продовжував брати участь в експедиціях і керувати дослідженнями Більського археологічного комплексу до 1995 р. Під його керівництвом було розкрито загалом 50 тис. км² культурних нашарувань на

території Західного і Східного укріплень пам'ятки, досліджено чимало курганів його некрополів, проведено масштабні розвідки в окрузі. Спираючись на отримані під час багаторічних розкопок матеріали, вчений довів, що Більське городище можна ототожнювати з промістом Гелон, яке описав Геродот [7].

За участі Б. Шрамко та І. Шрамко відбувались систематичні дослідження Більського городища в 1990-х роках. Паралельно з ними в 1992–2006 рр. на Більському городищі працювала спільна українсько-німецька експедиція на чолі з В. Мурзіним (1992–2002), Є. Черненком (2003–2004), С. Махортих (2005–2006) та професором Гамбурзького університету Р. Ролле [4, с. 53].

На початку 2000-х рр. окрім продовження археологічних розкопок Більського городища кінця VIII-IV ст. до н. е. та проведення археологічних розвідок в його околицях, також відбувалась організація історико-культурного археологічного заповідника. Зрештою, рішенням Полтавської обласної ради від 15 квітня 2005 р. було створено Комунальну установу Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради з метою наукового вивчення унікального комплексу пам'яток території та округи Більського городища (історичних культурних нашарувань, городищ, поселень, залишків валів, ровів, курганів та ґрунтових некрополів), збереження археологічних культурних нашарувань, природних та історичних ландшафтів, а також популяризації найдавнішої історії України, ознайомлення широких верств населення з визначною пам'яткою скіфської доби [5].

Активні археологічні дослідження на території Більського археологічного комплексу VIII-IV ст. до н. е. активно проводяться і в наш час. В них беруть участь археологічна експедиція Харківського університету під керівництвом І. Шрамко, Більська археологічна експедиція ІА НАН України під проводом Д. Гречка за участі студентів-практикантів, учнів загальноосвітніх навчальних закладів під наглядом вчителів та дорослих, волонтерів.

В історико-культурному заповіднику «Більськ» діє сезонний проєкт – організована спільно з інститутом НАН України Міжнародна літня польова археологічна школа, котра функціонує щоліта з 2015 р. До неї доєднуються люди багатьох професій, які мають можливість поряд зі спеціалістами на практиці вивчати археологію, проживати в археологічному таборі, спостерігати і брати участь у археологічних розкопках Більського городища [5]. Щодо археологічних досліджень, то в 2007-2012 рр. продовжувались дослідження на території Східних і Західних

укріплень. Так в 2013 р. на території східних укріплень городища було розкрито ряд об'єктів, зокрема господарських ям. на північній ділянці було розкрито 23 господарські комплекси VI–IV ст. до н. е. Шурфи, закладені на території Західних укріплень, містили матеріали від ранньозалізного часу до раннього середньовіччя. Серед інших об'єктів було виявлено зольник. Слід також відзначити продовження дослідження курганного могильника в урочищі «Скоробір» [8, с.20-34].

Археологічні дослідження на Більському городищі продовжуються і в подальші роки. Зокрема, під час досліджень 2022 та 2023 рр. Більською експедицією ІА НАН України під керівництвом Д. Гречка було зроблено ряд знахідок. Серед знахідок фрагменти посуду, золоті бляшки, які нашивалися на одяг. Вони датуються серединою VI ст. до н. е.

Впродовж останніх років значна увага фахівців історико-культурного заповідника «Більськ» приділяється розкриттю туристично-рекреаційного потенціалу археологічного комплексу Більського городища. Зокрема, створено ряд маршрутів для авто та велотуризму (15, 20, 30, 40 км) та пішохідного туризму (7–10 км.). Екскурсійні маршрути покликані познайомити відвідувачів заповідника з ландшафтом, атмосферою та історією Більського городища VIII–IV ст. до н. е. [3].

В 2017–2021 рр. на території історико-культурного заповідника «Більськ» також проводили етно-фестиваль «Гелон», на якому відвідувачі могли послухати виступи українських етно- і рок-гуртів, відвідати реконструкції скіфської доби, містечко народних майстрів, де проводилися майстер-класи народних ремесел, кінне шоу, виставку археологічних артефактів. На жаль, через повномасштабне вторгнення РФ в Україну, в 2022–2023 рр. етнофестиваль «Гелон» не проводився. Серед проектів, що чекають на втілення після перемоги над російськими окупантами і завершення війни, варто зазначити також створення музею Більського городища у с. Більськ, де планують облаштувати архів, експозицію та реставраційну майстерню.

Таким чином, Більське городище є одним із найбільших і найважливіших археологічних комплексів скіфської доби в Європі. Варто зазначити, що питання дослідження Більського городища VIII–IV ст. до н. е. досить широко представлене у науковій літературі. Ця пам'ятка приваблювала увагу науковців ще з кінця XIX ст. Результатом багаторічних досліджень стали численні праці радянських, українських та іноземних істориків. Водночас, аналіз історіографії свідчить, що, незважаючи на різні погляди щодо ототожнення Більського городища з

легендарним Гелоном Геродота, пам'ятка є ключовим джерелом для розуміння соціально-економічного розвитку, фортифікації, культури та побуту населення лісостепової Скіфії VIII–IV ст. до н. е. Багаторічні археологічні дослідження дозволили накопичити значний матеріал, який зробив Більське городище еталонною пам'яткою для вивчення скіфського часу Східної Європи. Сьогодні Більське городище не лише активно досліджується, а й набуває важливого значення як об'єкт культурної спадщини, завдяки створенню історико-культурного заповідника «Більськ» та реалізації просвітницьких і туристичних проєктів, а його подальше вивчення комплексу залишається перспективним напрямом української археології.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гавриш П. Я. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. Полтава : АСМІ, 2016. 239 с.
2. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Книга IV. Мельпомена / Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ : Наукова думка, 1993. 576 с.
3. Історико-культурний заповідник «Більськ». URL : <https://bilsk.com.ua/> (дата звернення: 19.11.2023).
4. Мурзін В., Ролле Р. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську. ПАЗ. 1995. Вип 3. С. 50–56.
5. Секрети Більського городища : веб-сайт Ukraïner. URL : <https://ukraïner.net/bilsk/> (дата звернення: 17.11.2023).
6. Скирда В., Скирда І. Дослідження В. О. Городцова на території сучасної України. *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник*. 2016. № 13. С. 330–336.
7. Шрамко Б. Основні підсумки досліджень Більського городища. *Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*. Львів, 2007. Т. CCLIII. С. 323–334.
8. Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження Більського городища у 2013 р. *Археологічні дослідження Більського городища – 2013*. Київ – Котельва, 2014. С. 5–61.

Петрук А. М.

Житомирський державний
університет імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ ПОХОВАНЬ СКІФСЬКИХ АМАЗОНОК

У статті розглядаються особливості поховального обряду скіфських амазонок VII–III ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я. Проаналізовано типи поховальних споруд (підкурганні та ґрунтові могили, ями з підбоями, катакомби), особливості облаштування курганів, рівчаків, тризни та внутрішнього оздоблення могил. Особливу увагу приділено по-

ложенню тіла небіжчикь (випростане на спині, зігнуті ноги, сидяча поза), орієнтації поховань та варіаціям цих елементів залежно від регіону.

Ключові слова: скіфські амазонки, поховальний обряд, кургани, скіфи, Північне Причорномор'я.

Скіфські племена відігравали велику роль в історії Східної Європи, зокрема в історії України. За час панування в східноєвропейських степах вони лишили по собі велику кількість пам'яток, переважно курганних поховань. Вивчаючи поховальні обряди, можна простежити становлення археологічної культури, її розвиток і зміну іншою або іншими археологічними культурами. При зміні однієї археологічної культури іншою можлива повна або часткова зміна поховального обряду. Тому на сучасному етапі розвитку історичної та культурологічної наук, коли археологічні відкриття і надалі подають новий і цікавий матеріал, є актуальною і необхідною інтерпретація та узагальнення особливостей поховального обряду скіфів, зокрема скіфських амазонок.

Наукова проблема особливостей поховань скіфських амазонок неодноразово ставала об'єктом зацікавленості наукової спільноти. Найбільш відомими дослідниками у цій сфері є С. Бессонова [1; 2], Б. Граков [3], В. Ольховський [4], О. Фіалко [5; 6; 7]. Метою нашої роботи є аналіз особливостей поховань скіфських амазонок.

Якщо говорити безпосередньо про поховання амазонок, то варто зазначити, що в них переважають саме підкурганні поховання, однак зустрічаються і ґрунтові. Насипи на курганах робили із землі. Про висоту курганів амазонок важко говорити, адже значну частину було пошкоджено до проведення розкопок, але переважно висота сягала 1-2 м, але вищих, ніж за 2 м зустрічається дуже мало, зокрема в Подонні – 3 м, Подністров'ї – 4,08 м, курган біля с. Журавка – 7,9 м, курган біля с. Бобриця – 5 м. В оформленні поховальної споруди є така особливість, що курган оточували рівчаком, який ніби відгороджує простір мертвого від реального світу. Такі рови характерні для більшості поховань амазонок. В розрізі вони мали трикутну, трапеційну, напівкруглу форму. Ці рівчаки могли бути суцільними або із материковими перемичками. Ширина перемичок підбирається відповідно до ширини рову, найпоширеніша ширина – 1, 5-3 м, найбільша ширина – 4,5 м, глибина таких ровів – до 1,2 м, а ширина – до 1,5 м [3, с. 53].

Характеризуючи поховальний обряд амазонок, не варто оминати і характеристики тризни, яка є завершальним етапом поховального обряду. Найчастіше залишки від неї лишаються в ровах, проте є випадках, коли вона зустрічалась в насипі безпосередньо. Тризну скла-

дають залишки поминальної їжі, кістки тварин, посуд, іноді є уламки ліпної кераміки, але досить рідко зустрічається гончарний чи чорнолаковий посуд. Найбільша різноманітність складу тризни зосереджена в степовій частині. Соціальний статус похованого можна простежити і через склад тризни, що несе в собі цінну інформацію [3, с. 89].

Досить важливим є питання про послідовність спорудження могил амазонок в курганах ряду могильників, проте вирішення цього питання ускладнюється через те, що насипів або не робили, або вони надто малі, тому під час розкопок археологи робили лише одну центральну бровку. Відповідно поховання, які були в центрі – основні, а інші – впускні, якщо вірити планіграфії. Проте деякі науковці дотримуються тієї думки, що так звані «впускні» поховання є бічними і синхронними в часі з центральним похованням [7, с. 53].

Характеризуючи тип поховальних споруд скіфських амазонок, варто зазначити, що це переважно могили з підбоями, катакомби, звичайні ями та невизначені через руйнування. Наприклад, в степовій частині переважають поховальні ями з підбоями, проте так не можна сказати про Подністров'я, де провідне місце належить катакомбам. Загалом поховання амазонок представлені різними типами та їх варіантами.

Нерідко вони включають могили з підбоями, катакомби, звичайні ями та ті, що стали невизначеними через руйнування. Типи ям варіюються від простих форм, таких як прямокутні, овальні, трапецієподібні, квадратні, до складніших з боковим похилим дромосом чи кам'яними ящиками. Катакомби можуть мати вхідні ями, дромоси та камери, розташовані у різних конфігураціях, таких як підбійні, повздовжні чи поперечні типи. Різноманіття конструкцій свідчить про складність та розмаїття поховальних обрядів скіфських амазонок [6, с. 400].

Варто і звернути увагу на внутрішнє облаштування могил. Насамперед, стіни поховання облицьовували різними матеріалами, зокрема: дерев'яними дощечками та обкладання очеретом підбою могильника, але є випадки, коли під час розкопок виявляли і драпірування стінок. Наприклад, в с. Кут були виявлені залишки циновок, які кріпились за допомогою кілків з дерева. Проте зустрічались і художні орнаменти і дромосі на стінках у вигляді дуги чи сегментів. Такі орнаменти були знаком переходу в потойбічний світ та зображував імітацію полога, який закривав вхід до небіжчика [3, с. 85].

За словами О. Фіалко, поховальний обряд має універсальний характер. Він має суворі правила, кожен учасник має свої обов'язки, а

супровідний інвентар та ритуальні знаряддя це речі, які не мають заміни [5, с. 90].

Зазвичай поховані амазонки лежали випростані на спині, руки були випрямлені по швах, але іноді руки лежали на кістках тазу, ноги – прямі. Це загальноприйнята система, але є різні варіації: одна або обидві ноги можуть бути зігнуті в колінах. Однак відомі і випадки відхилення від основної схеми розташування тіла, особливо кінцівок. Такий варіант простежується в Степу, Криму, Подніпров'ї. Інша варіація – ноги зігнуті в колінах і підняті догори, розпадаються у вигляді ромба, такий варіант є в похованні біля смт. Верхній Рогачик та с. Червоне (Крим). Ще один різновид – ноги випростані і схрещені в гомілках чи щиколотках. Такі випадки теж не є частими, зустрічається в Степу. На думку археологів це не типове положення тіла для скіфських амазонок. Є випадки коли тіло небіжчика лежить на правому чи лівому боці, а ноги зігнані такий варіант простежується в Степовій та Лісостеповій зоні. На думку Фіалко, така поза є винятковою для амазонок [5, с. 93].

Винятковою для скіфських амазонок є сидяча поза і ноги розташовані на Схід. Цю групу репрезентує Кримська група пам'яток [1]. В. Ольховський зазначає, що пози небіжчиць є універсальними для періоду їх існування, проте така різноманітність положення ніг та рук пов'язана з процесом розкладання тіла небіжчиць [4, с. 153].

Щодо орієнтування поховань амазонок, то варто звернути увагу на спостереження С. Бесснової, яка зазначає, що єдиної орієнтації небіжчиць в межах одного могильника немає. Провідні позиції займає орієнтація на Захід, але 21% від досліджених поховань говорить про східну орієнтацію, яка домінує в Степу і Дністровській групі [2, с. 127].

Але зустрічаються випадки орієнтування на північ – 6% та південь – 5%. Північно-західний напрямок археологи пояснюють сезонними відхиленнями через положення сонця над горизонтом в час проведення похоронної церемонії. Наприклад, в Подніпров'ї Лісостепу, то там немає сталого орієнтування, але домінує західна орієнтація. Проте в цілому поза і орієнтація амазонок відповідала поховальному обряду скіфів [5, с. 86].

Таким чином поховальний обряд скіфських амазонок був суворо регламентований. Кожен учасник мав свою чітко окреслену роль в підготовці та організації обряду і своє чітке місце в поховальній споруді, а кількість задіяних осіб зазвичай залежала від позиції небіжчиці в соціальній піраміді.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бессонова С. С., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. Киев : Наукова думка, 1988 216 с.
2. Бессонова С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу. *Археологія*. 2000. Вип. 2. С. 116-131.
3. Граков Б. Н. Скифы : Науч.-попул. очерк. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1971. 170 с.
4. Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII–III вв. до н. э.). Москва : Наука, 1991. 253 с.
5. Фіалко О. Поховання амазонок Лісостепоного Придніпров'я. *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 4 (33). С. 80-96.
6. Фіалко О. Зброя в похованнях скіфських жінок: місце та призначення. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ : ІА НАН України, 2019. С. 393-405.
7. Фіалко О. Чи воювали скіфські амазонки? *Магістеріум. Археологічні студії*. 2015. Вип. 60. С. 51-55.

Сеняк С. З.

Львівський національний
університет імені Івана Франка

ВИРОБИ З МЕТАЛУ, КІСТКИ, РОГУ, КРЕМЕНЮ ТА КАМЕНЮ НАСЕЛЕННЯ ПОМОРСЬКО-КЛЬОШОВОЇ КУЛЬТУРИ

У статті подано комплексну характеристику виробів з металу, кістки, рогу, кременю та каменю населення поморсько-кльошової культури в басейні Західного Бугу. Здійснено спробу детального аналізу окремих артефактів та наведено їхні аналогії з синхронних пам'яток території Польщі.

Ключові слова: басейн західного Бугу, матеріальна культура, період Латену, поморсько-кльошова культура, могильники, поселення, випадкові знахідки.

Вироби з металу, кістки та рогу на пам'ятках поморсько-кльошової культури зустрічаються досить рідко. Це пов'язано в першу чергу зі слабким рівнем дослідження цієї культури та й загалом пам'яток латенського часу в Україні. Найбільше відомо виробів з металу, це, як правило, фібули, шпильки та ножі. Фібулами називають металеві застібки, які часто служили прикрасами. Серед виробів з металу вони займають дуже важливе місце.

На пам'ятках поморсько-кльошової культури в Україні виявлено лише п'ять фібул: дві на поселеннях Зимно II та Хрінники і по одній на могильниках Головно II, Дубляни та Чернелів-Руській (рис. 1). Перший

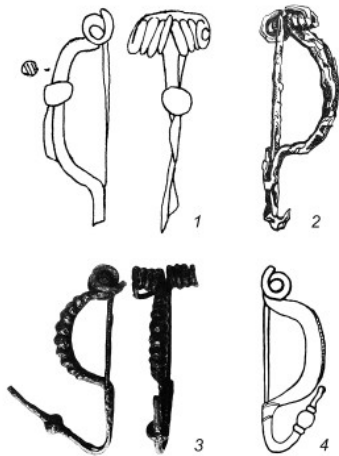

Рис. 1. Фібули поморсько-кльошової культури: 1 – Хрінники (За Козак Д., Прищепя Б, Шкоропад В., 2004), 2 – Чернелів-Руський (За І. Герета, 1998), 3 – Дубляни (За Т. Sulimirski, 1936), 4 – Головно II (За Ю. Кухаренко, 1961)

тип репрезентує фібула з могильника Головно II та поселення Зимно II. Фібула з Головно II вилита з бронзи, має масивну спинку і шестивиткову пружину з верхньою тятивою. Її ніжка підігнута до спинки, але з нею не скріплена і має на кінці кулькоподібне потовщення. Довжина фібули – 5,3 см. Вона належить до ранньолатенських фібул духцівського типу. На основній території поморсько-кльошової культури в Польщі, вони розповсюджені в фазі найвищого її розвитку і разом з тим, на думку С. Чопека ці фібули також визначають кінцевий етап існування цієї культури [10, с. 378]. Аналогічна фібула відома з поселення у Зимному [5, с. 45].

Другий тип представлений залізними фібулами з поселення в Хрінниках та могильника у Чернелів-Руському. Вони одночленні, виготовлені з округлого залізного дроту, з восьмивитковою пружиною і верхньою дугастою тятивою. Ніжка Хрінницької фібули обламана, але, судячи із збереженої частини, була загнута вгору і скріплена зі спинкою кулькою. Довжина фібули в сучасному стані – 10 см [8, с. 76]. Ця фібула належить до скріплених одночленних довгих фібул типу «В» за класифікацією Ю. Костжевського. Вона, власне, є подальшим розвитком середньолатенських кельтських фібул типу «А» [14, с. 17-18]. Довгі фібули цього типу добре представлені на могильниках пшеворської культури території Польщі [12, с. 19]. Зустрічаються вони також і на зарубинецьких пам'ятках Полісся [7, с. 30]. В середовищі поморсько-кльошової культури на основній території її поширення відома знахідка фрагменту подібної фібули на могильнику в Соколовіце (Sokolovice) [15, с. 193]. Фібула цього ж типу, однак з ребристою спинкою знайдена на могильнику у Дублянах [14, с. 65]. Аналогічні фібули визначаються дослідниками як такі, що належать до IV ст. до н. е. – початком III ст.

до н. е. [10, с. 378]. Фібули вважаються найбільш точним датуючим матеріалом, хоча серед науковців існують певні дискусії щодо їх хронології. Більшість фібул, знайдених на пам'ятках поморсько-кльошової культури, належать до духцівського типу. З. Возняк вважає, що їх поява збігається з кінцем періоду поширення ковалевіцьких фібул, тобто з початком IV ст. до н. е., а кінцеву добу їх поширення (рубіж IV–II ст. до н. е.) пов'язує з припиненням контактів носіїв поморсько-кльошової культури з кельтським світом [17, с. 146-148]. У С. Чопека ці фібули є визначальними для його III-ї фази поморсько-кльошової культури, датованої на IV ст. до н. е. – I половина III ст. до н. е. [10, с. 378]. Залізна фібула з Чернелево-Руського могильника дозволила І. Гереті, датувати поховання II ст. до н. е. [1, с. 512].

Дещо по-іншому підійшов до датування духцівських фібул Й. Буйна. Він в комплексі духцівських фібул виділив тип з ребристою спинкою, який в рамках духців-мюнзінгенського горизонту синхронний кельтським браслетам «рубчастого» стилю і на території на схід від Карпат датується початком – останньою чвертю IV ст. до н. е. Фібули з гладкою спинкою (Зимно II) або з псевдозерню (Головне II) він відніс до класичних духцівських типів. На його думку, вони сигналізують про початок фази В раннього латену у даному регіоні [9, с. 382-386].

Іншими предметами з металу є шпильки. На даний момент на території України знайдено лише одну шпильку поморсько-кльошової культури в Городку. Вона належить до типу шпильок зі спіралевидною голівкою, виготовлена з округлого в перерізі мідного дроту. Стержень її прямий. Один кінець його загострений, інший зігнутий в плоску спіраль діаметром 3 см і має п'ять витків. Довжина шпильки – 17 см [8, с. 71].

Бронзові шпильки зі спіралевидною голівкою на території України зустрічаються в середовищі висоцької культури і дещо пізніше в зарубинецькій культурі Полісся (тип IV у класифікації Ю. Кухаренка), а на суміжній території Польщі в тарнобжегській групі лужицької культури [6, с. 70]. На пам'ятках поморсько-кльошової культури цієї ж території вони невідомі.

Рідкісними знахідками можна вважати залізні ножі. Станом на сьогодні, виявлено лише кілька екземплярів. Всі вони належать до одного типу клиновидних в перерізі ножів з ледь вираженою, майже прямою, спинкою і звуженим до кінця лезом. Клинок від черенка у них відділений двома уступами. Довжина ножів – від 7 до 12 см. На пам'ятках поморсько-кльошової культури з суміжної території Польщі, ножі мали дещо іншу форму: чітко виражену дугоподібну спинку, яка плавно пе-

реходить у черенок, який відділений від клинка косим виступом з боку лева [13, с. 308]. Найближчі аналогії таким ножам знаходимо в середовищі пшеворської культури Волині серед 2-го типу ножів у класифікації Д. Козака [2, с. 34].

На пам'ятках поморсько-кльошової культури в Україні протягом усього часу було також виявлено невелику кількість виробів з кістки та рогу. Так, на поселенні в урочищі Шанків Яр, біля с. Хрінники знайдено рогову мотику-копачку, два тесла, кістяні проколки та лощило. Мотика-копачка виготовлена із рогу оленя, має довжину 24,5 см і товщину рогу 2,0 см. Робоча частина мотики має пошкодження на краю, але вціліла довжина становить 10 см. Місце, де трималася мотика (черенок), має гладку поверхню, і на ручці вирізано три борозенки [3, с. 72].

Становлять науковий інтерес два кістяні тесла, з яких одне дуже зношене і має довжину 7 см та ширину 2 см. Робоча частина цього тесла сильно стерта від попереднього використання. Щодо іншого тесла, то збереженою виявилась лише його нижня частина завдовжки 3 см і шириною 2 см [3, с. 72].

Кістяні проколки виготовлені з трубчатих кісток дрібних тварин або з уламків таких же кісток, але з великої рогатої худоби. Їх поверхня добре відполірована, а один кінець загострений. Довжина проколів варіюється в межах 10-13 см. Для виготовлення лощила з Хрінник було використано трубчасту кістку довжиною 20 см, що в процесі спрацювання дуже стерлась з однієї сторони [3, с. 73].

На поморсько-кльошових пам'ятках в Польщі лощила практично невідомі. На території України найбільша кількість лощил різних типів відома з пам'яток черепинсько-лагодівської групи скіфського часу [4, с. 97], але подібні цьому лощила не трапляються. Натомість, найближча аналогія згаданому лощилу відома з волинських пам'яток пшеворської культури [2, с. 35].

Також зовсім мало маємо знахідок, виготовлених з кременю та каменю. Зокрема, на окремих поселеннях з території Польщі (Янувек (Janówek), Піотровіна (Piotrowina), Серочин (Serochin), Варшава-Новодвори (Warszawa-Nowodwory) та Жмійовіськах (Żmijowski)) було знайдено кам'яні жорна, причому деякі знайдені на поселеннях, в той час як інші – на могильниках.

Кам'яні жорна практично не відрізняються між собою за формою чи розмірами, тому їх важко використати для ідентифікації певної культури [10, с. 79]. На жаль, на теренах України про такі знахідки на пам'ятках поморсько-кльошової культури поки що взагалі не відомо.

Під час досліджень багатошарових пам'яток з матеріалами поморсько-кльошової культури в Україні, неодноразово траплялись вироби з кременю. Однак, ідентифікувати їх і пов'язати з певною культурою майже не можливо, адже як у випадку з кам'яними виробами, вони не мають якихось виражених особливостей, що б дозволило без сумніву зарахувати їх до поморсько-кльошової культури. Водночас, на окремих пам'ятках в Польщі є збережені залишки виробів з кременю. Як приклад, можна навести перепалений кремій з однієї з могил у Дрогичині-Козарівці (Drohiczyńie-Kozarówka) [16, с. 49-61].

Таким чином, було підсумовано і частково охарактеризовано матеріальну культуру представників поморсько-кльошової культури в Україні. Очевидно, така мала кількість знахідок, виготовлених зі згаданих матеріалів на пам'ятках пов'язана зі слабким рівнем дослідження як поселень так і могильників в басейні Західного Бугу. Водночас, вироби з кременю та каменю майже не відомі і на пам'ятках цього часу з території Польщі, тому можна зробити попередній висновок, що цей матеріал практично вийшов з активного використання носіями поморсько-кльошової культури з початком періоду Латену.

Список використаних джерел та літератури:

1. Герета І. Поховання поморської культури в Чернелеві-Руському. Записки НТШ. Львів, 1998. Т. ССXXXV. С. 511-516.
2. Козак Д. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. Київ : Наукова думка, 1984. 176 с.
3. Козак Д. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. Київ : Ін-т археології НАН України, 2012. 264 с.
4. Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. Київ : Наукова думка, 1976. 146 с.
5. Кухаренко Ю. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы. Советская Археология. 1959. № 1. С. 31-51.
6. Кухаренко Ю. Памятники железного века на территории Полесья. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. 114 с.
7. Кухаренко Ю. Зарубинецкая культура. Москва : Наука, 1964. 88 с.
8. Шкоропад В. В. Племена поморсько-кльошової культури на Волині : Дис. канд. іст. наук : 07.00.04. Київ, 2000. 164 с.
9. Bujna J. Spigelung der Socialstruktur auf latenezeitlichen Grabfelder im Karpatenbecken. *Památky archeologické*. 1982. № 73. S. 312-431.
10. Czopek S. Problematyka badawcza połudnowo-wschodniej strefy kultury pomorskiej. *Archeologia Polski*. 1985. Т. 30. S. 367-410.
11. Czopek S. Grupa czerniczynska jako wynik latenizacji wschodniej lubelszczyzny. *Archeologia Polski*. 1991. Т. XXXIV. Z. 1-2. S. 93-113.
12. Dąbrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej. *Chronologia, zasięg, powiązania*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. 338 s.

13. Kietlińska A., Miklaszewska R. Cmentarzysko grobow kloszowych na wsi Transbor, pow Minsk Mazowiecki. *Materiały Starożytnie*. 1963. T. IX. S. 235-330.
14. Kostrzewski J. Zagadnienie ciągłości osadnictwa ziem Polskich w pradziejach. Poznań : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. 143 s.
15. Łuka L. Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim. Wrocław : Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966. 556 s.
16. Węgrzynowich T. Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Drohiczyne, woj. białostockie, na stanowisku Kozarówka II. *Wiadomości Archeologiczne*. 1978. T. XLII/1. S. 49-61.
17. Wozniak Z. Chronologia młodszej fazy kultury pomorskiej w świetle importów i naśladownictw zabytków pochodzenia południowego. *Problemy kultury pomorskiej*. 1979. S. 126-148.

Сивук С. О.

Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Стаття присвячена археологічній спадщині Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908) – фундатора української археологічної науки. У роботі розглянуто його внесок у проведення та організацію Всеросійських археологічних з'їздів (зокрема III з'їзду в Києві 1874 р.), створення першої наукової класифікації курганів Київської губернії, складання археологічних карт Київської (1895) та Волинської (1901) губерній, а також нумізматичні та музейні студії. Особливо підкреслено новаторський підхід ученого до археології як повноцінного історичного джерела та його педагогічну діяльність у вихованні наступного покоління українських археологів, зокрема В. Хвойки та М. Грушевського.

Ключові слова: Володимир Антонович, історія української археології, археологічні з'їзди, класифікація курганів, археологічні карти.

Перша згадка протоархеологічних досліджень на теренах України датується 1114 р. у «Повісті временних літ» (Київському літописі), де Нестор Літописець описує свою колекцію старожитностей і розмірковує про причини їх потрапляння до ґрунту. Відомі нам «археологічні» розкопки в межах сучасних кордонів України, швидше за все з метою грабунку вперше були здійснені протягом 1437-1438 р. венеційськими купцями (за J. V. Arbaro). Отже ми можемо стверджувати, що дослідження старовини хоч і з корисною метою на теренах України з'явились досить рано. Проте наукового контексту археологічні дослідження набули лише наприкінці XVIII – початку XIX ст. корелюючись із заснуванням Одеського археологічного музею (1825 р.), в подальшому Одесь-

кого товариства історії та старожитностей (1839 р.) та археологічними дослідженнями Києва (розкопки Десятинної церкви, Золотих воріт та ін.) [6; 7].

Починаючи з 1850-х р. археологічна наука зазнає значних перетворень застосовуючи більш комплексні методики досліджень. Центральною постаттю в цьому ключі виступає О. Уваров. Вже у 1863 р. за його ініціативи було створено «Московську археологічну спільноту», а у 1869 р. скликано перший археологічний з'їзд (м. Москва). Під час цієї події в якості представника від української спільноти дослідників старожитностей було запрошено професора М. Максимовича, який за станом здоров'я не зміг його відвідати, надавши для обговорень результати своєї науково-дослідної діяльності.

Саме продовження традицій археологічних з'їздів надало підґрунтя для формування плановості розвитку археології надавши поштовх для становлення нових фахівців. Одним із них виявився професор В. Антонович. В археологічній науці його прізвище вперше з'являється під час другого з'їзду (1871 р., Санкт-Петербург), як делегата від Київського університету. Доробок вченого увиразнював класифікацію могил теренів України. Варто звернути увагу на медичну освіту археолога, яка сприяла фундаментальним для свого часу дослідженням поховань із застосуванням антропогенезу, як допоміжного вчення. Не менш важливим фактором становлення В. Антоновича слугували зміни в тогочасній історичній науці, себто перехідний етап історіографічних моделей: від романтизму до позитивізму. Це значною мірою знайшло своє відображення у спадщині історика, в якій ми можемо простежити як елементи «духу народу» з одного боку так і критичну оцінку фактів з іншого [3; 5].

Бібліографи В. Антоновича виділяють два основних періоди його археологічної діяльності: перший – 70-80 р. XIX ст.; другий – 90-ті р. XIX ст. З першим етапом пов'язують проведення польових археологічних досліджень, а також опрацювання матеріалів та систематизація їх результатів. Другий етап характеризується виданням різного роду наукових праць на основі попередніх досліджень [3, с. 51-52].

В цьому ключі звернемо увагу на революційність сприйняття археологічної науки дослідником, адже він один з перших розглядав її не як елемент збагачення, а й в якості інструменту поглиблення джерельної бази історичної науки. Читаємо у спогадах Г. Павлуцького: «На думку його, історія і археологія повинні бути неподільними, «Археологічні матеріали – се ті ж самі джерела історичної науки, як і літописи», от

ідея, що її провадив Антонович в своїх лекціях, заохочуючи молодих істориків шукати джерел історичного знання не тільки по літописах архівах, але й по підземних музеях – городищах та могилах» [10, с. 333].

Спільна робота В. Антоновича та О. Уварова в межах другого з'їзду стала плацдармом для подальшої професійної співпраці. Тому, вже у 1874 р. їх зусиллями було ініційований третій археологічний з'їзд у м. Київ. Його підготовка більшою мірою лягла на плечі В. Антоновича. Силами останнього був здійснений підбір матеріалів для виставок, зібрано доповіді та сплановано ряд археологічних досліджень. Не меншу роль відіграв вчений і під час самого з'їзду висвітлюючи та активно обговорюючи нові дослідження, проводячи оглядові екскурсії Києва та розкопки його терен. Важливим наслідком третього з'їзду стало прикуття уваги науковців до історії та археологічної спадщини України. Варто відзначити, що по завершенню з'їзду В. Антоновича односторонньо обрали членом Московського археологічного товариства. З цього часу дослідник братиме участь на всіх наступних археологічних з'їздах в якості делегата від Університету св. Володимира [3, с. 50-51].

Одним з центральних доробків В. Антоновича на тлі археологічної науки стало формулювання класифікації курганів Київської губернії. Це була перша спроба систематики поховань в межах Російської імперії. Науковець розділив їх на три категорії:

1. Кам'яного віку:
 - а) невеликого розміру з прямим кістяком;
 - б) де замість насипу використовуються кам'яні плити та трупоспалення у горщиках;
 - в) з великим насипом та скороченим, пофарбованим кістяком.
2. Скіфські (з наявністю залізного та бронзового інвентарю).
3. Слов'янські:
 - а) древлянські (неглибокі ями з цвяхами навколо контуру скелету);
 - б) полянські (глибокі ями з повним комплектом озброєння та конем).

Варто звернути увагу на доповідь В. Антоновича під час одинадцятого археологічного з'їзду в якій висувається припущення, що на теренах Російської імперії притаманне нашарування залізної доби на кам'яну, в той час як епоха бронзи присутня лише у її меж (Північний схід, схили Уралу, Кавказ, Польща, узбережжя Чорного моря). Знахідки, що розташовані в інших областях Російської Імперії розцінювались як залишені народами, що проходили повз неї [3].

Не менш значущим напрямком діяльності В. Антоновича стало складання археологічних карт. Відзначимо вичерпність підходу до їх створення, адже вчений задіяв у розробці весь обсяг доступних джерел: опубліковані та рукописні матеріали, музейні колекції та зібрання приватних осіб. Як результат вже у 1895 р. було опубліковано карти Київської губернії, а в 1900 р. і Волинської. Таким чином отримавши позитивні відгуки тогочасної наукової спільноти В. Антонович породив тенденцію до створення археологічних карт інших губерній України. Як наслідок, Ю. Сіцинський та Д. Багалій склали мапи Подільської та Харківських губерній [2; 8].

Незважаючи на широке коло наукових інтересів В. Антоновича, у 1872 р., після призначення його завідувачем Нумізматичного кабінету Університету св. Володимира, до сфери його досліджень додається нумізматика. Це знайшло відображення в низці публікацій ученого. Уже в середині 1870-х р. з'являються його статті, присвячені монетам, знайденим на Київщині. Вершиною нумізматичних студій В. Антоновича стала праця «Опис монет та медалей, що зберігаються в нумізматичному музеї Університету св. Володимира» (1896).

У 1873 р. В. Антоновича також призначено завідувачем Музею старожитностей при тому ж університеті. Завдяки його зусиллям, а також матеріалам, отриманим у ході археологічних досліджень самого В. Антоновича, К. Антонович-Мельник, В. Данилевича, М. Біляшівського та інших, колекція музею до 1884 р. поповнилася майже на 1,5 тисячі нових експонатів. Відзначимо також яскраво виражену в історіографії всебічність зацікавлень досліджуваної постаті: *«У галузі передісторії та археології В. Антонович не залишив без уваги жодної цікавої знахідки, жодного виявлення чогось нового, не кажучи вже про його власні досліді, які внесли багато цінного в археологічну науку»* [6, с. 12].

В цьому контексті особливу увагу заслуговує діяльність В. Антоновича в Історичному товаристві Нестора-літописця. Саме тут учений активно публікував і виголошував доповіді, присвячені матеріалам своїх польових археологічних та антропологічних досліджень 1880–1900-х рр. Важливим напрямом діяльності В. Антоновича стало заснування за його ініціативи журналу «Київська старовина» (1882–1907), який швидко став одним із провідних періодичних видань з історії та археології України. Сам учений активно співпрацював із журналом: значна частина його наукового доробку була опублікована саме на сторінках «Київської старовини». Крім того, В. Антонович входив до складу редакційної колегії видання [2; 6].

Отже, В. Антонович по праву вважається фундатором української археологічної науки. Його науковий спадок як дослідника старожитностей є неоціненним і зберігає актуальність донині. Зокрема, досі не втратили свого значення такі праці, як «Розкопки в країні деревлян» (1893) та археологічні карти Київської (1895) і Волинської (1901) губерній. Проте значення діяльності В. Антоновича виходить далеко за межі його власних публікацій. Викладаючи в Університеті св. Володимира, він виховав цілу плеяду видатних учнів, серед яких були майбутні корифеї української археології та історії – В. Хвойка, М. Грушевський та інші [8, с. 129]. Саме вони згодом стали рушійною силою становлення й розвитку сучасної української археологічної науки.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Б. Моя сповідь : вибрані історичні та публіцистичні твори / упоряд. Тодійчук О., Ульяновський В. ; вст. та комент. Ульяновського В. Київ : Либідь, 1995. 816 с.
2. Горькова А. Матеріали археологічних досліджень В. Б. Антоновича на сторінках ЧІТНЛ. Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 1. С. 121–129.
3. Григор'єва Л. Роль В. Б. Антоновича (1834–1908) у формуванні української археології. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. Вип. 35. С. 49–54.
4. Григор'єва Л. Р. Київський археологічний осередок кінця XIX – початку XX ст. *Археологія*. 2011. № 4. С. 128–134.
5. Доманицький В. Володимир Антонович : з нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадської діяльності. *Нова Громада*. 1906. № 9. С. 27–46.
6. Козловський В. Значення проф. В. Б. Антоновича в українській археології. *Записки ВУАК*. Київ, 1930. Т. 1. С. 9–21.
7. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен : Український Вільний Університет, 1970. 138 с. (Серія: Скрипти ; ч. 37).
8. Моця О. П. «Українська тема» в працях Володимира Антоновича. *Археологія*. 2011. № 3. С. 129–134.
9. Син України : Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ : Заповіт, 1997. Т. 1. 447 с.
10. Син України : Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ : Заповіт, 1997. Т. 2. 448 с.

Слюсар Д. Ю.

Львівський національний
університет імені Івана Франка

**БІРИТУАЛЬНІ ЗАХОРОНЕННЯ ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ТА СПРОБА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ**

У статті розглядається своєрідний тип поховань представників висоцької культури, що ілюструє поєднання двох, відмінних між собою, традицій захоронення небіжчиків за обрядом кремації поряд з інгумацією. Здійснено спробу детального аналізу та класифікації таких захоронень, а також висловлено окремі припущення про ймовірні причини їх появи.

Ключові слова: могильники, висоцька культура, інгумації, ямні кремації, біртуалізм.

Досі недослідженим типом поховань висоцької культури є біртуальні поховання. До таких віднесено могили, в яких знайдено рештки покійника, похованого за обрядом інгумації, а також ще одного, останки якого були спалені та поховані у ямі поряд з першим або ж безпосередньо на його кістках (Таблиця 1).

Біртуальні поховання 1. Тілопокладення та ямне тілоспалення.	Висоцьке 1929 р.	Висоцьке 1951 р.	Лукавець 1978-1979 р.	Петриків 1995-1998 рр.
А) Порушене тілопокладення та ямне тілоспалення.	14			98, 133, 20, 55
Б) Ямне тілоспалення поряд з інгумацією.	15, 82, 100, 110	II-96, II- 55Б		132
В) Кремація на одиночній інгумації.	80, 81, 76В	II-89Б		28, 33, 41
Г) Скриньові зруйновані тілопокладення та ямні тілоспалення.			5, 9	
Д) Кремація поряд з кістницею.	56			24
Е) Кремація на окремому черепі або поряд з ним.		II-12, III-2 Б		

Таблиця 1. Біртуальні захоронення висоцької культури (тілопокладення та ямні тілоспалення)

Вперше на подібні поховання звернув увагу В. Канівець після розкопок у Висоцьку 1951 р. Дослідник зазначив, що різні поховальні обряди могли співіснувати навіть у межах однієї родини висоцької культури [4, с. 6]. Важливий внесок у вивчення цього явища зробив М. Бандрівський, який виділив окремий під-тип парних інгумаційно-кремаційних поховань і запропонував кілька їх варіантів [1, с. 155–156]. У цій роботі запропоновано власну класифікацію таких поховань на основі матеріалів трьох могильників: Висоцька (розкопки 1929 і 1951 рр.), Лукавця (1979 р.) та Петрикова (1995–1998 рр.), де подібне простежено.

До першого варіанту належать порушені або частково зруйновані одиночні інгумаційні поховання, поряд з якими зафіксовано скупчення кальцинованих кісток. Яскравим прикладом є поховання № 14 з Висоцька (розкопки 1929 р.). У ньому збереглися лише кістки ніг у порушеному стані, а на місці черепа виявлено скупчення кальцинованих людських кісток. Про ритуальне руйнування поховання свідчить бронзова шпилька, зігнута посередині, яка лежала на відстані 30 см на північ від скупчення. Кістки небіжчика залягали на глибині 0,6 м, тому порушення внаслідок оранки можна виключити. Більша частина скелета була повністю відсутня. Не виключено, що могила постраждала від окопів Першої світової війни, проте наявність кальцинованих кісток поряд із неспаленими рештками дозволяє віднести це поховання до біритуальних.

Інші подібні захоронення виявлені на могильнику у Петрикові під № 20, 55, 98, 133. В усіх чотирьох випадках скелети були зруйновані майже повністю. Незважаючи на те, що кістки були хаотично розкидані по ямі, серед них також зафіксовано кальциновані остеологічні залишки. Аналізуючи одне з таких поховань під № 20, М. Бандрівський вказував, що окремі з кальцинованих кісток лежали купками, згідно чого він припустив, що поховання засипали ґрунтом, яке містило тілоспалення, більш раннє за часом поховання [1, с. 25]. Проте, ми схильні до іншого трактування і пов'язуємо наявність кальцинованих кісток у могилі з тим, що поруч, або ж на кістках інгумації, первинно була розміщена кремація, яка в процесі ритуального втручання була зруйнована і розкидана по усій могилі разом з неспаленими кістками. До того ж, якби тілопокладення і справді було засипане ґрунтом, перемішаним із залишками більш ранньої кремації, то кальциновані кістки були б зафіксовані не лише на дні ями, а й на її поверхні, а також на різних глибинах у заповненні.

До другого варіанту біритуальних поховань належать одиночні інгумації, поруч з якими зафіксовано непорушені ямні кремації. Яскравим прикладом є поховання № 82, 100 і 110 з могильника у Висоцьку (розкопки 1929 р.). У цих похованнях кремації залягали на тій самій глибині, що й інгумації, безпосередньо біля стіп неспаленого небіжчика. Таке невідповідне розміщення безумовно вказує на певні зв'язки обох осіб, похованих за різними обрядами. До того ж маємо численні аналогії розміщення перепоховань-кістниць, які цілеспрямовано розміщували поблизу стіп або ж безпосередньо на кістках ніг покійників. Аналогічне поховання № 132 відоме з Петрикова, в якому кремація знаходилась поблизу стіп тілопокладення. Деяко іншим є захоронен-

ня № 15 на тому ж могильнику. В цьому випадку кальциновані кістки зафіксовано в узголів'ї скелета, під його черепною коробкою та поблизу. Однак, найбільш цікавим, на нашу думку, є парне біритуальне поховання № II-96 з Висоцька 1951 р. досліджень. Тут на глибині 0,67 м зафіксовано скелет, розміщений у випростаному положенні на спині (його названо західним). Поряд з ним, зі східного боку простежено смугу кальцинованих кісток, яка приблизно дорівнювала розмірам тіла дорослої особи. На її південному кінці, тобто на місці голови, були перепалені залишки черепа, а нижче простежено кальциновані трубчаті кістки рук та ніг. Вугликів і попелу в могилі не знайдено, а отже тіло було спалене на стороні і вже після цього його залишки викладені у анатомічному порядку поряд з інгумацією. Додатковим аргументом, що саме це поховання є парним та ще й біритуальним, може слугувати розміщення супровідного інвентарю. Так, в узголів'ї обох покійників між їх черепними коробками знайдено чарку, а поблизу залишків черепа спаленого небіжчика лежав кам'яний бойовий молот [3, с. 106–107]. Останній предмет дозволяє з обережністю стверджувати, що кремація належала чоловіку.

Третій варіант біритуальних захоронень, представлений тілопокладеннями та ямними тілоспаленнями, які були розміщені безпосередньо на кістках скелета. Таких вдалось виділити всього 7 поховань. З могильника у Висоцьку 1929 р. маємо три такі поховання. У двох з них, під № 81 та 76В, залишки кремації були висипані на кістки тазу небіжчиків, похованих у випростаному положенні на спині. При чому в похованні № 76В на кремацію зверху були додатково поставлені дуги дном три невеликі посудини [7, с. 36–37]. Третій випадок зафіксований у похованні № 80, коли рештки тілоспалення були висипані на гомілки скелета. Схожу ситуацію маємо і в могилі № II-89Б з Висоцька 1951 р. Дослідник В. Канівець зазначав, що на рівні ніг поховання № II-89А було розсипано кальциновані кістки. Кістки спалені не повністю, вуглики та попіл відсутні. Простежено, що перепалені залишки черепа залягали зверху інших трубчастих кісток. Отже не виключено, що їх намагались розмістити у анатомічному порядку. Поблизу знайдено також декілька посудин, однак оскільки вони знаходились одночасно біля кремації та в ногах тілопокладення, віднести їх до якогось конкретного поховання важко [3, с. 101–102]. Ідентичні поховання зафіксовано також на могильнику у Петрикові під № 28, 33, 41, в яких кремовані людські залишки так само були розміщені на кістках ніг або ж тазу тілопокладень, що лежали у випростаному положенні на спині.

Четвертий варіант біритуальних поховань представлений скриньовими похованнями, у яких поряд із неспаленими рештками зафіксовано кальциновані кістки. Аналізуючи поховання № 5 з Лукавця (розкопки 1979 р.), Л. Крушельницька дійшла висновку, що на місці поховання відбулася часткова кремація покійника [5, с. 524–525]. Дослідниця також зафіксувала поблизу та всередині скрині плями від п'яти обгорілих стовпів, які, ймовірно, були частиною якоїсь ритуальної конструкції.

З огляду на вищезгадані спостереження, все ж не можна погодитись з висновками вченої про часткову кремацію на цьому місці покійника, адже для того аби спалити рештки скелету потрібна дуже висока температура. Це, в свою чергу, мало би відобразитись як на каменях самої скрині, так і на інших кістках покійника з могили. До того ж, навіть сама дослідниця ставить під сумнів трактування окремих плям як слідів від стовпової конструкції, наголошуючи, що це могли бути також культові ямки, в яких виконували обряди з вогнем [5, с. 525]. Менше інформації подано про поховання № 9 з цього ж могильника, однак і в даному випадку чітко зафіксовано наявність у могилі перепалених кісток поряд з неспаленими [5, с. 524–528]. Очевидно, що майже повна відсутність остеологічних залишків у могилі пов'язана з руйнацією тілопокладення, а отже і кремації яка там знаходилась.

До п'ятого варіанту біритуальних поховань віднесено кремації, знайдені поряд з кістницями (скупчення людських кісток). Такі поховання траплялись археологам всього двічі. Перший з них зафіксований Т. Сулімірським на могильнику у Висоцьку 1929 р. Тут простежено окрему кремацію в ямці під № 56, яка була розміщена на тій самій глибині всього в 25 см від кістниці № 55С [7, с. 30]. Другий випадок зафіксував М. Бандрівський під час досліджень могильника у Петрикові в пох. № 24. Дослідник зазначає, що на глибині 0,25–0,5 м відкрито кістницю, збоку якої на цьому ж рівні містилось потужне скупчення кальцинованих кісток діаметром 30 см. Не вдалось встановити також чи належало скупчення до кістниці чи становило окреме поховання [1, с. 28–29]. Зауважимо, що ми невпевнено інтерпретуємо такі поховання як біритуальні, у зв'язку з нечисельними поки що такими випадками, однак розміщення кремацій поряд з неспаленими кістками безумовно варте окремої уваги, і можливо, ілюструє рідкісні варіації поховань висоцької культури.

Останній, шостий варіант, представлений кремаціями поряд з окремо покладеними черепними коробками або безпосередньо на них.

Маємо два таких приклади. Так, у похованні № II-12 з Висоцька 1951 р. В. Канівець зафіксував ямкову кремацію, під якою знаходився не спалений роздавлений череп, а в 25 см на північ від неї розміщувались в ряд три посудини [3, с. 28]. Інший випадок відомий з того ж могильника в похованні № III-26. Він відрізняється від попереднього лише тим, що кремація знайдена не над окремим черепом, а зі східного його боку, на однаковій з ним глибині, що становила 0,45 м від рівня поверхні. Поблизу кальцинованих кісток також знайдено фрагмент кераміки [3, с. 112-113].

Отже, на основі наведених вище даних можна стверджувати, що біритуальні поховання хоч і трапляються дуже рідко, однак все ж при таманні населенню висоцької культури і є виявом тогочасного світогляду і вірувань спільнот які їх залишили. Інше питання полягає у тому, які саме причини зумовили такі поховання, в яких одних осіб ховали за обрядом кремації, тоді як інших – інгумації. Можливо, відповідь на нього полягає у зміні етнокультурної ситуації в регіоні наприкінці IX – початку VIII ст. до н. е. Саме в цей час в ареалі висоцької культури з'являються такі нетипові для неї поховальні пам'ятки, як могильник зі скриньовими захороненнями біля с. Лукавець, а також курган у Красному. Ці пам'ятки відображають значні зміни у віруваннях і поховальних звичаях представників висоцької культури, що були спричинені контактами місцевого, висоцького, населення з прийшлими з Середнього Придністров'я представниками непоротівської групи чорнольської культури. Останні ж, в свою чергу, рятувались втечею від войовничих кочовиків (кіммерійців?), що здійснювали свою експансію на захід. Все це потребує окремого комплексного дослідження, яке дозволить чітко прослідкувати вказані поетапні зміни.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бандрівський М. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури. Львів : Логос, 2002. 282 с.
2. Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 574 с.
3. Канівец В. Отчет о раскопках Высоцкого могильника в 1951 году. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. 1749. Спр. 1951/15-б.
4. Канівец В. Памятники висоцького типа как исторический источник : Автореферат дисс... к. и. н. Киев, 1953. 16 с.
5. Крушельницька Л. Могильник висоцької культури в селі Лукавець. *Записки НТШ. Праці Археологічної комісії*. 2002. Т. CCXLIV. С.520-534.

6. Ільчишин В. Могильник висоцької культури в селі Лукавець на Бродівщині (з розкопок Ігоря Герети 1978 року). *Записки НТШ. Праці Археологічної комісії*. 2007. Т. ССLIII. С.611-615.

7. Sulimirski T. *Kultura Wysocka*. Krakow : Polska akademja umiejetnosci, 1931. 202 s.

Ткачук М. В.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ФЕДІР ВОВК ТА ЙОГО ВНЕСОК У ВІТЧИЗНЯНУ АРХЕОЛОГІЮ

Стаття аналізує науковий внесок Федора Кіндратовича Вовка (1847–1918) в українську археологію, з акцентом на його роль як засновника вітчизняного палеолітознавства. Головну увагу приділено організації систематичних розкопок Мізинської пізньопалеолітичної стоянки (1908–1916 рр.), запровадженню європейських методів дослідження палеоліту, а також підготовці першого покоління українських фахівців. Розглянуто участь ученого в європейських наукових колах та його внесок у утвердження окремішності української культури через археологічні та антропологічні студії. Підкреслено, що завдяки діяльності Ф. Вовка українська археологія вийшла на рівень провідних європейських наукових шкіл кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Федір Вовк, палеолітознавство, Мізинська стоянка, українська археологія, палеоліт України.

Актуальність дослідження зумовлена зростаючим інтересом до історії становлення української археологічної науки та необхідністю об'єктивної оцінки внеску її ключових постатей. У сучасних умовах, коли постає питання збереження культурної спадщини та розвитку археологічної методології, особливо важливим є звернення до досвіду Федора Кіндратовича Вовка – засновника вітчизняного палеолітознавства. Його систематичні розкопки Мізинської стоянки, запровадження європейських методів дослідження та підготовка першого покоління українських палеолітологів залишаються актуальними для вдосконалення сучасних підходів до вивчення найдавнішої історії України.

Федір Вовк (Хведір Вовк) – видатний український етнограф, антрополог і археолог. Народився 17 березня 1847 р. в с. Крячківка на Полтавщині. У радянський період його часто маркували як «буржуазного націоналіста», що призводило до спотворення або ігнорування його досягнень. Об'єктивну оцінку діяльності вченого дала насамперед історіографія української діаспори та сучасні дослідження [8; 9].

Під час навчання в Київському університеті св. Володимира Ф. Вовк відвідував лекції професора К. Феофілактова з геології та палеонтоло-

гії. Саме в цей час (1871–1873 рр.) було відкрито Гінцівське палеолітичне поселення – одну з перших пам'яток палеоліту на території України. Результати досліджень представили на III Археологічному з'їзді в Києві (1874 р.) де Ф. Вовк познайомився з провідними вченими. Невдовзі він долучився до археологічних експедицій під керівництвом Володимира Антоновича на Київщині та Волині (1875–1876 рр.) [9].

Новий етап наукової кар'єри Вовка пов'язаний з еміграцією. З 1887 по 1905 рр. він жив у Парижі, де пройшов шлях від студента до визнаного фахівця, здобувши 1905 р. ступінь доктора природничих наук. Французька школа палеолітознавства того часу була провідною в Європі завдяки досконалим методам розкопок, фіксації знахідок і класифікації артефактів. Під впливом Ж. Манувріє, П. Брока, П. Топінара, та особливо Габрієля де Мортільє Вовк опанував сучасні підходи до вивчення палеоліту. Він працював у Паризькій антропологічній спілці, публікувався в журналах «L'Anthropologie» та «Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris» [9].

Ф. Вовк активно полемізував з російськими істориками, які розглядали Україну лише як периферію «Південно-Західної Росії» і заперечували існування окремої української нації. У працях з археології, антропології та етнографії він довів, що українці є самобутнім слов'янським народом з антропологічним типом (переважно динарським/адриатичним із домішками) і оригінальними етнографічними особливостями. Вчений підкреслював відмінності між українцями та росіянами, водночас вказуючи на близькість українців до інших європейських народів. Завдяки його порівняльним студіям українська етнографія та археологія вийшли на європейський рівень [2].

Світове визнання принесла Ф. Вовку етнографічна праця «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» (спершу болгарською/французькою 1891–1892 рр.). У ній автор поєднав український матеріал з широким порівняльним контекстом, розглядаючи весільні звичаї як джерело для реконструкції соціальної історії [9].

Одним із найважливіших археологічних досягнень Вовка стало вивчення Мізинської пізньопалеолітичної стоянки (Чернігівщина). Стоянку виявили 1907–1908 рр., наукові розкопки розпочав Вовк 1908 р. разом з учнями (Л. Чикаленком, М. Рудинським, П. Єфіменком та ін.). Тут знайдено унікальні вироби з кістки та бивня мамута: орнаментовані предмети (в т. ч. «жезл начальника», фрагменти з лінійним орнаментом), прикраси, інструменти. Ф. Вовк порівнював їх з етнографічними аналогами (наприклад, у чукчів). Значна частина колекції (крем'яний

інвентар, кістяні вироби) зберігається в Національному музеї історії України, Чернігівському історичному музеї та музеях Санкт-Петербурга. Дослідження Мізина переосмислили уявлення про мистецтво і побут пізнього палеоліту Східної Європи [3; 6]. Завдяки цим знахідкам Мізин став однією з найвідоміших пам'яток пізнього палеоліту Європи. Матеріали стоянки суттєво змінили уявлення про рівень художньої творчості, побут і духовну культуру людини верхнього палеоліту Східної Європи. За результати цих досліджень Вовк отримав міжнародну премію Кана (1912) і виступив з доповіддю на Міжнародному антропологічному конгресі в Женеві.

Серед інших праць Вовка варто згадати: «Задунайська Січ по місцевим згадкам і розповідям» (1883) – етнографічно-історичне дослідження на основі фольклору та переказів, що висвітлює життя запорозьких козаків у Добруджі, їхні звичаї та роль у формуванні національної свідомості [5]; «Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини» (1908) – фундаментальна робота з вимірювання фізичних параметрів населення (зокрема гуцулів), яка обґрунтувала антропологічну окремішність українців [2]; «Магдаленське майстерство на Україні» (1902) – важлива праця, присвячена палеолітичному мистецтву [1]; «Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві» (1899) – аналіз матеріалів з Києва [4].

Варто наголосити, що найважливішим внеском Ф. Вовка в українську археологію є те, що він став засновником вітчизняного палеолітознавства і вперше інтегрував українські археологічні дослідження в європейський науковий контекст кінця XIX – початку XX ст. Також, Ф. Вовк запровадив у практику українських археологічних досліджень сучасні методи європейської (передусім французької) школи палеолітознавства. Учений переніс в Україну точну стратиграфічну фіксацію знахідок, типологічну класифікацію крем'яних знарядь та комплексний порівняльний аналіз з використанням етнографічних аналогій.

Зазначимо, що до нього, вивчення палеоліту на українських землях носило переважно епізодичний і аматорський характер (як приклад – дослідження Гінцівського поселення 1871–1873 рр.). Він перетворив його на системну наукову дисципліну. Але, з нашої точки зору, головною заслугою Ф. Вовка є підготовка першого покоління українських дослідників палеоліту. Під його науковим керівництвом здобували досвід Л. Чикаленко, М. Рудинський, П. Єфіменко та інші, які згодом стали провідними фахівцями і заклали підвалини радянської школи палеолітознавства в Україні.

Таким чином, головна заслуга Федора Вовка полягає не лише у відкритті конкретної видатної пам'ятки, а в створенні методологічних і кадрових основ для вивчення найдавнішої історії України, що вивело українську археологію на рівень провідних європейських наукових шкіл.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вовк Ф. Магдаленське майстерство на Україні. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1902. Т. XLVI. Кн. 2. С. 1–12.
2. Вовк Ф. Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. X. С. 1–39.
3. Вовк Ф. Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині. *Записки Українського наукового товариства у Києві*. Київ, 1909. Кн. IV. С. 90–99.
4. Вовк Хв. Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1899. Т. I. С. 1–32.
5. Кондратович Ф. Задунайская Сечь: (По местным воспоминаниям и рассказам). *Киевская старина*. 1883. Т. 1. С. 27–66.
6. Радієвська Т. М. Роль Федора Вовка у становленні вітчизняного палеолітознавства. *Український музей: тематичний збірник наукових праць*. Київ, 2003. С. 53–58.
7. Федоровський О. С. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археології. *Охорона пам'яток на Україні*. Харків, 1927. С. 103–104.
8. Франко О. О. Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка. *Археологія*. 1992. № 2. С. 112–119.
9. Франко О. О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. Київ: Вид-во Європейського університету, 2000. 378 с.

Токарчук О. О.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

СКАНДИНАВСЬКА РУСЬ – ГАРДАРИКИ

Стаття аналізує скандинавський чинник у формуванні державності України-Руси. Розглядаються норманська теорія, походження Аскольда, а також образ Русі в давньоскандинавських сагах під назвами Гардар і Гардаріки. На основі археологічних даних (Шестовиця, Гньоздово) та писемних джерел досліджено контакти скандинавів зі слов'янським населенням у VIII–X ст. Підкреслено помітний вплив варягів на розвиток давньоруської держави та обмежену історичну цінність саг.

Ключові слова: Україна-Русь, Гардаріки, давньоскандинавські саги, норманська теорія, археологічні джерела.

Питання виникнення державності України-Руси залишається одним із найбільш дискусійних в українській історіографії. Точна дата утворен-

ня Київського князівства досі невідома. Достовірно відомо лише про князювання Олега Віщого, тоді як про його попередників інформації вкрай мало.

З русько-візантійських джерел до нас дійшли відомості про Аскольда і Діра, які у 860 р. здійснили похід на Константинополь. Також згадується легендарний Кий – вождь полян, який, за переказами, заснував Київ. Проте навіть за наявності цих даних важко однозначно відповісти на питання: хто правив Києвом після Кия і до Аскольда? Часткову відповідь на це питання дає Михайло Грушевський. У праці «Історія України-Руси» він наводить відомості з русько-візантійських джерел про князів Олега та Бравлина, які, ймовірно, правили в Києві у VIII ст., ще до Аскольда [3, с. 6].

Однією з найвідоміших версій походження державності України-Руси є норманська теорія. Вона базується на легенді про запрошення варягів на чолі з Рюриком. Однак головним джерелом, яке повідомляє про діяльність Рюрика, є «Повість минулих літ» (XII ст.). Зважаючи на пізнє походження цього літопису, частина дослідників ставить під сумнів історичність самої постаті Рюрика.

Однак, якщо вважати початком державності України-Руси саме Київське князівство до приходу Рюриковичів, то постає питання про походження Аскольда. Крім версії про його належність до місцевого полянського роду (М. Грушевський припускав, що він міг бути нащадком Кия [3, с. 6]), існують й інші гіпотези, зокрема про скандинавське походження князя.

Згідно з «Повістю минулих літ», Аскольд і Дір були боярами Рюрика, тобто також мали варязьке (скандинавське) походження. Таким чином, навіть у питанні походження Аскольда простежуються елементи норманської теорії. Звертаючись до скандинавських джерел, зокрема давньоскандинавського епосу та ісландських саг, можна дізнатися, що територію України-Руси скандинави називали Гардар (рання назва) та Гардарікі (пізніша назва). Територіально ця земля розміщувалася між фінно-уграми, гунами та саксами.

З етимологічної точки зору слово «Garðaríki» складається з двох частин: «ríki» – держава, царство та «garðr» – огорожа, укріплення, фортеця або огорожене поселення. Загальноприйнятим є переклад «Гардарікі» як «країна городів», оскільки на Русі справді існувало багато укріплених поселень. Водночас не варто відкидати й іншу інтерпретацію – «укріплена країна». Деякі дослідники пов'язують цю назву саме зі Зміїними валами [4, с. 49–51].

Скандинавський епос згадує також десятки конунгів Гардарикі, які правили задовго до появи Рюрика. Серед них особливо вирізняється Регнальд, якого Саксон Грамматик називає вождем рутенів і титулує Regnaldus Ruthenus (Регнальд Рутен). За легендами, Регнальд правив у Кенугарді – так вікінги називали Київ. Його ім'я найчастіше пов'язують із напівлегендарною битвою при Броваллі, яка, ймовірно, відбулася у 770–775 роках [2, с. 392].

Водночас скандинавські саги не можна вважати надійним історичним джерелом. Вони характеризуються змішуванням сюжетів, порушенням хронології та численними запозиченнями один з одного. Ці особливості значно знижують їхню історичну цінність. Однак присутність скандинавів на землях східних слов'ян давно підтверджена археологічними даними. Поховання з ранніми типами скандинавських черепахоподібних фібул, а також особливий тип меча, знайдений біля Глухова на Сумщині та на Полтавщині, свідчать про те, що першу половину IX ст. можна розглядати як період перших контактів скандинавів зі слов'янським населенням [1, с. 70].

Важливим осередком цих контактів стало велике поселення на правому березі Десни, на території сучасного села Шестовиця (Чернігівська область). Воно виникло наприкінці IX – на початку X ст. на малозаселеній території і займало вузький мис та підвищену ділянку заплави. Розкопки виявили сліди залізоробного виробництва, а також майстерні з обслуговування та ремонту човнів. Матеріали з поселення та могильника свідчать про присутність скандинавів і їхні активні контакти з Візантією [1, с. 74–75].

Гньоздовські кургани (Смоленська область, Росія) також були одним із важливих центрів скандинавської присутності на землях східних слов'ян. Дослідження показали еволюцію поховальних традицій, які поступово набували місцевих рис, нехарактерних для вікінгів. Кількість суто норманських поховань була відносно невеликою. Водночас із Гньоздовського некрополя походить близько 33% усіх відомих на початок XXI ст. скандинавських язичницьких амулетів, знайдених на теренах Східної Європи. Значна частина поховань належить місцевим мешканцям – ремісникам, воїнам, торговцям, їхнім родинам і дітям. Населення поселення було поліетнічним із явною перевагою кривичів [1, с. 76; 5, с. 48–52].

Враховуючи дані письмових і археологічних джерел, важко запечувати скандинавський вплив на східних слов'ян. Однак одним із ключових обмежень у вивченні цієї теми залишається встановлення

точної хронології. Якщо скандинавські саги розповідають про конунгів Гардарикі нібито ще з IV ст., то археологічні матеріали фіксують появу скандинавів на землях східних слов'ян не раніше IX ст. Це суттєве хронологічне протиріччя яскраво демонструє обмежену історичну цінність саг щодо питань утворення України-Руси. За відсутності достовірних письмових джерел, які б висвітлювали ранню історію скандинавів на теренах України-Руси, дослідники змушені спиратися переважно на археологічні дані.

Слід також зазначити, що норманська теорія походження державності застосовується не лише до історії України-Руси. Аналогічна теорія існує щодо походження англійської державності. Вона базується не тільки на постаті Вільгельма Завойовника, а й на тому, що ще до нього англійськими землями правили конунги вікінгів. Подібні теорії існують і в інших країнах, проте в українській історичній науці вони висвітлюються недостатньо.

Отже, дослідження скандинавського чинника в процесі формування державності України-Руси підтверджує помітний вплив варягів на розвиток давньоруської держави. Археологічні знахідки та письмові джерела свідчать про активну взаємодію між скандинавськими поселенцями та місцевими слов'янськими племенами, яка стала важливою складовою формування ранньої державності. Незважаючи на дискусійність норманської теорії, наведені факти підкреслюють значущість вивчення внеску скандинавів в історію України-Руси. Особливої уваги потребує подальше дослідження скандинавських саг. Хоча вони й не є повністю достовірним історичним джерелом, їхній значний обсяг та багата оповідальна традиція дозволяють використовувати саги для аналізу скандинавського сприйняття Гардарикі, переосмислення норманської теорії, порівняння скандинавських і давньоруських легенд тощо. Таким чином, урахування скандинавського фактора суттєво доповнює загальну картину минулого та розвитку території сучасної України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрощук Ф. О. Від вікінгів до Русі. Київ : Видавництво Laurus, 2022. 212 с.
2. Грамматик Саксон. Деяння данов : в 2 т. / Пер. с лат. А. С. Досаева ; под ред. И. А. Настенко. Москва : Русская панорама, 2017. Т. 1. 610 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1 : До початку XI віка. 3-є вид., доповн. і переробл. Київ, 1913. 648 с.
4. Джаксон Т. Н. AUSTRI GORDUM: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва : Языки славянской культуры, 2001. 208 с.

5. Ластовський Г. А. Гнездово і Смоленск в кінці IX–X вв.: на шляху до Смоленського князівства. *Історична і соціально-освітня думка*. 2017. Т. 9. № 4. Ч. 2. С. 48–52.

Цебринська М. М.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

**ДОСЛІДНИЦЬКИЙ І ПАМ'ЯТКООХОРОННИЙ ДОРОБОК
МАРИНИ ЯГОДИНСЬКОЇ**

Стаття аналізує науковий і пам'яткоохоронний доробок української археологині Марини Олександрівни Ягодинської. Головну увагу приділено її багаторічним польовим дослідженням слов'яно-руських пам'яток Західного Поділля (VI–XIII ст.), зокрема локалізації літописних міст, вивченню Збручанського культового центру та поховальних комплексів, а також активній діяльності з охорони культурної спадщини Тернопільщини на посаді директора обласного центру.

Ключові слова: Марина Ягодинська, археологія Західного Поділля, давньоруські пам'ятки, охорона культурної спадщини, Тернопільщина.

Актуальність вивчення наукового доробку Марини Олександрівни Ягодинської зумовлена необхідністю осмислення внеску сучасних регіональних дослідників у формування джерельної бази з історії України. У контексті активного вивчення княжої доби та посилення уваги до регіональної археології особливо важливим є аналіз діяльності вчених, які поєднують інтенсивні польові дослідження з систематизацією матеріалів і практичною охороною пам'яток. Доробок М. Ягодинської є показовим прикладом такого комплексного підходу, оскільки її дослідження суттєво розширили знання про археологію Західного Поділля та сприяли збереженню культурної спадщини Тернопільщини.

Марина Олександрівна Ягодинська – кандидат історичних наук, провідна українська археологиня, спеціалістка з слов'яно-руської археології Західного Поділля (VI–XIII ст.). Її наукова діяльність поєднує активні польові дослідження, систематизацію археологічних пам'яток та організацію пам'яткоохоронної роботи. Наукові інтереси вченої охоплюють локалізацію літописних міст, вивчення давньоруських городищ, поселень, поховальних комплексів, культових центрів та господарської діяльності населення регіону.

М. Ягодинська народилася 26 травня 1960 р. в м. Семипалатинськ (нині Семей, Республіка Казахстан). У 1983 р. закінчила історичний факультет Чернівецького державного університету (нині – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) за спеціальністю

«археологія». Член Наукового товариства імені Шевченка та Наукового товариства імені Ярослава Пастернака (з 1991 р.) [1].

Трудову діяльність розпочала 1983 р. в Тернопільському обласному краєзнавчому музеї, де працювала старшою науковою співробітницею та завідувачкою сектору археології. У 1991–1992 рр. була науковою співробітницею НВК «Археолог» Інституту археології НАН України. Згодом обіймала посади завідувачки відділу науково-охоронних робіт пам'яток археології (2000–2002), заступниці директора, а з 2004 по 2017 р. – директорки Тернопільської обласної комунальної інспекції охорони пам'яток історії та культури. З 2017 р. і дотепер очолює Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини [2].

За понад сорок років наукової роботи М. Ягодинська виявила та ввела в науковий обіг понад 100 нових різночасових археологічних пам'яток на території Тернопільщини. Серед найважливіших – дослідження та локалізація літописних міст Збараж, Теревовля і Шумськ, вивчення Збручанського культового центру (городища-святилища та поселення-супутники) у Гусятинському районі, багатощарових поселень біля с. Курники Тернопільського району, а також тривалий моніторинг могильника в с. Кордишів Шумського району.

Ранні польові дослідження (1980-ті – 1990-ті рр.) включали розкопки багатощарової пам'ятки Курники I, городищ-святилищ на Збручі, селянської садиби давньоруського часу біля с. Крутилів та інших об'єктів. Одним із ключових проєктів стали археологічні роботи 2002 р. в м. Теревовля та його околицях (науковий консультант – Л. Виноградська). Було досліджено територію теревовлянського замку XV–XVI ст., давньоруське городище в урочищі Замкова гора, центральну частину міста та поселення X ст. в урочищі Черпало. Виявлено поховання XVI–XVII ст., господарські ями, наземну споруду, землянку-майстерню та багатий керамічний матеріал [3, с. 299].

У 2012 р. опубліковано велику статтю «Поховальні пам'ятки західного Поділля X–XIII ст.», де авторка проаналізувала курганні та ґрунтові могильники, способи поховання та супровідний інвентар регіону [10]. У 2015 р. захистила кандидатську дисертацію «Давньоруські пам'ятки Західного Поділля X–XIII ст.» [7]. На її основі 2018 р. опублікована монографія «Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X–XIII століттях», яка містить систематизований каталог пам'яток, аналіз типології, хронології та історичної інтерпретації [6]. Це перше узагальнююче видання такого масштабу для регіону.

Серед інших важливих публікацій М. Ягодинської – дослідження садибної забудови на давньоруських поселеннях Західного Поділля, стаття про землеробство в межиріччі Дністра та Ікви у давньоруський час (у співавторстві з С. Горбаненком) [8], публікація нових поховань культури кулястих амфор біля сіл Білий Потік та Озеряни Чортківського району (2023, у співавторстві з В. Ільчишиним і М. Сохацьким) [9], а також роботи про давньоруські предмети християнського культу Західної Подолії та Південно-Західної Волині (у співавторстві з О. Гаврилюк) [5]. Окрему увагу дослідниця приділила Старозбаразькому городищу та історії вивчення археологічних пам'яток Західного Поділля.

З 2017 р. М. Ягодинська очолює Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини. За цей період під її керівництвом Центр досяг суттєвих результатів у галузі охорони та вивчення культурної спадщини Тернопільщини.

Було складено паспорти на 65 пам'яток археології, історії та монументального мистецтва. Проведено повну інвентаризацію пам'яток у Бережанському, Борщівському, Бучацькому, Гусятинському, Заліщицькому, Збаразькому, Зборівському, Козівському, Підволочиському, Підгаєцькому, Теребовлянському, Тернопільському районах та в місті Тернополі. Організовано археологічні дослідження в історичних центрах більшості міст області, зокрема в Тернополі, Шумську, Теребовлі, Збаражі, Бережанах, Кременці, Чорткові, Борщеві, Гусятині, Заліщиках, Скалаті, Монастирській, Бучачі, Підгайцях, Зборові та Ланівцях. Продовжується систематичне дослідження могильника в селі Кордишів Шумського району [4].

Спільно з державним підприємством «Подільська археологія» організовано низку міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, за результатами яких видано збірники матеріалів, зокрема серію «Археологія Тернопільщини». Також було розроблено та реалізовано обласну Програму збереження культурної спадщини Тернопільської області на 2016–2020 рр. [4].

Важливим прикладом поєднання дослідницької та пам'яткоохоронної діяльності М. Ягодинської стало відкриття 2021 р. двох поховань культури кулястих амфор біля сіл Білий Потік та Озеряни Чортківського району. Під час моніторингу польових робіт співробітниками очолюваного нею Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини було виявлено дві гробниці, споруджені з плит місцевого червоного пісковика. Набір супровідного інвентарю в похованнях відрізнявся.

У гробниці біля Білого Потоку знайдено 10 горщиків із покришкою, дві крем'яні сокирки, долото, три ножеподібні пластини, чотири половинки кістяних пряжок, кістяну проколку, два ікла та невелику свинячу кістку. У гробниці біля Озерян виявлено 11 горщиків із покришкою, одну крем'яну сокирку з відщепами, чотири бурштинові намистини, половинку кістяної пряжки, три свинячі ікла та велику кістку рогатої худоби. Дослідження проводилися спільно з Залозецьким краєзнавчим музеєм і Борщівським обласним краєзнавчим музеєм. Знахідки з Білого Потоку передані до фондів Національного заповідника «Замки Тернопілля», а матеріали з Озерян – до фондів Борщівського обласного краєзнавчого музею.

На основі цих матеріалів у 2023 р. опубліковано статтю «Нові дослідження поховань культури кулястих амфор на Тернопільщині», в якій введено в науковий обіг нові вироби з кременю, кістки та бурштину [9]. Цей епізод яскраво ілюструє, як дослідницька активність Центру під керівництвом Марини Ягодинської безпосередньо сприяє поповненню наукової бази та збереженню археологічної спадщини регіону.

За свою кар'єру Марина Ягодинська зробила великий внесок у дослідженні Тернопільщини як історик-дослідник. Раніше Тернопільщина була доволі слабо дослідженою територією, як зазначала Марина Олександрівна у одному з інтерв'ю: «... загалом завдяки держпідприємству «Подільська археологія» територія (Тернопільської) області обстежена лише на 10%. Водночас на 90% території, так би мовити, не ступала нога археолога» [3].

Таким чином, Марина Олександрівна Ягодинська є одним із найактивніших сучасних дослідників археології Західного Поділля. Її науковий доробок складає понад 100 наукових праць, присвячених давньоруським житлам, поховальним пам'яткам X–XIII ст. та культурі кулястих амфор. Завдяки її зусиллям значно розширено джерельну базу з історії регіону княжої доби, введено в науковий обіг нові пам'ятки, зокрема поховання культури кулястих амфор, а також створено ефективну систему охорони культурної спадщини Тернопільщини. Наукова та організаційна діяльність М. Ягодинської є важливим внеском у вивчення та збереження археологічної спадщини України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Дослідницька й пам'яткоохоронна праця Марини Ягодинської. *Регіональний інформаційний портал «Тернопільщина»*. URL: <https://surl.li/zmuabo> (дата звернення: 10.03.2024).
2. Марина Олександрівна Ягодинська. *Вікіпедія*. URL: <https://surl.li/jjhxrb> (дата звернення: 11.03.2024).

3. Попович Ж. Марина Ягодинська: «На 90% території Тернопільщини не ступала нога археолога». *Новини України*. URL: <https://topnews.volyn.ua/society/2022/11/17/85351.html> (дата звернення: 11.03.2024)

4. Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини. URL: <https://centr-pamiatok.te.ua/about> (дата звернення: 11.03.2024).

5. Ягодинская М. А., Гаврилюк О. М. Древнерусские предметы христианского культа с Западной Подолии и Юго-Западной Волыни. *Археологические вести*. СПб., 2005. № 12. С. 123–141.

6. Ягодинська М. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X-XIII століттях : археологічні пам'ятки Тернопільщини. Тернопіль : Терно-граф, 2018. 288 с.

7. Ягодинська М. О. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля X-XIII ст.: автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.04; НАН України ; Ін-т археології. Київ : [б. в.], 2015. 16 с.

8. Ягодинська М. О., Горбаненко С. А. Землеробство в межиріччі Дністра та Ікви у давньоруський час (за археологічними даними). *Археологія і давня історія України*. 2021. Вип. 1 (38). С. 408–424.

9. Ягодинська М. О., Ільчишин В. В., Сохацький М. П. Нові дослідження поховань культури кулястих амфор на Тернопільщині. *Археологія і давня історія України*. 2023. Вип. 1. С. 101–115.

10. Ягодинська М. Поховальні пам'ятки західного Поділля X–XIII ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2012. Вип. 16. С. 219–283.

11. Ягодинська М., Виноградська Л. Археологічні дослідження в м. Теревовля Тернопільської області та його околиці у 2002 році. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Київ: ІА НАН України; Шлях. Вип. 5. С. 299–302.

МАТЕРІАЛИ
XIV ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ
АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ:
ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ»
(21 ТРАВНЯ 2025 Р.)

2025

Баженов М. О.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ТИПОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОРОДИЩ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я XII-XIII ст.

У статті аналізується типологія та соціальні функції давньоруських городищ лівобережжя Середнього Подністров'я (Хмельницька обл.) у другій половині XII – середині XIII ст. Розглянуто типологію укріплень за критеріями топографії, кількості оборонних ліній, площі та генезису. Особлива увага приділяється топографії більшості городищ, яка забезпечувала посилення обороноздатності завдяки максимальному використанню природних бар'єрів. Визначено основні соціальні функції пам'яток – від сторожових і прикордонних фортець до локальних адміністративних центрів у складі Галицько-Волинського князівства.

Ключові слова: давньоруські городища, Середнє Подністров'я, типологія укріплень, топографія городищ, соціальні функції.

Під Середнім Подністров'ям у цьому дослідженні розуміється лівобережжя середньої течії Дністра в межах сучасної Хмельницької області. Хронологічні рамки охоплюють другу половину XII – середину XIII ст., тобто часу, коли Пониззя внаслідок зради боярина Милія переходить під владу монголів [1, с. 180; 2]. У цей період на території Середнього Подністров'я активно розвивалося фортифікаційне будівництво в складі Галицько-Волинського князівства, спрямоване на захист від половецьких набігів і контроль над важливими торговельно-транспортними шляхами вздовж Дністра.

Станом на початок XXI ст. на лівобережжі Середнього Подністров'я відомо щонайменше 34 городищ IX–XIII ст., більшість з яких датується саме XII–XIII ст. [5, с. 289–290]. Ці пам'ятки вивчалися в працях І. Винокура [2], С. Маярчака [5; 6], О. Баженова [1], П. Раппопорта [7], М. Кучери [4] та інших дослідників. Типологія городищ базується на кількох критеріях: топографії розташування, кількості ліній оборони, площі укріпленої території та генезису (наявності переукріплень давніших споруд). Такий підхід відповідає загальним принципам класифікації давньоруських укріплених поселень, викладеним у колективній монографії «Древняя Русь. Город, замок, село» (1985), де акцентується соціально-історична типологія від малих сторожових пунктів до феодальних замків і адміністративних центрів [3, с. 39–50].

Для більшості городищ регіону характерне мисове розташування на природно захищених останцях у місцях злиття річок або в петлях русел. Таке розміщення насамперед пояснюється прагненням максимально використати природні перешкоди рельєфу (круті схили,

річки, струмки, яри та перепади висот) для посилення обороноздатності укріплень і зменшення обсягу штучних фортифікаційних робіт. Цей підхід є характерним для давньоруського воєнного зодчества [3, с. 39–40; 7].

С. Маярчак, досліджуючи оборонні споруди лівобережжя Середнього Подністрів'я, відзначає високий ступінь практичності місцевого фортифікаційного зодчества. Давньоруські будівельники максимально використовували природні умови рельєфу: вони обирали мисоподібні останці, посилювали крутизну схилів та часто пристосовували для своїх потреб укріплення попередніх історичних епох [5, с. 284–285; 6; 7, с. 12–13].

До такого мисового типу належить абсолютна більшість городищ регіону, зокрема Бакота, Привороття-Друге, Колубаївці, Пижівка, Городиська, Карачківці та інші. Лише п'ять об'єктів – Іванківці, Мала Шурка, Остапківці, Черче 1 та Черче – розташовані на штучно обраних височинах біля урвищ або ярів. Це свідчить про свідомий стратегічний вибір, спрямований на забезпечення панівної висоти для кращого візуального контролю території [5, с. 285].

За кількістю оборонних ліній (валів і ровів) городища регіону, за класифікацією С. Маярчака, поділяються на три основні групи: однорядні (17 укріплень), дворядні (8 укріплень) та трирядні (4 укріплення) [5, с. 285]. До однорядних належать, зокрема, Стара Ушиця, Калюсик, Гринчук, Велика Слобідка; до дворядних – Колубаївці, Подільське; до трирядних – Городиська, Пижівка, Привороття-Друге. Багаторядні городища, як правило, мають більшу площу та часто виникають на місці давніших укріплень. Їх складніша структура відображає адаптацію до посилення військової загрози з боку степу в XII–XIII ст. [4; 7].

За розміром укріпленої частини, згідно з даними С. Маярчака, близько 60 % городищ мають площу до 1 га, а приблизно 23% перевищують 1,7 га [5, с. 286]. Великі городища часто поєднують кілька ліній оборони та ознаки довготривалого використання, що вказує на їхню складнішу соціальну роль.

Соціальні функції подністрівських городищ простежуються на основі аналізу їхніх розмірів, топографії, структури укріплень та знайдених артефактів. В умовах постійної зовнішньої загрози з боку степових кочовиків на перший план виступала оборонна функція. Малі однорядні городища, такі як Стара Ушиця, Калюс, Велика Слобода та Гринчук (а також низка правобережних – Хотин, Кучелмин, Онут), ймовірно виконували роль сторожових або прикордонних фортець. Їхнім завдан-

ням було не лише затримати супротивника, а й забезпечити оповіщення населення та тимчасовий захист. Про перевагу оборонної функції свідчить відсутність значної внутрішньої забудови.

Оборонна функція не вичерпувала всього спектру соціального навантаження городищ. Частина укріплень поєднувала оборону з контролем торгівельних шляхів і, можливо, митними функціями. Розташування багатьох об'єктів безпосередньо над річкою або поблизу стародавніх сухопутних маршрутів дозволяло контролювати потоки товарів, що рухалися долиною Дністра та в глиб території Поділля. Городища Подільське, Привороття Друге, Колубаївці та Городиська могли бути опорними пунктами для нагляду за стратегічними переправами, зокрема через товтрові кряжі. Це узгоджується з загальною картиною давньоруської урбанізації, де укріплені пункти інтегрувалися в систему економічного контролю.

Окрему групу складають городища зі складною структурою фортифікацій, значними площами (понад 2 га) – Привороття-Друге, Подільське, Городиська, Пижівка, Княжпіль [5, с. 286–287] та, ймовірно, Кам'янець-Подільський. Вони, найімовірніше, слугували локальними «центрами округ» у складі Бакотської волості або Пониззя загалом. Їхня складна планувальна структура, що, ймовірно, походить від городищ раннього залізного віку й була адаптована до потреб давньоруського населення, у деяких випадках (наприклад, Привороття Друге та, можливо, Кам'янець-Подільський) може свідчити про резиденційну функцію боярської знаті. Такі об'єкти поєднували військово-оборонні, адміністративні та частково ремісничо-торгівельні функції, виступаючи осередками князівської влади на периферії Галицько-Волинської держави.

Таким чином, давньоруські городища Середнього Подністров'я XII–XIII ст. утворювали багаторівневу систему: від малих сторожових постів до значних адміністративно-феодальних центрів. Ця типологія відображає як загальні закономірності давньоруського воєнного зодчества, так і регіональну специфіку – максимальне використання природного рельєфу Подністров'я для посилення оборони та контролю над стратегічними шляхами.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баженов О. Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII століть : монографія. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2009. 310 с.
2. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлезнавства. 1994. 362 с.

3. Древняя Русь. Город, замок, село. / Отв. ред. Б. А. Колчин. Москва : Наука, 1985. 430 с.

4. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / Інститут археології НАН України. Київ : ІА НАН України, 1999. 252 с.

5. Маярчак С. П. Городища IX–XIII ст. лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини (загальна характеристика). Фортеця : збірник заповідника «Тустань» : на пошану Михайла Рожка. Львів : Камула, 2009. Кн. 1. С. 284-290.

6. Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2006. 96 с.

7. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Ленинград : Наука, Ленингр. отд-ние, 1967. № 140. 241 с.

Березанський А. В.

Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка

ЗАСТОСУВАННЯ ДНК-АНАЛІЗУ В СУЧАСНІЙ АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано застосування ДНК-аналізу в археології України для вивчення походження та міграцій давнього населення в епоху неоліту, енеоліту та раннього залізного віку. Досліджено генетичні особливості трипільської та ямної культур, а також скіфів, на основі археологічних решток. Результати підтверджують переважну спорідненість із анатолійськими землеробами та кавказько-волзькими популяціями, уточнюючи етногенез і культурні зв'язки.

Ключові слова: ДНК-аналіз, палеогенетика, археологія України, трипільська культура, ямна культура.

Дезоксирибонуклеїнова кислота (ДНК), уперше відкрита швейцарським хіміком Ф. Мішером у 1869 р. [2, с. 17], була визнана носієм спадкової інформації лише після тривалих наукових досліджень. Учені не одразу зрозуміли її функції в клітинах; кілька поколінь молекулярних біологів працювали, доки це стало очевидним. Підсумком цих зусиль стало присудження Нобелівської премії з фізіології та медицини Дж. Ватсону й Ф. Кріку 1962 р.

Першим, хто застосував ДНК-аналіз для вивчення людської історії, був професор Каліфорнійського університету А. Вілсон. У кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. разом із колегами він досліджував мітохондріальну ДНК, опублікувавши 1987 р. у журналі Nature статтю, що доводила існування спільного предка сучасних людей по материнській лінії – «мітохондріальної Єви», яка жила близько 20000 років тому в

Африці [7]. Це відкриття стало революційним для генетики та суттєво вплинуло на дискусії про еволюцію людини. Публікація А. Вілсона та його команди [7] додала вагомих аргументів на користь африканської теорії походження *Homo sapiens*, хоча базувалася на аналізі ДНК сучасних людей. На той час аналіз стародавньої ДНК із археологічних решток вважався технічно неможливим.

Піонером у дослідженні стародавньої ДНК став шведський учений С. Паабо. Він розпочав із аналізу давньоєгипетських мумій, вважаючи, що їхня бальзамація сприяла збереженню ДНК протягом тисячоліть [3, с. 44–47]. У деяких зразках С. Паабо вдалося виявити збережені фрагменти ДНК, про що він повідомив у публікації 1984 р. [12]. Проте виявлення ДНК і зчитування спадкової інформації суттєво відрізняються за складністю. Тодішні технології не дозволяли цього зробити повноцінно, але започаткували науковий напрям, який розвинувся в 1990-х і 2000-х рр. У подальшому вчені навчилися видобувати ДНК не лише з муміфікованих чи заморожених решток, а й із зубів і звичайних кісток. С. Паабо, один із засновників палеогенетики, наприкінці 1980-х рр. співпрацював із А. Вілсоном [7], а згодом очолив лабораторію в Інституті еволюційної антропології імені М. Планка. Вершиною його кар'єри стало розшифрування геному неандертальця 2010 р. [8], за що 2022 р. він отримав Нобелівську премію з фізіології та медицини.

Перша спроба видобуття ДНК з археологічних решток в Україні відбулася в 2005 р. Кілька зразків кісток із неолітичних могильників Маріупольського типу відправили до європейських лабораторій, але виділити ДНК не вдалося [4, с. 241]. Наступну спробу здійснили влітку 2009 р., передавши 11 зразків кісткової тканини з могильників Ясинуватка та Микільський до палеогенетичної лабораторії університету Гранд-Веллі (США). У 2010 р. ДНК виділили з трьох зразків: два містили мітохондріальні гаплогрупи U, характерні для неолітичного населення Європи, а один – гаплогрупу C, типову для Центральної та Східної Азії [4, с. 241–242].

Дослідження генетики трипільців охопило аналіз семи черепів (п'ять чоловічих і два жіночих) із печери Вертеба на Тернопільщині. Учені отримали не лише мітохондріальну ДНК, а й дослідили повний геном. Результати показали, що трипільці були спадкоємцями анатолійських землеробів, які мігруючи Південно-Східною Європою, частково змішувалися з мисливцями-збирачами. За даними палеогенетичних досліджень, 83% геному трипільців належало до анатолійської фракції, а 17% – до домішок від мисливців-збирачів [6, с. 31–32]. Це підтвердило

гіпотезу антропологів і археологів про міграцію неолітичного населення та формування трипільської культури на теренах України, Румунії та Молдови.

Генетичні дослідження ямної культури викликають значний інтерес через дискусії щодо її походження [5, с. 32]. В публікації 2018 р. І. Потєхіна навела результати аналізу чотирьох кістяків із Сугоклейського кургану (дослідженого 2004 р.), які мали мітохондріальну гаплогрупу Н, характерну для анатолійських землеробів [5, с. 34]. Ця гаплогрупа збігається з даними, отриманими від трипільців із Вертеби. У лютому 2025 р. журнал Nature опублікував статтю з результатами геномного аналізу 81 зразка з поховань Північного Причорномор'я, проведеного в лабораторії Девіда Рейха (Гарвардський університет, США) у співпраці з українськими археологами, зокрема з Інститутом археології НАН України [11]. Згідно з отриманими даними, близько 81,8% геному населення ямної культури походить від популяцій Кавказу та Нижньої Волги, а 18,2% – від неолітичних мешканців долин Нижнього Дніпра й Середнього Дону [11, с. 10]. Ця ґрунтовна публікація обсягом 34 сторінки є важливим джерелом для реконструкції міграційних процесів у регіоні. Її варто вивчати в оригіналі, уникаючи спрощених інтерпретацій із соціальних мереж, які часто містять неточності.

Тема скіфів посідає особливе місце в українській археогенетиці. Генетичні дослідження цього народу висвітлено в публікаціях 2017, 2019 і 2024 рр. [10; 9; 13]. Етногенез скіфів залишається дискусійним: одні вчені вважають їх автохтонним населенням лісостепу, інші – мігрантами з Азії [1]. ДНК-аналіз приблизно 50 викопних решток раннього залізного віку з України вказує на мінімальну спорідненість із азійськими популяціями, де генетична подібність перевищує 10% лише в окремих осіб [5, с. 7–8].

Підсумовуючи, ДНК-дослідження викопних решток в Україні активно розвиваються. Цей напрям в археології зародився на початку 2010-х рр. і набирає популярності. Через відсутність в Україні спеціалізованих лабораторій учені співпрацюють із провідними центрами Європи та США. ДНК-аналіз розширює можливості отримання інформації з археологічних решток. Ці дані підтверджують або спростовують гіпотези про міграції давнього населення України, раніше засновані лише на антропології чи археології. ДНК-дослідження розкривають автохтонні чи аллохтонні шляхи походження народів, їхні генетичні особливості та, у поєднанні з класичною археологією, сприяють реконструкції подій минулого. Палеогенетика є перспективним напрямом, який у світі перебуває на етапі розширення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Добровольский Л. С., Каженова Г. Т. Генезис скифов: миграция или автохтонность? *Вестник антропологии*. 2021. № 4 (58). С. 331–352. URL: <https://surl.li/lewfsx> (дата звернення: 15.04.2025).
2. Майорова О. Ю., Прокоп'як М. З., Міщук Н. Й., Грицак Л. Р., Дробик Н. М. Життєвий шлях та внесок у науку Фрідріха Мішера. *Фактори експериментальної еволюції організмів*. 2024: Т. 34. С. 15–21. URL: <http://jnas.pbuv.gov.ua/article/UJRN-0001507922> (дата звернення: 12.05.2025).
3. Паабо С. Неандерталець. У пошуках утрачених геномів / пер. з англ. О. Стукало. Рівне : Бородатий Тамарин, 2025. 344 с.
4. Потехіна І. Д. Антропология і археогенетика первісного населення України: координація результатів. *Археологія і давня історія України*. 2020: Вип. 4 (37). С. 240–250.
5. Потехіна І. Д. Звідки прийшли люди з візками: антропология й археогенетика ямних поховань Сугуклейського кургану. *Ольвійський форум (пам'яті В. В. Кравчиної) до 150-річчя дослідження Ольвії: матеріали II міжнар. конф. Миколаїв : Лукомор'є, 2018. С. 32–34.*
6. Потехіна І. Д. Походження трипільців із печери Вертеба у світли краніології і археогенетики. *Магістеріум. Археологічні студії*. 2018. Вип. 70. С. 25–33.
7. Cann R. L., Stoneking M., Wilson A. C. Mitochondrial DNA and human evolution. *Nature*. 1987. Vol. 325. № 6099. P. 31–36.
8. Green R. E. A draft sequence of the Neandertal genome. *Science*. 2010. Vol. 328. P. 710–722.
9. Järve M., Saag L., Scheib C. L. At el. Shifts in the genetic landscape of the Western Eurasian Steppe associated with the beginning and end of the Scythian dominance. *Current Biology*. 2019. Vol. 29. № 14. P. 2430–2441.
10. Juras A., Krzewińska M., Nikitin A. G. at el. Diverse origin of mitochondrial lineages in Iron Age Black Sea Scythians. *Scientific Reports*. 2017. P. 1–10.
11. Nikitin A. G., Lazaridis I., Patterson N. at el. A genomic history of the North Pontic Region from the Neolithic to the Bronze Age. *Nature*. 2025. Vol. 639. P. 124–131.
12. Pääbo S. Über den Nachweis von DNA in altägyptischen Mumien. *Das Altertum*. 1984. Vol. 30. P. 213–218.
13. Saag L., Utevska O., Zadnikov S., Petrauskas O. At el. North Pontic crossroads: Mobility in Ukraine from the Bronze Age to the early modern period. *bioRxiv : the preprint server for biology*. 2024. P. 1–149. URL: <https://doi.org/10.1101/2024.05.24.595769> (дата звернення: 15.04.2025).

Бистрицька Д. О.

Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕНЬ ПОЕНЕШТІ-ЛУКАШІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена історії вивчення поселень поенешті-лукашівської культури пізньолатенського часу (кінець III ст. до н. е. – друга половина I ст. н. е.) на території України. Проаналізовано основні етапи дослідження пам'яток від перших знахідок середини XX ст. до сучасних відкриттів. Окремо розглянуто дискусійні питання етнокультурної атрибуції та перспективні напрямки подальших досліджень. Нові матеріали дозволяють суттєво розширити уявлення про ареал поширення, культурні контакти та роль поенешті-лукашівської культури в трансформаційних процесах пізньолатенської доби Північно-Західного Причорномор'я.

Ключові слова: поенешті-лукашівська культура, пізньолатенський період, історія археологічних досліджень, Подністров'я, латенізовані культури.

Поенешті-лукашівська культура є однією з найважливіших археологічних спільнот пізньолатенського часу на території Карпато-Дністровського регіону (рис. 1). Вивчення її пам'яток має велике значення для розуміння процесів латенізації місцевого населення, етнокультурних контактів між кельтським, фракійським і місцевими елементами, а також трансформацій, що відбувалися в Центральній-Східній Європі наприкінці III – середині I ст. до н. е. На території України ця культура представлена відносно невеликою кількістю поселень, які часто були виявлені випадково під час дослідження інших археологічних культур. Тому історія їх вивчення потребує окремого аналізу, оскільки дозволяє простежити, як формувалося наукове уявлення про цю спільноту протягом останніх семи десятиліть.

Перші відомості про пам'ятки культури на території України з'явилися ще в 1950–1960-х рр. Однією з найраніших пам'яток вважається поселення Круглик (Чернівецька область), дослідження якого розпочав Б. Тимошук, а продовжила С. Пачкова [5; 8]. Значний внесок у вивчення комплексу зробив також М. Щукін [12]. Інша важлива пам'ятка типу Поенешті-Лукашівка була виявлена під час розкопок слов'янського поселення біля с. Кодин.

Серед сучасних досліджень варто відзначити виявлення поселення поблизу с. Бурдей археологічними розвідками Чернівецького національного університету. Виявлений керамічний матеріал дозволяє віднести знахідки до поенешті-лукашівської культури [4, с. 40]. У 2023 р. під час дослідження ремісничого центру біля с. Комарів було відкрито житло наземної каркасно-стовпової конструкції латенського часу. Серед знахідок – фрагменти ліпного посуду та фібула середньолатенського типу, що дозволило віднести об'єкт до поенешті-лукашівської культури [11].

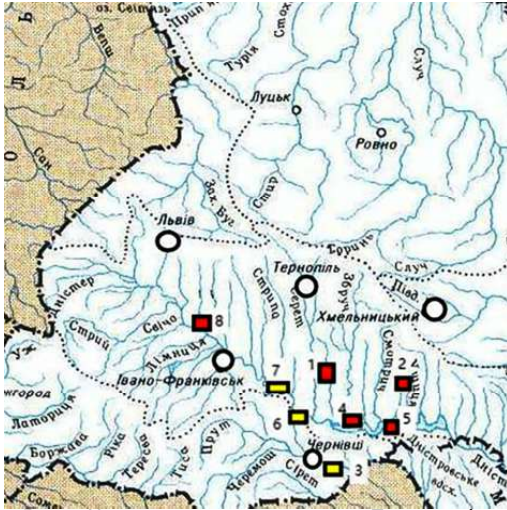

Рис. 1 Карта поселень культури Поенешті – Лукашівки на території України: 1-Горошова; 2- Сокіл; 3- Кодин II; 4- Круглик; 5- Гринчук; 6 – Бурдей; 7- Завалля; 8- Бовшів (кельтське поселення)

На території Хмельницької області матеріали поенешті-лукашівської культури були зафіксовані під час розкопок черняхівського поселення біля селища Лука-Врублівецька під керівництвом М. Тиханової [3, с. 85]. Поселення Сокіл розташоване найсхідніше від інших відомих поселень і могильників поенешті-лукашівської культури. Публікація з опрацюванням матеріалів цієї пам'ятки вийшла у 1979 р. за авторства Л. Вакуленко та С. Пачкової [2]. Інтерпретація

поселення досі залишається дискусійною, зокрема щодо його культурної належності – до поенешті-лукашівської чи пшеворської спільноти.

Подібні труднощі з атрибуцією простежуються й на прикладі урнового поховання, виявленого біля с. Гринчук на Середньому Дністрі. Характер обряду та форма урни свідчать про певну близькість цього комплексу до поховальних традицій поенешті-лукашівської культури, хоча водночас у ньому присутні елементи, типові для пшеворської культури. За формою урни поховання датується пізньолатенським часом [10].

Інтерпретація таких пам'яток ускладнюється їхнім перехідним характером між латенізованими культурами та ранніми слов'янськими утвореннями. Це питання детально розглянуто С. Пачковою в контексті взаємодії зарубинецької культури з іншими латенізованими спільнотами Європи [7].

На Прикарпатті, зокрема біля с. Завалля Івано-Франківської області, виявлено поселення поенешті-лукашівської культури з комплексом господарських і виробничих об'єктів. Ще одну пам'ятку цього періоду знайдено неподалік с. Бовшів [12, с. 98]. Вона становить особливий

інтерес для території України завдяки знахідкам кельтської кераміки, які свідчать про безпосередні контакти з кельтським світом. Думки дослідників щодо культурної належності матеріалів цієї пам'ятки розділилися.

На Тернопільщині С. Пачкова дослідила поселення біля с. Горошо-ва. Приналежність цієї пам'ятки тривалий час залишалася дискусійною: дослідниця спочатку відносила її до пшеворської культури, М. Щукін – до ясторфської групи, а М. Бабеш – до типу Лукашівка [12, с. 115-116]. Згодом сама С. Пачкова дійшла висновку, що населення Горошового брало участь у формуванні поєнешті-лукашівської культури [6; 9].

Попри наукову цінність, тема поєнешті-лукашівської культури на території України поки що не привертає достатньої уваги фахівців. Водночас подальше вивчення її пам'яток має велике значення для розуміння етнокультурних процесів пізньолатенського періоду в Центральній-Східній Європі.

Таким чином, поєнешті-лукашівська культура залишається однією з найменш вивчених археологічних спільнот пізньолатенського часу на території України. Представлена відносно невеликою кількістю поселень, вона відіграє важливу роль у розумінні процесів латенізації та етнокультурних трансформацій у Карпато-Дністровському регіоні наприкінці III ст. до н. е. – середині I ст. н. е. Подальші дослідження повинні бути спрямовані на уточнення ареалу поширення культури, її хронологічних меж, внутрішньої структури поселень та характеру міжкультурних контактів з кельтським, фракійським, ясторфським, пшеворським і зарубинецьким населенням. Особливо перспективними напрямками є комплексне вивчення ремісничих центрів, а також детальне опрацювання вже відомих матеріалів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баран В. Д., Пачкова С. П. Ранньослов'янське поселення у с. Горошо-ва. *Археологія*. 1975. Вип. 18. С. 87–95.
2. Вакуленко Л. В., Пачкова С. П. О культурной принадлежности поселения позднелатенского времени у с. Сокол. *Славяне и Русь*. Киев, 1979. С. 5–21.
3. Гуцал А. Ф., Якубовський В. І., Михальчишин І. П. Археологічна спадщина Хмельницької області : довідник. Чернігів: РВК Деснянська правда. 2011. 176 с.
4. Ільків М., Пивоваров С. Нові матеріали до археологічної карти Буковини рубежу ер та перших століть нової ери. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2011. Т. 2. С. 38-46.
5. Мачинский Д. А. К вопросу о датировке, происхождении и этнической принадлежности памятников типа Поянешты–Лукашевка. *Археоло-*

гия Старого и Нового Света / отв. ред. В. М. Массон, Н. Я. Мерперт. Москва : Наука, 1966. С. 82–96.

6. Пачкова С. П. Археологічне дослідження багатощарового поселення у с. Горошова Тернопільської області. Археологічні пам'ятки Середнього Подністрів'я. Київ : Наукова думка, 1983. С. 4–54.

7. Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. Киев, 2006. 372 с.

8. Пачкова С. П. Поселення поблизу с. Круглик на Буковині. Археологія. 1977. Вип. 23. С. 24–36.

9. Пачкова С. П. Роль ясторфської культури в утворенні латенизованих культур Південно-Східної Європи. Археологічні студії. Київ; Чернівці: Прут; 2003. Вип. 2. С. 25–38.

10. Пачкова С. П. Урнове поховання в с. Гринчук на Середньому Дністрі. Археологія. 1979. № 29. С. 113–114.

11. Петраускас О., Мостовий Д. Дослідження ремісничого центру поблизу с. Комарів. Археологічні дослідження в Україні 2022. Київ, 2023. С. 335–336.

12. Щукин М. Б. На рубеже эр: опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. – I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. Санкт-Петербург : Фарн, 1994. 324 с.

Болмосова В. Д.

Криворізький державний
педагогічний університет

ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Внаслідок російської збройної агресії, що розпочалася ще у 2014 р., були знищені багато об'єктів історико-культурної спадщини України. Особливо на цьому тлі виділяються археологічні об'єкти такі, як поселення, городища, ґрунтові могильники, кургани тощо. Починаючи з 24 лютого 2022 р., коли військові дії охопили значну територію України, значно збільшилася кількість пошкоджених та повністю зруйнованих об'єктів археологічної спадщини. В таких умовах точна оцінка завданої шкоди утруднюється чи взагалі унеможливується відсутністю прямого доступу до місця розташування тієї чи іншої пам'ятки. Метою статті є дослідження викликів та досвіду збереження археологічної спадщини в умовах російсько-української війни на території України.

Ключові слова: археологічна спадщина, археологічний об'єкт, археологічний моніторинг, війна, фіксація збитків.

Починаючи з 2014 р. й до сьогодні, в умовах повномасштабної війни, у сфері охорони та збереження археологічних пам'яток перед Україною постала надзвичайно велика кількість проблем та викликів. По-перше, безпосередньо, російсько-українська війна, в ході якої

втрачено низку археологічних об'єктів через їх руйнацію чи повне знищення. По-друге, недостатня фінансова підтримка, що ускладнює проведення реставраційних та консерваційних робіт на історичних об'єктах, формування 3D-моделей поселень чи споруд, які були зруйновані, вивчення ландшафту історичних місць тощо. Наступною проблемою є недостатній моніторинг та контроль, що з часом зумовлює повну втрату пам'ятки. Досить складною є проблема так званої «чорної археології». Несанкціоновані розкопки є вагомим викликом для охорони й збереження культурної спадщини. Вони можуть нести більше шкоди археологічній спадщині, аніж війна, через те, що артефакт, який вилучений зі свого контексту втрачає понад 90% наукової та інформаційної значущості. Застосування новітніх технологій для більш точного і об'єктивного вивчення археологічних знахідок та створення 3D-моделей історичних об'єктів актуалізується викликами російсько-української війни. Розв'язання вказаних проблемних питань потребує комплексного підходу з боку науковців, органів державної влади та місцевого самоврядування, інституцій громадянського суспільства [5].

Чисельність пошкоджених і зруйнованих археологічних пам'яток постійно зростає через достатню кількість факторів, що на це впливає. Руйнується поверхня та культурні нашарування внаслідок застосування різних видів вибухової зброї та тривалих обстрілів. Мінування величезних територій знищує культурні нашарування у всіх районах воєнних дій. Штучна зміна екологічних умов існування пам'яток, внаслідок військових дій, що відбулося внаслідок підриву Каховської ГЕС та спуску водосховища. Дія вказаних факторів або їх комплексу спричиняють часткове або повне знищення археологічних об'єктів. До прикладу, на території Херсонської області, під час військових дій, постраждали видатні пам'ятки пізньоскіфської культури біля с. Червоний Маяк, які впродовж тривалого часу досліджувались експедицією Інституту Археології НАН України [2, с. 180–181].

Таким чином, в умовах російської агресії та ведення жорстких воєнних дій на території України, об'єкти археологічної спадщини в особливо загрозливому стані через низку чинників. Не було проведено паспортизації археологічної спадщини на належному рівні, що призвело до «випадіння» більшості археологічних об'єктів (поселень, городищ, стоянок, курганів та могильників) з Державного реєстру нерухомих пам'яток України та регіональних списків пам'яток. Деякі об'єкти археологічної спадщини знаходяться у «непроявленому стані» і тому

висновок про наявність чи відсутність археологічних шарів на певній території можливо зробити виключно через натурне обстеження спеціалістами. На територіях, пов'язаних з веденням воєнних дій відбуваються активні ландшафтні перетворення, пов'язані як з прямими наслідками ураження вибуховими засобами, так і з облаштуванням вогневих та спостережних пунктів, фортифікаційних споруд, прокладанням комунікаційних шляхів. Під час воєнних дій відбувається посилення діяльності мародерських та грабіжницьких груп по відношенню до предметів археологічної спадщини. Разом з тим, в Інституті археології НАН України констатують практичну відсутність контролю за станом археологічних пам'яток з боку державних органів виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини [4].

Провідною і координуючою українською науковою установою в галузі археологічних досліджень на сьогодні є Інститут археології НАН України. З початком воєнних дій у 2014 р. до виконання планових завдань Інституту (фундаментальні дослідження в галузі археології та давньої історії) додалася ще проблема моніторингу зруйнованої археологічної спадщини. Піонером процедури археологічного моніторингу в Інституті став С. Теліженко. З 2015 р. він почав досліджувати злочини росії проти археологічної спадщини на території Луганської області. Згодом до нього долучилося ще 11 співробітників Інституту археології НАН України та Київського національного університету імені Т. Шевченка. Вони отримали підтримку від Deutsches Archäologisches Institut та ЮНЕСКО, співпрацюють з Громадською організацією «Кримський інститут стратегічних досліджень» (працює над моніторингом стану археологічної спадщини в умовах війни). Було створено Archaeological Landscape Monitoring Group у складі науковців – археологів, пам'яткознавців із багатьох інституцій, таких як: Інститут археології НАН України, Український державний інститут культурної спадщини, історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національний музей історії України і багато інших. Основні напрями роботи: просвітницька робота серед бійців Збройних Сил України, польовий моніторинг, створення електронної бази даних і надання звітів і актів про порушення пам'яткоохоронного законодавства України правоохоронним органам і місцевим органам влади [1].

С. Теліженко просвітницьку роботу розпочав ще у 2016 р. на лінії зіткнення. Згодом було видано брошуру кишенькового формату, в якій зазначалося як українські військові мають поводитися у ситуації, коли виникає загроза знищення археологічної спадщини внаслідок

бойових дій [6]. Завдяки проведеній просвітницькій роботі фонди Інституту археології поповнилися десятками артефактів, що надійшли з лінії зіткнення. Зокрема, бійці 3-ї окремої штурмової бригади, 72-ї бригади, 79-ї окремої десантно-штурмової бригади, 100-ї бригади тероборони, 57-ї бригади і батальйону імені Шейха Мансура та багато інших підрозділів надсилають артефакти, які знайшли під час бойових дій [1].

В грудні 2024 р. створено спеціальний підрозділ, який працюватиме в зоні бойових дій, фіксуватиме пошкодження об'єктів культурної спадщини, збиратиме доказову базу нищення українських пам'яток культури для міжнародно кримінального суду [10]. Підрозділ функціонуватиме у структурі цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України. До його складу увійдуть військовослужбовці з відповідною освітою та досвідом роботи у сфері культури, археології, історії, музейної справи. Основним завданням буде координація дій, фіксація пошкоджених об'єктів там, куди цивільні не мають доступу; моніторинг дотримання норм міжнародного гуманітарного права стосовно культурної спадщини та невикористання у військових цілях. Це буде досить великий масив втрачених археологічних об'єктів, деякі з яких буде неможливо відновити, тому будь-яка фіксація на сьогоднішній день надзвичайно важлива, щоб розуміти загальні масштаби руйнувань і втрат [11].

Найбільшу увагу пам'яткам археології, які зазвичай залишаються поза увагою ЗМІ, крім окремих гучних випадків, приділяють експерти-монітори Кримського інституту стратегічних досліджень. Наразі фахівці верифікували знищення і пошкодження понад 800 об'єктів археологічної спадщини: поселень, курганів, ґрунтових могильників, що репрезентують українську історію від кам'яної доби до раннього модерного часу. Лише протягом 2024 р. експерти Кримського інституту дослідили і верифікували більш як 450 випадків руйнування та знищення об'єктів культурної спадщини на прифронтових та окупованих територіях. Всього ж на їх сайті, де ведеться реєстр моніторингу (з 2018 р.) зафіксовані відомості про руйнування близько 1000 пам'яток в Херсонській, Запорізькій, Донецькій, Луганській областях, АР Крим та міста Севастополь. До прикладу, більшість археологічних пам'яток в АР Крим та міста Севастополь постраждали під час проведення розкопок (незаконних) задля реалізації російських проєктів інфраструктури. Зокрема, для реалізації проєкту з будівництва дороги Сімферополь – Мирний було знищено численні кургани бронзової доби «Багай-1». Ще одним прикладом виступає руйнування 180 об'єктів культурної

спадщини на території Запорізької області, більша частина з яких – археологічні пам'ятки, що постраждали як від будівництва російських фортифікацій та постійних обстрілів, так і внаслідок знищення греблі Каховської ГЕС (2023 р.). Серед них – комплекс археологічних пам'яток на мисі Лиса Гора у Васильківському районі (більше 20 об'єктів на невеликій площі) [8].

Отже, в умовах сьогодення у вирішенні питань із збереження археологічної спадщини ще багато прогалин, основним з яких є відсутність облікової документації на переважну більшість об'єктів археології. Відсутня сучасна цифрова верифікована база вже облікованих об'єктів, що створює додаткові проблеми для доступу до археологічних об'єктів під час моніторингу та зменшує кількість втрат, завданих російськими агресорами, на офіційному рівні. Важливим завданням сьогодення є поступовий збір інформації щодо масштабу та характеру пошкоджень чи повної руйнації об'єктів археологічної спадщини, що дозволить визначити пріоритетні напрямки, за якими необхідно буде працювати в першу чергу після завершення бойових дій на території України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Археологія України у час війни: проблеми і перспективи. URL: <https://www.old.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=10749> (дата звернення: 17.03.2025 р.).
2. Біляєва С. Археологія південної України в реаліях сьогодення. *Patrimoniul cultural de ieri – implicatiile în dezvoltarea societății durabile de mâine*. Ясси-Кишинев, 2024. Vol. 10. P. 177–182.
3. Втрати нерухомих пам'яток України під час російсько-української війни в 2022–2023 рр.: фіксація та дослідження / ред.: В. Смолій та ін. К. : Ін-т історії України НАН України, 2024. 195 с.
4. Моніторинг археологічних об'єктів під час війни. URL: <https://iananu.org.ua/novini/ekspeditsiji/1219-monitoring-arkheologichnikh-ob-ektiv-pid-chas-vijni> (дата звернення: 17.03.2025 р.).
5. Новородовська Н. О., Молоткіна В. К., Хмельницька Л. В. Археологічні пам'ятки як основа збереження історичної пам'яті. *Український літопис*. 2024. № 3. С. 83–93.
6. Пам'ятка з охорони культурних цінностей для військовослужбовців Збройних сил України, які виконують оперативні завдання з протидії російській агресії на Сході України. URL: http://vgosau.kiev.ua/txt/SAU_war.pdf (дата звернення: 17.03.2025 р.).
7. Пам'ятки археології під час війни: польовий досвід та юридичний аспект (на прикладі робіт МАЕ у м. Києві та Київській області у 2022 р.) / А. Буйських та ін. *Vita Antiqua*. 2023. № 14. С. 36–59.

8. Руйнування культурної спадщини України під час війни. URL: <https://ukrpohliad.org/culture/rujnuvannya-kulturnoyi-spadshhnyu-ukrayiny-pid-chas-vijny.html> (дата звернення: 17.03.2025 р.).

9. Теліженко С. Війна в Україні: нові виклики для археології. *Vita Antiqua*. 2023. № 14. С. 24–35.

10. У Збройних Силах України створено підрозділ із захисту культурної спадщини. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/257026.html (дата звернення: 17.03.2025 р.).

11. У лавах ЗСУ створено спеціалізований підрозділ із захисту культурних цінностей. URL: <https://mincult.gov.ua/news/u-lavah-zsu-stvoreno-specjalizovanyj-pidrozdil-iz-zahystu-kulturnyh-czinnostej/> (дата звернення: 17.03.2025 р.).

Венжинович О. А.

Кременецька обласна
гуманітарно-педагогічна академія
імені Тараса Шевченка

Павлинський Ю. В.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ДОСЛІДЖЕННЯ РАКОВЕЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

М. ОСТРОВСЬКИМ ТА І. ВИНОКУРОМ

У статті проаналізовано результати досліджень Раковецького могильника черняхівської культури в с. Раковець-Чеснівський, проведених у 1961–1963 рр. Описано співпрацю І. Винокура та М. Островського, а також ключові знахідки: посудини, фібули та кам'яний ідол. Підкреслено значення пам'ятки для вивчення черняхівської культури Волині та Західного Поділля.

Ключові слова: І. Винокур, М. Островський, черняхівська культура, Раковецький могильник, археологічні дослідження, Волинь і Поділля.

У 1961 р. житель села А. Димніч під час копання ями для поховання, поблизу сучасного сільського кладовища яке того ж року було розширене на площу близько 1 га, на глибині приблизно 1,5 м. виявив залишки двох людських скелетів. Поруч із ними знайдено фрагменти трьох глиняних посудин, бронзову фібулу, пряжку та кістяний гребінь. Усі знайдені артефакти були передані на зберігання до фондів Кременецького краєзнавчого музею [2, с. 1]. Наступного, 1962 р. в межах спільної експедиції Чернівецького державного університету та Кременецького краєзнавчого музею, організованої за участі Іона Винокура, було проведено перший етап систематичного вивчення цієї пам'ятки [4, с. 144–159]. За таких умов розпочалася співпраця двох видатних дослідників І. Винокура та М. Островського.

Михайло Островський – краєзнавець, музейний працівник та на-самперед археолог-аматор, котрий попри відсутність формальної археологічної освіти, проводив експедиції та розкопки на території Волині, зробивши вагомий внесок у вивченні історичної спадщини цього краю. У юнацькі роки, вивчившись спершу на педагогічному а згодом на агрономічному факультетах, він самотужки освоював археологічні знання. Поступово дослідник починає збирати артефакти в околицях Дубна і в самому місті й попри те що знаходив лише поверхневий археологічний матеріал, йому вже за кілька років вдалося нагромадити значну колекцію. Станом на 1962 р. за його плечима стояв ряд потужних експедицій і знахідок, зокрема пізньопалеолітичні стоянки «Липа II», «Липа III», «Липа V» крем'яні знаряддя яких, згодом дали підстави виокремити пізньопалеолітичну липську культуру [12, с. 5] відкриття літописного міста Данилів [11, с. 224], черняхівське поселення біля с. Острів а з часом ще одне в м. Дубно на Сурмичах, могильник комарівської культури у с. Дитиничах і ще з десяток поховань і городищ що датуються княжою добою. Під час огляду Раковецького могильника в 1962 р., Островському вдалося додатково зібрати фрагменти ще двох посудин та згодом їх відреставрувати [2, с. 1].

На початок 1960-х рр. колега М. Островського, І. Винокур перебував на важливому етапі професійного становлення. У 1962 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Древности Восточной Волыни первой половины I тысячелетия н. э.» у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР [9, с. 8]. Того ж року, працюючи лаборантом на кафедрі історії Чернівецького державного університету, І. Винокур долучився до спільної археологічної експедиції разом із М. Островським, у межах якої розпочалося систематичне вивчення черняхівського могильника в с. Раковець-Чеснівський.

З березня 1963 р., на запрошення ректора І. Зеленюка, Іон Винокур обійняв посаду асистента кафедри історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Вже маючи багаторічний досвід польових археологічних досліджень на теренах Волині та Поділля, він організував нову експедицію, у межах якої продовжено дослідження Раковецького могильника. Під час польового сезону 1963 р. до роботи було залучено студентів Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, а також практикантів із Ленінградського та Чернівецького університетів. Отримані в процесі цієї експедиції матеріали суттєво доповнили результати попереднього сезону 1962 р. та заклали підґрунтя для подальших досліджень черняхівської культури на території Поділля [10, с. 56–57].

Варто зазначити що ця плідна співпраця має своє відображення у літературі. Головні результати спільної роботи двох сезонів відображені авторами у двох археологічних звітах [2; 3], двох наукових публікаціях [5; 4], одна у енциклопедичному виданні [1] та трьох публікаціях у науково-популярних виданнях [6; 7; 8].

У 1962 р. об'єднана археологічна експедиція Чернівецького державного університету та Кременецького краєзнавчого музею розпочала систематичне вивчення могильника. На початку робіт було складено план території, де знаходиться пам'ятка. Вона розташована в басейні р. Горинь на підвищенні лівого берега річки Раківечки, в урочищі «За городами». Залишки могильника збереглися в центральній частині сучасного села, поблизу кладовища та церкви [2, с. 2].

В результаті у 1962 р. досліджено понад 200 м² площі, в межах яких виявлено 14 поховань Раковецького могильника. З загальної кількості досліджених поховань – 3 відносяться до урнових трупоспалень, на думку М. Островського та І. Винокура, з обрядом спалення на стороні – № 7, № 9 і № 12, інші 11 до трупопокладень [3, с. 64]. Супроводжуючий матеріал у досліджених похованнях характерний для волинської гупи культури полів поховань першої половини I тис. до н. е., що виражається в основному за керамічним матеріалом. І. Винокур зазначає що гончарний посуд є типовим для черняхівської культури, а окремі зразки ліпного посуду типологічно та за глиняним тістом відображає в більшості впливи пшеворської культури мешою мірою зарубинецькі. Станом на 1962 р. дослідникам тяжко було визначити датування пам'ятки, оскільки дослідженою була лише його невелика частина. Проте вони припускають на основі знайдених кістяних гребенів, бронзових пряжок та особливо фібул що могильник датується III-IV ст. н. е. [2, с. 9].

У 1963 р. спільними зусиллями вже Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту та Кременецького краєзнавчого музею було продовжено дослідження Раковецького могильника. Розпочинаючи роботу у західній частині минулорічного розкопу на відстані 10 м від поховання № 14, знайдено наступне найбільш цікаве з всього могильника, поховання № 15, яке було ритуального характеру оскільки в ньому містився кам'яний фалічний ідол. Як зазначають автори, знахідка кам'яної фігури в цьому могильнику порівнюючи з аналогічними пам'ятками України є унікальною, знайденою першою саме в Раковці. У звіті за 1963 р. автори зазначають що ідол з поховання № 15 дає також можливість остаточно пов'язати й інші кам'яні ідоли з

пам'ятками черняхівської культури наводячи аналогії схожих знахідок ідолів з сіл Іванківці та Ставчани [3, с. 4-5]. В результаті дослідження могильника виявлено 18 поховань.

Окрім розкопок могильника М. Островським було здійснено археологічні розвідки околиць с. Раковець-Чеснівський та виявлено поселення черняхівської культури за 300-400 м від могильника й логічно обгрунтовує його приналежність до поселення. Топографічно воно співпадає з пригородніми земельними ділянками селян. Підйомний матеріал простягається на 600-800 м по лівому березі р. Раковички. В ході розвідки вивлено чисельні фрагменти гончарної та ліпної кераміки. На земельній ділянці В. Батюка було закладено розвідковий розкоп де було виявлено залишки вогнища який в свій час на думку археологів був обкладений камінням і обмазаний глиною.

На цьому етапі дослідження Раковецького могильника спільні роботи М. Островського та І. Винокура завершилися, хоч в звіті зазначається що розкопки мали бути продовжені в 1964 р.

Дослідження Раковецького могильника, здійснені впродовж 1961–1963 рр. у співпраці М. Островського та І. Винокура, стали помітною подією в археологічному вивченні Волині та Західного Поділля. Завдяки цим роботам було введено до наукового обігу низку унікальних матеріалів, які суттєво доповнили відомості про черняхівську культуру на зазначеній території. Виявлені гончарні та ліпні посудини, бронзові фібули, пряжки, кістяні гребені дозволили не лише підтвердити приналежність поховань до черняхівської культури, а й простежити впливи пшеворської та зарубинецької культур. Знахідка кам'яного ідола в похованні № 15 є унікальною для пам'яток черняхівської культури України, що надає могильнику особливого статусу серед подібних об'єктів. Загалом проведені дослідження не лише розширили науковий доробок з історії черняхівської культури, а й стали взірцем успішної співпраці археолога-аматора з професійними науковцями.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І. С. Археологічні дослідження 1962 року: [про розкопки Кисилівського і Раковецького могильників]. *Радянський студент*. 1962. 20 жовт. С. 1–2.
2. Винокур І. С. З глибини віків: [про розкопки Раковецького черняхівського могильника]. *Вільне життя*. 1962. 19 верес. С. 3.
3. Винокур І. С. Раковецький могильник. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1971. Т. 3. С. 525.
4. Винокур І. С., Островський М. І. Отчет о раскопках Раковецкого могильника в 1962 году. Чернівці, 1962. 120 с.

5. Винокур І. С., Островський М. І. Отчет о раскопках Раковецкого могильника в 1963 году. Кам'янець-Подільський, 1964. 135 с.
6. Винокур І. С., Островський М. І. По слідах стародавніх слов'ян. Зміна. 1962. № 10. С. 12–15.
7. Винокур І. С., Островський М. І. Раковецький могильник. *Історія і археологія юго-західних областей СРСР*. Москва: Наука, 1967. С. 144–160.
8. Винокур І. С., Островський М. І. Раскопки Раковецкого могильника в 1962 г. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. Москва, 1964. Вип. 102. С. 64–70.
9. Гуцал В. А. Іон Винокур: визначний археолог, освітянин і громадський діяч: бібліографічний покажчик. Кам'янець-Подільський : Друкарня Рута, 2021. 146 с.
10. Гуцал В. А. Професор І. Винокур у науково-освітньому і громадському житті України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2019. 380 с. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2097> (дата звернення: 10.05.2025).
11. Островський М. І. Разведки в Тернопольской и Ровенской областях. *Советская археология*. 1964. № 4. С. 224–225.
12. Островський М. І., Григор'єв Г. П. Липская палеолитическая культура. *Советская археология*. 1966. № 4. С. 3–13.
13. Терський С. В. Археологічні дослідження міста Крем'янця та його околиць. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець: КПДІАЗ, 2009. С. 25–32.
14. Терський С. В. Михайло Островський – дослідник археологічної спадщини Волині. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині*. Острог, 2006. Вип. 1. С. 45–52.

Грига С. В.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА МІСЦІ ІОАННО-ПРЕДТЕЧЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

У статті розглядається історія Іоанно-Предтеченської (колишньої П'ятницької) церкви в м. Кам'янці-Подільському. Особливу увагу приділено археологічним дослідженням 1980–1985 рр. (С. Баженова, О. Полегайлов, М. Нікітенко та ін.), під час яких виявлено фундаменти, плити підлоги XVII ст., елементи апсиди з гранчастою конхою, склепіння та унікальний давньоруський хрест-енколпій XII–XIII ст. Дослідження підтвердили наявність давньоруського культурного шару на місці храму, дозволили уточнити архітектурні особливості будівлі та завершилися консервацією фундаментів.

Ключові слова: Іоанно-Предтеченська церква, Кам'янець-Подільський, археологічні розкопки, хрест-енколпій, консервація пам'яток.

Рис. 1. Іоанно-Предтеченська церква. Гравюра К. Вайермана [2]

У сучасних умовах відродження національної історико-культурної спадщини України вивчення втрачених сакральних пам'яток набуває особливого значення. Іоанно-Предтеченська церква в Кам'янці-Подільському – яскравий приклад багатозарової історії міста, що поєднує давньоруський, литовсько-польський, турецький та імперський періоди.

В Кам'янці-Подільському існувало три мурованих православних церкви: Троїцька, Іоанно-Предтеченська та Петропавлівська. З них до нашого часу дійшла лише остання, а інші дві були знищені у 1930-х роках. І лише Іоанно-Пред-

теченська церква не відновлена до сьогодні [6].

Краєзнавець Ю. Сіцинський, який був першим дослідником цієї церкви, описував, що за легендами церква побудована ще у XIV ст. і тоді вона мала назву П'ятницької. Першим джерелом, в якому вона згадується, є записки московського купця Трифона Коробейникова 1593 р. [7; 8].

Точна дата її будівництва невідома, але у церкві зберігалися надгробки, найстарший з яких датується 1609 р. У Візитаційному акті 1758 р. згадується, що церкву збудували пани Ластовецькі. Зазначимо, що Цей шляхетський рід середнього достатку походить з помістя Ластовець та фігурує в історії Кам'янця з XV ст. В 1606 р. Василь Ластовецький подарував церкві та її братству суміжну садибу [2; 6].

Під час турецької окупації міста, церква була перетворена на мечеть великого візира. З поверненням Поділля під владу Речі Посполитої у 1699 р., Іоанно-Предтеченська церква стала унійною і в цьому статусі перебувала до 1795 р. В першій половині XVIII ст. церква перетворюється на соборну, а у 50-ті роки того ж століття при церкві діяло два чоловічих та одне жіноче братство [1; 6].

З приєднанням Поділля до складу Російської імперії у 1793 р., Іоанно-Предтеченська церква до 1795 р. ще зберігала свій статус, однак

її було переосвячено у православному і зі статусом православного кафедрального собору вона існувала до 1878 р. (рис. 1). Після спорудження Казанського собору у 1878 р., вона втрачає свій статус, а Іоанно-Предтеченський церква стає парафіяльною [2].

Ю. Сіцинський детально описав вигляд церкви, але з найголовнішого варто відзначити, що вона мала 21,8 м. у довжину та 7 м у ширину. Впродовж часів свого існування Іоанно-Предтеченська церква постійно перебудовувалася, але в цілому її первинна форма та обриси залишалися незмінними [6].

Посилаючись на аварійний стан церкви та нахил дзвіниці, місцева влада постановила розібрати церкву у 1932 р. Будівельні матеріали з церкви були використані для спорудження Кам'янець-Подільської в'язниці. Це відбувалося на хвилі боротьби з релігією у СРСР і Іоанно-Предтеченська церква була зруйнована. Така ж сама доля спіткала Троїцьку церкву та Казанський собор й інші храми міста [2; 3].

Лише у 1977 р. було організовано розбір завалів та наукове вивчення пам'ятки. Перші археологічні розкопки були проведені у 1980 р. під керівництвом С. Баженової.

У наступні роки розкопки продовжувалися, у них прийняли участь археологи з Києва: О. Полегайлов, М. Нікітенко, О. Тищенко. Дослідження проводилися вручну, пошарово, із фіксацією стратиграфії та знахідок. Археологи ставили за мету виявити підлоги та інші втрачені архітектурні елементи церкви. Розробкою проєкту консервації з подальшою музеєфікацією залишків церкви займався реставратор В. Полегкий [4].

У 1984 р. розкопками керував О. Полегайлов. Він заклав шурф та траншею. У північно-західній вівтарній частині церкви, на глибині 1,6 м. було виявлено плити підлоги з вапняку датовані XVII ст. Під ними було виявлено інші, значно масивніші плити нижнього ярусу. Далі відмітки в 1,7 м розкопки не продовжували. Основними знахідками в цьому розкопі було з невеликих фрагменти стінок посуду XVI-XVII ст. та з фрагменти керамічних плиток підлоги пізнішого періоду [4].

Рис. 2. Хрест-енколпійон, XII-XIII ст. [4]

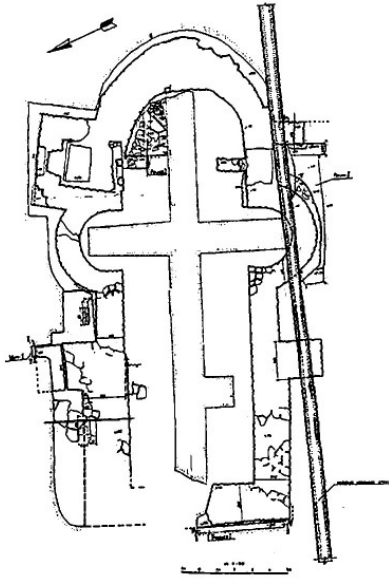

Рис. 3. План церкви з фіксацією розкопів (креслення О. Полегайлова) [4]

Інший розкоп, у південно-східній частині храму був більш багатим на знахідки. Вдалось зафіксувати відмостку південної конхи, яка складалася з колотого каменя-плитняка. На глибині 1,8-2,2 м. було виявлено литовську монету (боратинку) 1663 р., яка чеканилася королем Яном Казимиром (1649-1668 рр.). Добре зберігся реверс монети на якому зображений рицар на коні, в шоломі та накидці, з піднятим мечем в правий руці і щитом у лівій. Але найголовнішою знахідкою став давньоруський хрест-енколпійон XII–XIII ст. (рис. 2). Він виготовлений у техніці лиття й є типовим зразком мідного енколпійона з високим рельєфом. Подібні релікварії відливали у глиняних формах, що підтвер-

джується археологічними знахідками середньовічних ремісничих майстерень у Києві та Галичі. Через нерівну поверхню глиняних тиглів зображення на таких виробах часто мали аморфні або згладжені обриси. Розміри хреста становлять 65×46×4 мм. На лицьовій стороні зображено Розп'яття, обрамлене чотирма круглими кінцями (раменами) у вигляді медальйонів, всередині яких проглядаються погрудні фігури святих. Згідно з науковою атрибуцією, зафіксованою в музейній обліковій документації, на звороті хреста зображено архангела Михаїла, а також чотири святі постаті в круглих медальйонах [4; 5].

Зображення архангела Михаїла – цілителя й покровителя душ померлих є рідкісним мотивом на давньоруських енколпійонах. Через значну стертість зображення на зворотному боці, було висловлене припущення, що майстри могли там зобразити на ньому Богоматір із немовлям. Хрести-енколпійони, ймовірно, використовували як натільні релікварії. Усередині них зберігали часточки Святих Дарів, моцці великомучеників та інші святині, що надавало цим предметам особливої

духовної ваги. Ця знахідка, як і попередні, зберігається у фондах НІАЗ «Кам'янець» [5].

Результати археологічних досліджень на місці Іоанно-Предтеченської церкви дали змогу сформулювати низку важливих архітектурних висновків. Так, О. Полегайлов та М. Нікітенко звернули увагу на особливість конструкції апсиди – її внутрішній обвід мав гранчасту форму (рис. 3). У східній частині конхи було виявлено частково зруйнований склеп, викладений з гладкої темно-червоної цегли розміром 28×13×4 см. Ймовірно, з північного боку його склепіння спиралося на стіну церкви, про що свідчить вибитий ряд каменів у кладці, який забезпечував опору конструкції. У прибудові, котра прилягала до північно-східної частини апсиди, дослідники зафіксували прямокутне приміщення розміром 2×1,5 м, функціональне призначення якого залишається нез'ясованим [4].

У 1984 р. було уточнено стратиграфію внутрішнього простору храму, зокрема конфігурацію входу до дзвіниці. На думку дослідників, певна асиметрія в плані будівлі може свідчити про наявність більш давньої споруди на цьому ж місці або в безпосередній близькості до нього. Ймовірність існування тут давньоруського культурного шару підтверджується знахідкою хреста-енколпіона, датованого XII–XIII ст. [4].

Після завершення археологічних робіт й виконання необхідних обмірів було прийнято рішення про консервацію виявлених фундаментів. У 1985 р. В. Полегкий підготував відповідний проєкт. Він передбачав розшивку швів у кладці, а також захист верхньої частини стін від атмосферного впливу [4].

В подальшому було проведено повноцінну консервацію залишків сакральної споруди. Зокрема, відновлено північно-східну ділянку фундаменту й упорядковано прилеглу територію. Ці роботи стали завершальним етапом комплексного дослідження та забезпечили збереження архітектурної спадщини пам'ятки для подальших поколінь.

За проєктом Є. Пламеницької, А. Тюпича та В. Полегкого передбачалося відновлення храму у формах XIX ст. та інших будівель на Вірменській площі [4]. Але через його вартість він так і не був реалізований. На початку 2000-х рр. було відновлено втрачені у 1930 р. собор Олександра Невського та Троїцьку церкву. З великою ймовірністю Іоанно-Предтеченська церква також буде відновлена.

Отже, археологічні дослідження 1970–1980-х рр. на місці Іоанно-Предтеченської церкви в м. Кам'янці-Подільському стали важливим етапом у вивченні середньовічної сакральної архітектури регіону. Зав-

дяки роботам фахівців було не лише виявлено залишки фундаментів зруйнованої споруди, а й зафіксовано унікальні особливості конструкції апсиди, поховальні об'єкти та елементи внутрішнього планування храму. Стратиграфічні спостереження й артефакти, зокрема натільний хрест-енколпійон XII–XIII ст., засвідчують існування давньоруського культурного шару, що підтверджує глибоку історичну стратифікацію пам'ятки.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І. С., Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XIII століття. Хмельницький, 1983. 48 с.
2. Задорожнюк А. Іоанно-Предтеченська церква. URL: <https://turism-kr.com.ua/cercvu/predtechenska.shtml> (дата звернення: 13.03.2024).
3. Каденюк О. С., Нестеренко В. А. Пам'яткоохоронна діяльність у Кам'янці-Подільському у 1920-1930-ті роки. *Grail of Science*. 2022. № 16. С. 606–611. URL: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.17.06.2022.105> (дата звернення: 13.03.2024).
4. Кулішова А. А., Пагор В. В. Археологічні дослідження і консервація фундаментів Іоанно-Предтечинської церкви (1980-1985 роки). URL: <https://niazka.com.ua/doslidgena/56-aa-kulyshova-vv-pagor-arheologychny-doslydzhennya-y-konservacyya-fundamentyv-yoanno-predtechinskoj-cerkvi-1980-1985-roki.html> (дата звернення: 13.03.2024).
5. Пагор С. Культурні артефакти з археологічної колекції НІАЗ «Кам'янець». URL: <https://niazka.com.ua/doslidgena/317-kultovy-artefakti-z-arheologychnoyi-kolekcyi-nyaz-kamyanec.html> (дата звернення: 14.03.2024).
6. Сіциньський Є. Муровані церкви на Поділлі. Львів – Кам'янець-Подільський, 1925. 31 с.
7. Старенький І. О. Пам'яткоохоронна діяльність Юхима Йосиповича Сіциньського наприкінці XIX – на початку XX ст. *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2012. Вип. 22. С. 55–73. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/Psr_2012_22_7.pdf (дата звернення: 14.03.2024).
8. Церква св. Іоана Предтечі. URL: <https://surl.li/gbrbdf> (дата звернення: 14.03.2024).

Гринчук Т. В.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ ВІЯВЛЕНІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022-2024 рр.

Російсько-українська війна 2022-2025 рр. спричинила унікальні археологічні відкриття на території України. Масштабні фортифікаційні роботи, розмінування та зміна гідрологічного режиму призвели до випадкових, але цінних знахідок, що охоплюють період від найдавніших часів до сучасності.

Ситуація актуалізувала питання охорони археологічної спадщини у воєнний час і потребу створення спеціалізованих підрозділів для її захисту.

Ключові слова: археологія війни, культурна спадщина, випадкові знахідки, античні амфори, охорона пам'яток.

24 лютого 2022 р. новий етап війни створив на українських землях унікальні умови для археологічних відкриттів: масштабні фортифікаційні роботи, розмінування територій і зміна гідрологічного режиму відкривали шари історії, які в мирний час залишалися недоступними. Така «нештатна» археологічна ситуація призвела до низки випадкових знахідок.

До прикладу, 11 травня 2022 р., під час проведення фортифікаційних робіт, бійці 126-ї бригади територіальної оборони виявили фрагменти античних амфор, попередньо датованих IV–V ст. до н. е. [1]. З міркувань військової безпеки точне місце знахідки не розголошується, однак відомо, що артефакти були знайдені на території Одеської області. На підставі розпорядження командира бригади старовинні предмети було передано співробітникам Одеського археологічного музею НАН України, де їх було включено до музейного фонду.

За формою, характером виготовлення та типологічними ознаками амфори пов'язані з грецькими майстернями Північного Причорномор'я або материкової Елади, що свідчить про наявність стабільних торгівельно-економічних зв'язків між античними містами-колоніями й регіонами сучасної Південної України в період ранньої класичної доби. Такі знахідки є характерними для узбережжя Чорного моря, зокрема територій навколо давньогрецьких поселень – Ольвії, Ніконія та Тіра.

Наступна знахідка була виявлена бійцем 47-ї інженерної бригади, в тому ж році, були знайдені фрагменти горщика та залізної сокири на півночі Харківщини. Спочатку знахідки передали до установи у Рівненській області, звідки родом боєць, а згодом вона потрапила до харківських археологів, у Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Завідувач одного з відділів музею, К. Пеляшенко, зазначив, що горщик був знайдений у фрагментах, однак його орнаментация – зокрема, відбитки шнура та рельєфні наліпні кружки – дозволяє віднести його до Осколодонецької катакомбної культури, яка була поширена в басейні річок Сіверський Донець та Оскіл [2]. Натомість сокира, ймовірно, належить до доби салтівської археологічної культури (VIII–IX ст.), яка побутувала у басейні Сіверського Дінця [3].

6 червня 2023 р. Україну сколихнула трагічна подія – підриг Каховської ГЕС на Запоріжжі [4]. Катастрофа стала причиною різкого

зниження рівня води в водосховищі, що відкрило раніше затоплені ділянки дна й надало рідкісну можливість дослідникам фіксувати археологічні шари, недоступні в мирний час. В результаті було виявлено низку артефактів – від палеолітичних крем'яних знарядь до козацьких гармат XVII–XVIII ст. [5].

Зокрема, в умовах сезонного пересихання берегової смуги було виявлено дев'ять литих ядрових куль із вапняку, виготовлених вручну під калібр козацьких корабельних гармат, а також масивний гранітний поховальний хрест зі стилістичними й епіграфічними ознаками кінця XVIII ст. Інформацію про знахідки підтвердив заступник директора Нікопольського краєзнавчого музею та учений Інституту історії України НАНУ Мирослав Жуковський [6].

Ядра виготовлено шляхом об'ємного лиття вапнякової суміші з подальшим грубим шліфуванням поверхні, що дозволяло досягати високої точності калібру під конкретні гармати. Ручне формування кулі з використанням залізних форм і шліфувальних каменів є характерним для другої половини XVII–XVIII ст. у козацьких флотиліях, коли необхідність у рівномірно розподілених осадових матеріалах була ключовою для забезпечення оперативності та ефективності артилерійської стрільби по суднах і фортифікаціях противника.

Гранітний хрест, виявлений у тому ж шарі, має правильно окреслені пропорції й чіткі різьблені написи, що ідентифікують його як надгробний знак учасників Томаківської Січі. Стиль шрифту та технологія обробки каменю відповідають виробам місцевих майстерень кінця XVIII ст., коли вапняково-гранітні сплави використовувалися для створення стійких до ерозії пам'ятних знаків на відкритих просторах прибережного некрополя [7].

Також варто виокремити знахідку яка була виявлена в перші тижні після катастрофи, а саме 29 червня 2023 р., у прибережній зоні острова Хортиця, що входить до складу Національного заповідника «Хортиця», місцевий мешканець виявив у розмитому водою шарі піску дерев'яну конструкцію. За попередніми висновками фахівців, мова йде про човен-довбанку, вирізаний із одного масивного дубового стовбура. Загальні розміри судна довжина близько 6,7 м при ширині менше одного метра відповідають традиційним розмірам плаваючих засобів запорізького типу, що їх протягом століть використовували для рибальства та перевезення вантажів по Дніпру [8].

Технологія виготовлення цього човна поєднує елементи використання як грубих, так і шліфувальних знарядь: спочатку стовбур розко-

лювали вздовж основною топіркоподібною сокирою, а потім поступово видовбували внутрішній об'єм металевими чеканами й крем'яними теслами. Завершальним етапом було вирівнювання зовнішньої поверхні спеціальними кельмами й грубими рубанками, що створювало оптимальний обтікальний профіль корпусу та запобігало надмірному намоканню деревини.

Впродовж 2024 р. в безпосередній зоні активних бойових дій на сході та півдні України не зафіксовано жодного значимого археологічного відкриття. Ізольовані повідомлення про поодинокі фрагментарні предмети (окремі уламки кераміки, підозрілі залізні уламки) не підтверджені жодними публікаціями чи офіційними звітами Інституту археології НАН України.

2025 р. приніс нове відкриття. Так 17 березня під час інженерно-фортифікаційних робіт на півдні України бійці 123-ї бригади територіальної оборони натрапили на неочікувані сліди людського поховання, занурені приблизно на один метр у культурний шар. Першим зафіксованим артефактом став невеликий зразок корінфської амфори з характерним профілем горловини та випуклим тілом, призначеним для ритуального вкладення до могильної ями. Цілісність судини дозволяє припускати високий рівень гончарської майстерності та вказує на соціальний статус похованого, адже такі вироби у VI–V ст. до н. е. використовувалися переважно в межах елітних поховальних обрядів [9].

Подальший огляд стратиграфічного розрізу розкрив у тісному зв'язку з амфорною посудиною іонійську ойнохою – невеликий глечик з одним вертикальним руків'ям та трьома витонченими носиками, типовий для античних бенкетних церемоній. Його присутність у поховальному інвентарі свідчить не лише про значення питних ритуалів у вшануванні померлих, а й про складні торговельні мережі, які доставляли посудини з Егейського узбережжя через гирло Дніпра до глибин материка.

Військові одразу припинили земляні роботи, повідомили представників Національного науково-дослідного центру охорони культурної спадщини та передали артефакти до музею для консервації й детального аналізу.

На фоні цих знахідок відбулась цікава дискусія в Українському кризовому медіа-центрі на презентації «Археологія України у час війни: проблеми і перспективи», член-кореспондент НАН України В. Чабай обґрунтував необхідність створення у складі Збройних сил спеціалізованого підрозділу з охорони археологічної спадщини, використовую-

чи за основу положення Другого протоколу Гаазької конвенції щодо захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту. За його словами, досвід армій країн НАТО демонструє ефективність таких формувань у запобіганні мародерству та руйнуванню пам'яток під час бойових дій, тоді як нині на цю функцію покладено лише митні служби. Паралельно кандидат історичних наук П. Шидловський підкреслив, що збройна агресія проти України є водночас війною за культурну ідентичність, адже цілеспрямовані знищення історичних центрів Херсону, Одеси та Маріуполя ставлять під загрозу не лише архітектурні пам'ятки, а й підземні культурні шари. Обговорення завершилося констатацією, що без створення оперативного підрозділу зі статусом та ресурсами для документування, охорони та притягнення до відповідальності за пошкодження археологічних пам'яток будь-які заяви залишаться деклараціями без практичного втілення.

Російсько-українська війна 2022–2025 рр., попри свою руйнівну природу, створила унікальні умови для археологічних досліджень на території України. Масштабні земляні роботи, спричинені фортифікаційними заходами, розмінуванням та катастрофічними змінами ландшафту, такими як підрив Каховської ГЕС, відкрили доступ до історичних шарів, що залишалися недослідженими в мирний час. Ці обставини, хоча й трагічні, стали каталізатором випадкових, але надзвичайно цінних знахідок, які охоплюють широкий хронологічний діапазон – від античності до козацької доби. Виявлені артефакти – фрагменти амфор IV–V ст. до н. е.

Знахідки мають виняткове значення для української та європейської історії. Разом ці відкриття створюють багатозарову картину минулого, що вимагає подальшого осмислення та інтеграції в ширший історичний контекст.

Проте ця ситуація супроводжується значними викликами: небезпека для життя археологів, ризик розграбування знахідок та неможливість систематичного документування.

На завершення варто підкреслити, що археологічні знахідки, виявлені в умовах війни, є не лише науковим здобутком, а й символом стійкості культурної спадщини перед обличчям катастрофи. Вони нагадують нам про невинну силу людської історії, яка навіть у часи хаосу й руйнувань продовжує розкривати свої таємниці. Збереження цих пам'яток і їхнє ретельне дослідження є не просто академічним завданням, а й моральним обов'язком перед майбутніми поколіннями, які мають право знати й цінувати своє минуле.

Список використаних джерел та літератури:

1. Одеська бригада територіальної оборони знайшла стародавні амфи під час фортифікаційних робіт. *Glavcom*. 2022. URL: <https://surl.li/zygnpf> (дата звернення: 03.05.2025).
2. Вік понад три тисячі років: знахідки із зони бойових дій поповнили колекцію музею археології в Харкові. *Суспільне Харків*. 2024. URL: <https://surl.li/mjyqce> (дата звернення: 04.05.2025).
3. Приходнюк О. М. Салтівсько-Маяцька культура. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 426.
4. Подія 2023 року: підрип Каховської ГЕС та його наслідки для Херсонщини. *Суспільне Херсон*. 2023. URL: <https://surl.li/micwggk> (дата звернення: 06.05.2025).
5. Ukraine's receding Dnieper reveals «Cossack Atlantis» of artefacts. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. 2023. URL: <https://surl.li/pmyvmf> (дата звернення: 07.05.2025).
6. Гармати, ядра та козацький хрест на дні колишнього Каховського водосховища: на Нікопольщині виявили унікальні артефакти. *Суспільне Дніпро*. 2023. URL: <https://surl.lt/tcidif> (дата звернення: 08.05.2025).
7. Після спаду води на Херсонщині: виявлено артефакти різних епох. *Радіо Свобода*. 2024. URL: <https://surl.li/gxeoly> (дата звернення: 09.05.2025).
8. Знайдений старовинний човен на острові Хортиця. *Ostriv.org*. 2023. URL: <https://surl.li/mpvfvr> (дата звернення: 03.05.2025).
9. На Миколаївщині під час будівництва фортифікацій виявили архаїчний могильник VI ст. до н. е. *Obozrevatel*. 2025. URL: <https://surl.li/miprda> (дата звернення: 04.05.2025).

**Квапиш А. В.,
Похилый Д. Д.**

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ ДОБИ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ПОБЛИЗУ СЕЛА МАЛІІВЦІ

У статті представлено результати археологічних досліджень 2024 р. кургану доби раннього залізного віку поблизу села Маліївці (Хмельницька область). Описано сучасний стан пам'ятки, її топографію, стратиграфію насипу, конструктивні особливості (дерев'яна кругла споруда діаметром близько 16 м зі стовповими ямами, сліди потужної пожежі, шар вальків), а також частково кремоване поховання юнака 18–22 років. Проаналізовано поховальні традиції, можливі етапи будівництва кургану.

Ключові слова: курган, ранній залізний вік, дерев'яна конструкція, стовпові ями, кремація, поховальна традиція, Маліївці.

Курган поблизу села Маліївці розташований приблизно за 2 км на захід від населеного пункту та за 20 м праворуч від автошляху Маліїв-

ці – Міцівці. Він розміщений на домінуючій висоті плато, яке простягається в західно-східному напрямку. З півночі та півдня плато обмежене природними заглибленнями, у яких формуються струмки; у межах села вони зливаються, утворюючи єдиний водотік. Упродовж тривалого часу курган залишався незайманим, проте на початку 1980-х років ХХ ст. його вершина була знівельована важкою технікою. Після цього територію почали активно використовувати під сільськогосподарські потреби, що призвело до поступового руйнування археологічної пам'ятки.

У наукових працях В. Гульдмана та Й. Сіцінського згадується курган, для якого наведено його розміри, що дає можливість здійснити порівняльний аналіз із його нинішнім станом [2, с. 297; 5, с. 291].

У сучасному ландшафті насип кургану добре простежується на горизонті, особливо з південного сходу, де його висота становить 2,51 м. Зі західного боку висота насипу зменшується до 1,39 м, а з північного – знижується до 1,18 м; загальний діаметр кургану візуально окреслюється в межах 40–42 м.

Верхня частина насипу кургану, завтовшки 0,2–0,3 м, відрізнялася світлішим відтінком порівняно з нижніми шарами ґрунту. У складі чорноземного насипу, що не містив каміння, виділявся глинястий викид діаметром 13–14 м, який найбільш чітко простежувався з південного боку, де досягав ширини близько 6 м і товщини 1,3 м, тоді як з північного боку його розміри складали приблизно 4 м завширшки та 1,3 м завтовшки. Такі параметри свідчать про наявність значної поховальної ями. Первісно ґрунт виглядав однорідним, однак після висихання на стінках профілю проявилось лінзоподібне заповнення з валиків, яке мало світлий, попелястий відтінок і пролягало навскісно від північного заходу до південного сходу крізь увесь розкоп. У центральній частині кургану, на рівні давнього горизонту, зафіксовано шар горіння завтовшки 0,1–0,3 м, найбільш інтенсивно представлений у західній ділянці, де в згарищі виявлено сліди попелу, деревного вугілля та обвуглених елементів конструкцій.

Подальша розчистка дозволила встановити, що сліди потужної пожежі локалізуються в межах конструкції, сформованої радіально нахиленими до центру стовпами, які утворюють зовнішнє коло діаметром близько 16 м.

Під час зачистки стінок траншей чітко простежувалися нашарування жовтої глини завтовшки від 0,1 до 0,5 м, що чергувалися з темнішими шарами ґрунту. Подібна стратиграфічна структура, ймовірно, є

наслідком поетапного формування викиду з поховальної ями, яка поступово розширювалася в бокові напрями.

Через кілька днів після зачистки, коли ґрунт у межах чотирьох профілів траншей достатньо підсох, стали помітні зміни його кольору: насичений чорнозем набув світлого попелястого відтінку, утворюючи ліycopодібне заповнення. Контраст між різними ґрунтами особливо виразний у межах викиду, а після дощів поверхня розкопу вкривалася білуватою кіркою, ймовірно, спричиненою вимиванням водою солей селітри, що утворилися внаслідок насичення ґрунту рослинними рештками [7, с. 50–52].

Одночасно змінилася й структура ґрунту: на поверхні з'явилися тріщини, а в окремих місцях зафіксовано утворення рихлих концентричних структур, подібних до валиків, діаметром 0,1–0,3 м, деякі з яких мали світлий обвід. Інші, дещо відмінні за морфологією вальки (діаметром 0,1–0,2 м), були виявлені на висоті 1 м від рівня давнього горизонту та за 0,3–0,4 м від вершини кургану. Вони утворювали шар довжиною близько 2,5 м, із незначним прогином у центральній частині, що, ймовірно, пов'язано з поступовим ущільненням і осіданням насипу. Використання вальків як конструктивного елемента насипу інтерпретується деякими дослідниками як одна з характерних ознак будівельної традиції Степової Скіфії [6, с. 47].

У траншеї I, на глибині 1,4 м від сучасної поверхні курганного насипу, у результаті горизонтальної зачистки було виявлено шар із вкрапленнями деревного вугілля та випаленої глини розміром приблизно 2×1,5 м. Аналогічне скупчення фіксувалося і в східній частині траншеї. Подальші дослідження засвідчили, що цей шар простягається в напрямку захід – схід через усю траншею, охоплюючи смугу завширшки близько 4 м. На глибині 1,45 м у кількох квадратах було виявлено окремі кістки тварин, зокрема зуб, лопатку та дві дрібні кістки.

У траншеї I, але в інших квадратах, на глибині 1,4 м виявлено плями ґрунту, випаленого до червоного кольору, а також нашарування вугілля та ледь обгорілого, зотлілого дерева червонуватого відтінку. У процесі робіт з'ясувалося, що це дерев'яні плахи шириною 0,1–0,2 м, які лежали в напрямку південь–північ на ділянці розміром 1,5×1 м.

В траншеї II, на глибині 1,4 м від сучасного насипу кургану, виявлено фрагменти зотлілих дерев'яних плах червоного кольору та чорний шар ґрунту, насичений вугіллям, товщиною до 0,1 м. Подальше прокопування й полегшило стратиграфічний аналіз, дозволивши зафіксувати горілий шар ґрунту на рівні давнього горизонту та виявити дві стовпові

ями. Зачистка траншеї не дала додаткових знахідок, окрім крем'яних сколів на тій же глибині 1,4 м. У місцях із найпотужнішим вугільним шаром прокопано дві ями: одна розміром 2,8×2 м і глибиною 0,7 м, друга – 1,5×2,6 м і глибиною 0,6 м. Загалом ями були прокопані до рівня стерильної материкової глини й дали змогу за допомогою стратиграфії зрозуміти деякі конструкційні особливості, зокрема зафіксувати шар горілого ґрунту, який утворився на рівні давнього горизонту, та виявити дві стовпові ями.

У траншеї II, у одному із квадратів після підсихання ґрунту виявлено вертикальне заповнення стовпової ями (висота 0,9 м, ширина 0,27–0,25 м) з пухким ґрунтом і залишками перетлілої деревини темно-сірого кольору. Розчистка показала, що це залишки стовпа (діаметр 0,27×0,30 м, висота 1,1 м), встановленого з нахилом (85°) до центру кургану на глибину 0,9 м від давнього горизонту. Долівка ями мала нахил 15° до центру, а контури викопаної ями (ширина 0,6 м) простежилися після підсихання.

В іншому квадраті на висоті 0,6 м виявлено вертикальну пляму, яка після розчистки виявилася стовповою ямою (діаметр 0,2×0,25 м, глибина 0,8 м) із залишками червоного деревного тліну. Це були рештки стовпа, також нахилений до центру з долівкою, викопаною під кутом 15°.

У цьому самому рві, на рівні давнього горизонту, знайдено вертикальний отвір (діаметр 0,05–0,25 м), що поглиблювався під кутом до центру на 1 м і містив залишки червоного зотлілого дерева. На глибині 0,2 м від горизонту виявлено дерев'яну балку (напряв північний захід–південний схід) і попіл від згорілої колоди, що тягнулася через траншею під кутом 80°.

Аналіз трьох радіально нахилених стовпів засвідчив наявність ймовірної кругової дерев'яної конструкції, розташованої в центрі кургану. Подальші дослідження дозволили ідентифікувати ще десять стовпових ям. Визначений за їх положенням діаметр споруди становить 16 м, що підтверджує існування круглої дерев'яної будівлі чи конструкції в межах центральної частини насипу.

У шарі білого попелу та деревного вугілля на рівні давнього горизонту, виявлено частково кремоване поховання. Кістки, розкидані на площі 2,5×1 м, збереглися фрагментарно, з відносною анатомічною цілісністю лише лівої ноги (стегнова та гомілкорова кістки, кут 40°). Права стегнова кістка лежала за 0,35 м східніше, а її великогомілкорова кістка – за 0,6 м північніше, частково осунувшись у шар попелу та зотлілої деревини стовпової ями. Окремі фаланги, хребці, ребра, уламки тазу та

ліктьового суглоба знайдено навколо. Фрагментарність і розкиданість кісток можуть свідчити про пограбування або маніпуляції з рештками після кремації.

Стан закостеніння проксимального епіфіза великогомілкової кістки та голівки стегнової кістки вказує на юнацький вік небіжчика (18–22 роки) [1].

Поховання розміщувалося на дерев'яному настилі, від якого залишилися нашарування білого попелу, вугілля, червоного деревного тліну та обгорілих колод (діаметр 0,07–0,09 м), що утворили шар товщиною 0,1 м.

Водночас горизонтальні стратиграфічні зрізи не виявили яму центрального поховання, знищену через численні грабіжницькі розкопки. Лише в прирізці, зробленій у західній частині насипу, вдалося зафіксувати фрагмент південної стінки ями, на схилі якої виявлено кілька уламків кісток центрального поховання.

За підсумками дослідження 2024 р. біля с. Маліївці можна висунути кілька версій щодо призначення курганної споруди, кожна з яких має підстави. Найімовірнішою будівництво кургану почалося з викопування стовпових ям у центрі та по периметру, що сформували каркас дерев'яної споруди діаметром 16 м. У центрі на дерев'яний настил поклали тіло молодої людини, ймовірно, слуги, який супроводжував головну особу в потойбіччя. Одночасно викопували центральну поховальну яму, розширюючи її в процесі. Вийнятий ґрунт скидали на настил, після чого споруду підпалили. Вогонь був настільки сильним, що місцями глина випалилася до стану цегли, хоча в зонах із більшим шаром ґрунту дерево та окремі кістки поховання зазнали лише часткового впливу високих температур. На завершальному етапі над згарищем звели насип, використовуючи ґрунти різного кольору та структури: зовнішнє кільце – із чорнозему, центральну частину – із вальків із високим вмістом рослинної органіки. Останні, ферментуючи, насичувалися солями селітри, стаючи розсипчастими, подібними до компосту, та набуваючи білявого відтінку.

Курган, як і багато подібних споруд, зазнав неодноразових пограбувань. Це підтверджують переміщені кістки, розкидані фрагменти та зруйновані грабіжницькими перекопами північна й східна стінки центральної поховальної ями.

Щодо хронології зведення кургану, то подібні масштабні дерев'яні конструкції відомі в насипах доби раннього заліза [3]. Ключовим даючим артефактом є чорнолискована керамічна миска з широким

горизонтально відігнутих вінцем, прикрашених горизонтальними виступами по краю. Такі миски типові для чорноліської культури Придністров'я та датуються IX–VIII ст. до н. е. [4, с. 168]. Інші фрагменти кераміки за складом тіста також відповідають пізньочорноліській кераміці.

Таким чином, курган біля села Маліївці – важлива археологічна пам'ятка пізньочорноліської культури (IX–VIII ст. до н. е.), що відображає поховальні традиції населення Придністров'я доби раннього залізного віку. Дослідження 2024 р. виявили залишки дерев'яної споруди діаметром 16 м, сліди ритуальної пожежі, шар вальків та частково кремоване поховання молодої людини. Пам'ятка демонструє складну багатоетапну конструкцію з використанням різних ґрунтів, але сильно пошкоджена сільськогосподарською діяльністю 1980-х років і грабіжницькими розкопками. Результати потребують подальшого вивчення та порівняльного аналізу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Анатомія людини. Топографічна анатомія нижньої кінцівки. URL: <https://surl.li/ljkwey> (дата звернення: 04.05.2025).
2. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии : (материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правления, 1901. 401 с.
3. Гуцал В. А. Дослідження ранньоскіфського кургану біля с. Купин на Хмельниччині. *Археологія і давня історія України*. 2019. № 2 (31). С. 259–267.
4. Крушильніцька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами неперотівської групи пам'яток). Львів, 1998. 224 с.
5. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва : Типография Г. Лисснера и А. Гепеля, 1901. Т. I. С. 197–354.
6. Скорый С. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). Киев, 2003. 162 с.
7. Шерстюк В. Сировинна база селітроваріння XVI–XVII ст. Східної Європи. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: Зб. наук. ст. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 47–53.

Кішлар В. В.

Житомирський державний
університет імені Івана Франка

ВІКЕНТІЙ ХВОЙКА – ФУНДАТОР УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

У статті висвітлено життєвий шлях та наукову діяльність Вікентія Хвойки - одного з основоположників української археології. Зроблено акцент на його самостійній підготовці як дослідника, відкритті трипільської культури, численних археологічних пам'яток, а також внеску у

формування археологічної науки в Україні. Описано взаємодію з науковцями, меценатами та значення його відкриттів у контексті національної історії.

Ключові слова: Вікентій Хвойка, культура полів поховань, трипільська культура, скіфські кургани, археологічні дослідження, культурна спадщина.

В лютому 2025 р. виповнилось 175 років з дня народження В. Хвойки. Вікентій Хвойка є основоположником української археології, який зробив неоціненний внесок у відкриття та вивчення ряду археологічних культур від палеоліту до середньовічних пам'яток Києва і околиць. Він народився 21 лютого 1850 р. в с. Семіні (Австрійська імперія) у збіднілій шляхетській родині. Початкову освіту здобув у народній школі рідного села. Незважаючи на тяжке фінансове становище, батько прагнув забезпечити синові добру освіту [3, с. 4]. У 1864 р. Хвойка закінчив комерційне училище в м. Хрудім, після чого переїхав до Праги, де захопився історією та археологією. Під час проживання у Празі він займався садівництвом, прогулювався лісами та збирав книги з історії й археології [6].

У 1876 р. В. Хвойка емігрував до Києва, де працював учителем німецької мови та малювання. Згодом, через фінансові труднощі, він зайнявся сільським господарством, організувавши агрономічну лабораторію в селі Петрушки (нині Києво-Святошинський район) за сприяння чеської родини Дефорен. Тут він вирощував хміль та чеське просо «Росичка», яке успішно реалізовував по Україні [8].

Сільськогосподарський досвід Хвойка узагальнив у працях «Росичка» (1885) та «Хмелярство і догляд за ним» (1891), за що був нагороджений дипломами і медалями та обраний членом Французької національної сільськогосподарської академії. У 1890 р. пожежа знищила його лабораторію разом з відзнаками, однак саме тоді, серед згорілого, було виявлено уламки скляних браслетів часів Київської Русі – перші археологічні знахідки вченого [7, с. 15–16].

Самостійно опановуючи археологію, історію, етнографію, креслення, топографію, Хвойка брав участь в археологічних експедиціях під керівництвом досвідчених фахівців. Він збирав наукову літературу, аналізував проблеми давньої історії України та проводив польові дослідження. Наукове становлення Хвойки значною мірою підтримували українські науковці Ф. Вовк та В. Антонович а матеріальну підтримку надавали відомі меценати Б. Ханенко та М. Терещенко [9, с.38–39].

Методика дослідження вченого включала опитування селян, які знаходили старожитності під час польових робіт та самостійний огляд місць де проходились земляні роботи. Так, у 1893 р. на вул. Кирилів-

ській у Києві він відкрив першу в Східній Європі стоянку мисливців на мамонтів. Дослідження цієї пам'ятки стали його першим досвідом проведення розкопок. В. Хвойка вперше застосував методу розкопок пам'ятки широкою площею. Це дозволило простежити розташування знахідок відносно одна одної та за горизонтами залягання. Дослідження Кирилівської стоянки тривали до 1902 р. За цей час було розкопано 9 тис. м². Дослідник зробив багато креслень та замальовок, а більшість знахідок стали першими експонатами Київського музею старожитностей та мистецтв. З пам'ятками палеоліту дослідник зустрічався і в подальшому. Зокрема знайшов і дослідив стоянку Іскорость, яка розташовувалась на лівому березі р. Уж в м. Коростені [4, с. 31–39].

Ключовим відкриттям В. Хвойки стало виявлення у 1896 р. «неолітичного місцезнаходження» біля села Трипілля, де були знайдені гончарні печі, залишки жител, кераміка, знаряддя праці, зброя та антропоморфні статуетки. Подібні матеріали походили також із розкопок біля навколишніх сіл. Дослідник відніс ці знахідки до вже відомої в Центральній Європі «культури мальованої кераміки».

Беручи до уваги особливості виготовлення та орнаменту кераміки, В. Хвойка розділив усі виявлені артефакти на дві групи – «А» та «В». У 1899 р. результати своїх досліджень він підсумував на XI Археологічному з'їзді в Києві. Саме під час виступу на цьому з'їзді В. Хвойка вперше вжив термін «трипільська культура» [5, с. 44].

У 1907 р. на території стародавнього київського дитинця в садибі лікаря М. Петровського, В. Хвойка знайшов рештки язичницького капища у вигляді фундаменту еліптичної форми, а також залишки князівських майстерень, фундамент палацу та цеглу із зображенням тризуба – князівського символу. Там же виявлено братську могилу жертв навали 1240 р. [2, с. 154].

Окремо слід відзначити вагомий внесок В. Хвойки у вивчення слов'янських старожитностей та розроблення ним власної концепції слов'янського етногенезу. Він став першовідкривачем культури полів поховань у Східній Європі. Під цим терміном дослідник розумів групу пам'яток перехідного періоду від скіфського до слов'янського часу.

Вперше такі могильники без наземних ознак були виділені в Центральній Європі. Подібні пам'ятки В. Хвойка дослідив у 1899–1900 рр. біля селищ Ромашки, Зарубинці та Черняхів [1, с. 32–34].

Вказані дослідження дозволили В. Хвойці виділити етновизначальні ознаки слов'янства, а саме: поховальний обряд кремацію, доліхокранію, як антропологічну ознаку, незмінність способу житло будівництва

(напівземлянки з обмазаними глиною стінами), осілий спосіб життя та землеробство, яке, на думку дослідника, обумовило характерні риси матеріальної культури слов'ян. Важливе місце у власній концепції слов'янського етногенезу В. Хвойка відводив обряду тілоспалення, характерному для народів, що заселяли Середнє Придніпров'я та Прикарпаття протягом всього часу розвитку цих територій. Саме кремацію він визначав як показник автохтонності, незмінності населення регіону, а саме населення визначав як слов'янське [3, с. 111–112].

В. Хвойка також досліджував пам'ятки бронзової доби, скіфські кургани, городища та ін. За довгі роки археологом було зібрано великі колекції артефактів різних археологічних періодів, які потребували упорядкування та умов зберігання. Тому в 1899 р. на основі зібраних матеріалів він заснував Київський міський музей старожитностей і мистецтв [7, с. 52].

В. Хвойка помер 2 листопада 1914 р. від сухоти (туберкульозу) і був похований на Байковому цвинтарі. Його пам'ять увічнено кількома меморіальними об'єктами: монументом у селі Трипілля, меморіальною дошкою на вул. Ігоревській у Києві, а також вулицею на Подолі, названій на його честь. Національна академія наук України започаткувала премію імені В. Хвойки [8].

Таким чином, наукова діяльність В. Хвойки стала основою для становлення української археології як самостійної галузі знань та сприяла формуванню археологічної джерельної бази для вивчення давньої історії України. Він став першовідкривачем ряду археологічних культур на території Східної Європи, запропонував свою автохтонну концепцію етногенезу слов'янських народів, запроваджував передові методи польових археологічних досліджень, проявив себе як фундатор українського музейництва. Його відкриття стали фундаментом для подальших археологічних досліджень на теренах України і залишаються взірцем наукової наполегливості, ентузіазму та відданості справі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Абашина Н. С. В. В. Хвойка – першовідкривач полів поховань в Україні. *Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження)*. Київ : Інститут археології НАН України, 2000. С. 32–39.
2. Абашина Н. С. В. В. Хвойка – дослідник старожитностей Придніпров'я. *Археологія*. 2003. № 3. С. 150–154.
3. Абашина Н. С. Концепція В. В. Хвойки й сучасні погляди на етногенез слов'ян. *Вікентій Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження)*. Київ : Такі справи, 2010. С. 111–118.

4. Беленко М. М., Радієвська Т. М. Палеолітичні дослідження В. В. Хвойки. Вікентій Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження). Київ : Такі справи, 2010. С. 30–43.

5. Бурдо Н. Б. «Культури А та В» Вікентія Хвойки і сучасний стан проблеми виділення культур спільноти Трипілля-Кукутені. Вікентій Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження). Київ : Такі справи, 2010. С. 44–58.

6. Єгорова З. Вікентій Хвойка – видатний археолог-самоук. Голос України. 2019. № 209. С. 9. URL: <http://www.golos.com.ua/article/323440> (дата звернення: 22.04.2025).

7. Колеснікова В. А. Сторінки життя Вікентія Хвойки. Київ : ФОП Корвін-Піотровський А. О., 2008. 75 с.

8. Рудяченко О. Вікентій Хвойка – провідник у підземному царстві. Укрінформ. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2801824-vikentij-hvojka> (дата звернення: 22.04.2025).

9. Черняков І. Т. Вікентій Хвойка (1850–1914). Київ : Архетип, 2006. 199 с.

Курочка А. Р.

Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича

МЕТАЛЕВІ НАМИСТИНИ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII ст.: ТИПОЛОГІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ

У статті досліджено прикраси, виявлені під час розкопок Чорнівського городища XIII ст., які використовувалися для оздоблення жіночого повсякденного та святкового одягу. Аналіз матеріалів, типології та технологій виготовлення свідчить про їх належність до різних соціальних, етнічних і вікових груп населення. Знахідки відображають культурні та соціальні особливості мешканок феодального замку першої половини – середини XIII ст.

Ключові слова: Чорнівське городище, ювелірні вироби, намистини, археологічні розкопки, мушлі «Каурі».

Яскравим прикладом класичного феодального замку є Чорнівське городище поблизу с. Чорнівка Новоселицького району. Воно знаходиться в Новожучківському лісі, на лівому березі р. Мошків, в уроч. Спринчени. Пам'ятка є одним із найкраще досліджених давньоруських укріплень у межах річки Верхнього Пруту та Середнього Дністра.

Історія археологічних досліджень Чорнівського городища охоплює кілька десятиліть і відзначається систематичністю та глибоким науковим підходом. Це укріплене поселення стало об'єктом пильної уваги археологів, які прагнули розкрити особливості життя та культури його мешканців. Перші археологічні дослідження на

території Чорнівського городища були проведені Б. Тимощуком. Пізніше були проведені розкопки під керівництвом М. Филипчука, Л. Михайлини, І. Возного та С. Пивоварова. Ці дослідження заклали основу для подальших наукових робіт, виявивши потенціал пам'ятки для вивчення матеріальної культури та соціальної структури населення регіону. У 1999-2000-х рр. під керівництвом С. Пивоварова було проведено масштабні археологічні розкопки, які дозволили виявити значну кількість артефактів, зокрема предметів побуту, озброєння та прикрас. Ці знахідки стали основою для реконструкції повсякденного життя мешканців городища та їхніх ремісничих традицій. Зокрема, було виявлено нові типи прикрас, що свідчать про культурні зв'язки з іншими регіонами. Було виявлено значну кількість виробів з металу, кераміки та скла, які дозволили уточнити хронологічні рамки існування городища [3, с. 7-41].

Серед матеріалів, отриманих під час досліджень Чорнівського городища, особливе значення мають ювелірні вироби. Їхнє всебічне вивчення дозволяє зробити висновок, що територія між Верхнім Прутом і Середнім Дністром є винятковим осередком для вивчення матеріальної й духовної культури середньовічного населення цього регіону. Аналіз прикрас із різноманітних матеріалів дає змогу відстежити географію їхнього поширення, відновити картину торгівельних зв'язків, культурних взаємовпливів і визначити основні напрями економічних контактів. Особливої ваги подібні знахідки набувають у тих місцевостях, де раніше такі артефакти були або відсутні, або ж представлені вкрай рідко. Яскравим прикладом є знахідки на Чорнівському городищі XIII ст. [4, с. 105-108].

Намиста були невіддільною частиною традиційного жіночого вбрання давньоукраїнського суспільства. Археологічні дані, письмові, іконографічні джерела та етнографічні матеріали підтверджують, що ці прикраси виконували не лише декоративну роль, але й слугували показником соціального статусу їхніх власниць і мали значення оберегу. Вони могли складатись із однотипних намистин, чи могли бути комбінованими (різних розмірів, кольорів, матеріалів тощо) та включати в себе й численні підвіски, наприклад, лунниці, медальйони, різноманітні підвіски тощо. Чисельність намистин, матеріал із якого вони зроблені, кольорова гамма та інші критерії, засвідчували становище жінки в тогочасному суспільстві та її відношення до певного соціального кола. На території Чорнівського городища під час розкопок та обстежень 1999-2020 рр. виявлено 72 цілих й фрагментовану намистину із різних

матеріалів. Окремі із них, окрім функції прикрас, були ще й амулетами чи філактеріями [2, с. 160].

Серед знахідок з городища виділяються металеві намистини, оздоблені зерню, які представлені 18 цілими або частково пошкодженими зразками, що дозволяють відтворити їхню початкову форму, а також 12 дрібними фрагментами. Додатково було виявлено ще 9 цілих намистин і кілька уламків під час розкопок, проведених раніше Б. Тимощуком, М. Филипчуком, І. Возним, частина з яких зберігається у фондах Чернівецького обласного краєзнавчого музею. Загалом, у результаті багаторічних досліджень на пам'ятці було зафіксовано 27 цілих екземплярів та щонайменше 15 фрагментованих намистин.

Подібні ювелірні вироби, датовані X-XIII ст., досить добре відомі в археологічних комплексах територій, що входили до складу Київської Русі. У науковій літературі до сьогодні не існує єдиного терміну для позначення цього типу намистин, тому в різних дослідженнях вони зустрічаються під різними назвами: зернені намистини з дротяного каркасу «мінського типу», намистини мінського, малиноподібного або муфтоподібного типу, крупнозернисті мідно-срібні намистини, дреговицькі крупнозернисті (циліндричні, ажурні) намистини, ажурні крупнозернисті намистини дреговицького типу, циліндричні намистини, оздоблені зерню, а також металеві ажурні каркасні намистини з оздобленням зерню. У сучасній літературі найчастіше закріпилася назва «намистини мінського типу», хоча географічно вони лише частково пов'язані з м. Мінськ [2, с. 162].

Металеві намистини, виявлені під час досліджень, за технологічними особливостями виготовлення поділяються на два типи. Пропонуємо позначати їх як: металеві еліпсоподібні намистини, прикрашені філігранню та зерню (тип I) і металеві ажурні каркасні намистини, декоровані зерню (тип II) (рис. 1) [2, с. 163].

Серед знахідок з Чорнівського городища особливе місце займає металева фігурна намистина, виявлена в єдиному екземплярі. Вона походить із перевідкладених археологічних шарів, котрі були виявлені у боковій стінці рову, що утворилася під час розкопок клітей № 29 і 30. Прикраса зазнала значних пошкоджень унаслідок впливу високої температури: її поверхня обвуглилася, зернь частково оплавилася, а бічні стінки-вставки були втрачені.

З огляду на складну конструкцію намистини, можна говорити про наявність внутрішньої та зовнішньої структур, які формували мініатюрне рельєфно-скульптурне зображення. Такі вироби вважаються

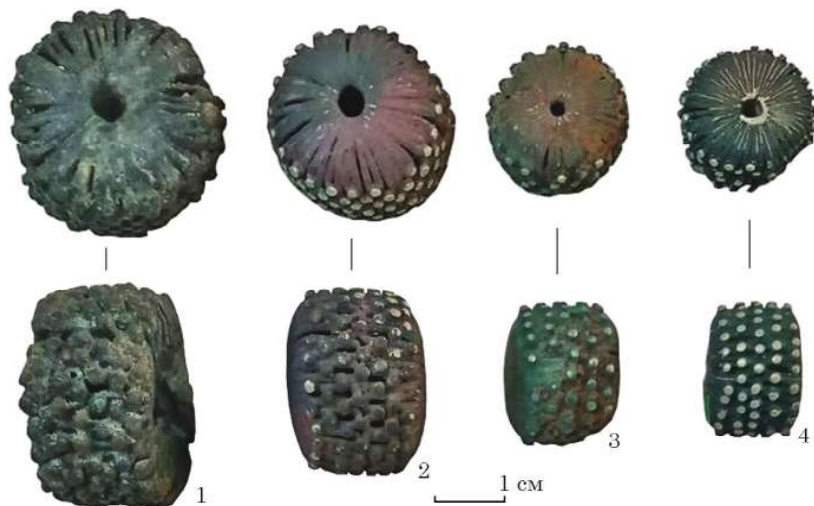

Рис. 1. Металеві ажурні каркасні намистини оздоблені зерном, без муфти (тип I) [3]

мініскульптурами з металу, створеними знавцями ювелірної справи із застосуванням передових технологій свого часу. Відповідно до типології Н. Жилиної, ця знахідка належить до I типу фігурних намистин, підтипу I – так звані «лопатеві» намистини.

На думку дослідників, подібні фігурні намистини слід датувати IX-XI ст., оскільки у матеріалах XII-XIII ст. вони зазвичай не трапляються. Виявлення такої прикраси на Чорнівському городищі може свідчити як про збереження традиції виробництва таких виробів у пізніший час, так і про тривале використання подібних прикрас серед мешканців феодалного замку. Також, на городищі були виявлені мушлі каурі (*Surgaea moneta*) в поодиноких екземплярах в різних частинах пам'ятки. На території укріплення було виявлено загалом 24 мушлі каурі (*Surgaea moneta*). Усі знайдені екземпляри мають спеціально зроблені отвори для прикріплення. Мушлі каурі (*Surgaea moneta*), відомі також як ципреїди або фарфорові слимаки, належать до родини морських черевоногих молюсків і природно поширені в Індійському та Тихому океанах. Основні місця їх вилову в давнину розташовувалися поблизу Мальдівських і Лаккадівських островів. Вони мають характерну яйцеподібну форму, міцну блискучу поверхню білого кольору, з горбком на одному боці та поздовжнім отвором на іншому. Довжина мушель зазвичай сягає до 3 см (рис. 2) [1, с. 104-105].

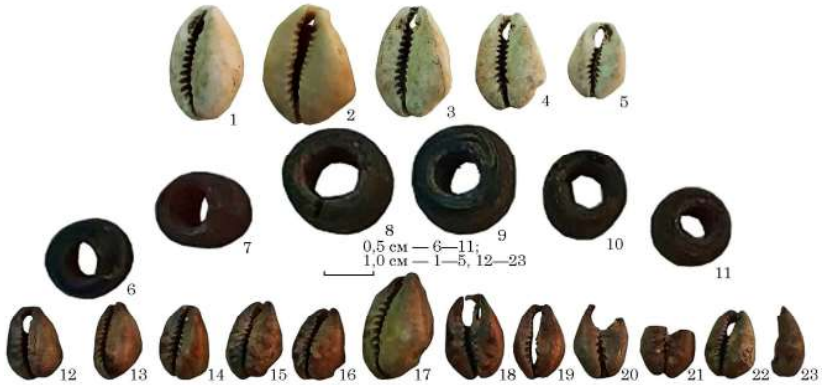

Рис. 2. Мушлі каурі з городища: 1-5 – мушлі каурі великих розмірів із міні скарбу; 6-11 – намистини; 12-23 – мушлі каурі із низки намиста [3]

З давніх часів відомо, що ці мушлі цінувалися серед народів Азії, Африки, Океанії та Європи, де вони використовувалися як амулети, прикраси та засоби обміну ще до появи монет. Зокрема, спочатку в Китаї, а згодом у країнах Індостану й Африки каурі тривалий час функціонували як первісні гроші. Окрім економічної функції, мушлі набули символічного значення, асоціюючись із богинею-матір'ю. За окремими версіями, їх назва походить від доведичної богині Каурі.

У первісних культурах каурі символізували жіноче начало й життєву силу, їх використовували як обереги проти безпліддя та злих чар. Білий колір мушель мав особливе сакральне значення, асоціюючись із чистотою, невинністю та божественною суттю. У багатьох традиціях каурі слугували амулетами для захисту здоров'я, забезпечення родючості, надання магічної сили й удачі. У Візантійській імперії ці мушлі також застосовувалися як лікувальні амулети (філактерії). За етнографічними та писемними даними, вони мали різні локальні назви: яламаш, еланпош, жиланбаші тощо, що в перекладі означало «змійна голова». Таке порівняння виникло через зовнішню схожість мушлі з відкритою пащею змії.

Ймовірно, саме через тюркське посередництво мушлі каурі проникли до населення територій сучасної України, де отримали народні назви «умовка», «жуковина» або «змійна голівка». Торговими шляхами ці обереги поширювалися серед багатьох племен Східної Європи, зокрема й до слов'янських племен. Спочатку вони використовувалися як прикраси для одягу і, найімовірніше, відігравали певну роль у первісних обмінних операціях.

Серед слов'янських археологічних знахідок мушлі «Каурі» представлені у складі скарбів і серед поодиноких артефактів. Наприклад, у Харівському скарбі (перша половина VIII ст. н. е.) виявлено 110 мушель каурі серед інших металевих прикрас. Імовірно, каурі потрапляли до слов'ян через Крим або Передкавказзя й використовувалися як обереги, деталі вбрання, елементи намист та очіль [2, с. 165].

Серед артефактів з Чорнівського городища представлені скляні намистини 13 окремими екземплярами. Раніше, під час розкопок, проведених І. Возним, було виявлено ще 22 скляні намистини. Загальна кількість знахідок цього типу на пам'ятці становить 42 одиниці. Порівняно з іншими давньоукраїнськими пам'ятками, це число є відносно невеликим. Імовірно, що скляних намистин у городищі було значно більше, однак більшість із них була знищена вогнем, що підтверджується станом знахідок: із 19 намистин, знайдених під час останніх досліджень, лише п'ять залишилися неушкодженими вогнем. Унаслідок цього у більшості випадків встановити їх первісний колір не вдалося.

Основна частина виявлених намистин належить до підгрупи монокромних виробів; два екземпляри – до підгрупи поліхромних, ще один – до підгрупи намистин із металевою фольгою. Монокромні намистини здебільшого мають кулясту форму, зонну, джжкоподібну або представлені окремими пронизками. Їхні розміри варіюють: діаметр від 12 до 6 мм, висота від 10 до 3 мм, діаметр отворів – від 6 до 2 мм. Чотири неушкоджені вогнем намистини зберегли свої кольори: синій, голубий та темно-зелений [2, с. 165-166]. Більшість скляних намистин із Чорнівського городища мають численні аналогії у матеріалах давньоукраїнських старожитностей. Імовірно, що основну їх частину виготовили склороби Києва, Галича та інших центрів Русі-України, хоча окремі зразки можуть мати й імпортне походження.

Таким чином, археологічні матеріали з Чорнівського городища, зокрема прикраси зі скла, металу та мушель «Каурі», є важливим джерелом для вивчення культури населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Виявлені вироби свідчать про високий рівень розвитку місцевого ремесла, активні торгівельні та культурні зв'язки з іншими регіонами, а також про збереження давніх традицій і елементів ритуальної практики. Знахідки прикрас із Чорнівського городища відображають соціальну диференціацію населення та слугують доказом багатозарового культурного середовища феодального суспільства цієї частини середньовічної України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Возний І. П. Чорнівська феодална укріплена садиба XII–XIII ст. Чернівці : Рута, 1998. 153 с.
2. Калініченко В. А., Пивоваров С. В. Намисто з Чорнівського городища XIII ст. (дослідження 1999–2020 рр.). *Археологія і давня історія України*. 2022. № 2 (43). С. 160–168.
3. Пивоваров С. В., Калініченко В. А., Ільків М. І. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2015–2016 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2016. Т. 2. С. 7–44.
4. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина. Київ : Наукова думка, 1982. 206 с.

Лавринюк Р. О.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПОЛОННОГО

Стаття присвячена археологічним пам'яткам давнього Полонного на Хмельниччині. У роботі розглянуто результати розкопок від пізньої бронзи до доби Київської Русі, ключові знахідки, фортифікаційні споруди та унікальну давньоруську свинцеву грамоту 2019 р. Підкреслено значення Полонного як важливого ремісничого, оборонного та культурного центру Поділля і Волині.

Ключові слова: Полонне, археологічні пам'ятки, Хмельниччина, Поділля, Волинь, давньоруська писемність, археологічні розкопки.

Одна з ключових сторінок історичної спадщини Хмельниччини пов'язана з давнім містом Полонне – населеним пунктом із тисячолітньою історією, яке є об'єктом тривалих археологічних зацікавлень. Пам'ятки міста відіграють винятково важливу роль для реконструкції політичного, соціального та економічного розвитку Поділля і Волині в різні історичні періоди. Географічне ж положення Полонного в долині річки «Хомора» створювало сприятливі умови не лише для постійного заселення, але й для активного культурного обміну між різними племенами та народами.

Систематичні розкопки, здійснені як професійними археологами, так і аматорами-краєзнавцями, засвідчили, що територія сучасного Полонного була заселена ще з часів пізньої бронзи, а її урбаністичний розвиток активно відбувався в добу Київської Русі. Ці дослідження розкрили стратиграфію культурних нашарувань, яка свідчить про безперервність життя на цій території протягом тисячоліть. Такі знахідки як кераміка, браслети, шиферні пряслиця, ювелірні вироби та

інші, дали підстави, разом з літописними згадками про місто, зробити висновок про можливе існування міста вже наприкінці XI ст. [1, с. 111]. Особливий інтерес становлять виявлені фрагменти ювелірних прикрас, які можуть демонструвати високий рівень майстерності місцевих ремісників та їх знайомство з технологіями, поширеними в інших центрах Київської Русі.

На думку дослідників, перші археологічні розвідки у Полонному та його околицях розпочалися ще в XIX ст., що стало поштовхом до формування локальної історико-краєзнавчої традиції. Ці ранні дослідження, хоч і обмежені за своїми можливостями, заклали фундамент для розуміння археологічного потенціалу регіону. Суттєвий внесок у її розвиток зробили краєзнавці та вчені радянської доби, зокрема І. Винокур, якого справедливо вважають засновником наукової археології на Хмельниччині [1, с. 111]. Власне, перші узагальнюючі дані про археологічні знахідки в районі Полонного з'явилися у працях Винокура, який неодноразово вказував на наявність тут залишків давньоруських поселень, курганних груп, а також середньовічного оборонного городища [1, с. 112].

Саме системні археологічні експедиції в місті проводилися насамперед силами Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, зокрема його лабораторією археології та історичним факультетом. Завдяки цій роботі вдалося зібрати велику кількість артефактів, що підтверджують тривале функціонування міста як значного ремісничого та оборонного осередку регіону. Дослідження, проведені в рамках студентських експедицій, мали на меті картографування стародавніх культурних нашарувань, і дозволили встановити точне місцезнаходження кількох давньоруських поселень, розташованих на території сучасного міста. Особливої уваги заслуговують розкопки в районі Замкової гори, де було виявлено залишки фортифікаційного комплексу XI–XIII ст. [3, с. 629].

У 2019 р. на околиці Полонного було знайдено свинцеву грамоту давньоруського часу – одну з небагатьох подібних знахідок на території України. Цей артефакт має важливе значення, оскільки свідчить про поширення писемності та діловодства далеко за межами головних центрів Київської Русі [8]. За висновками дослідників, грамота відображає елементи адміністративно-правових відносин і господарського життя регіонального центру Південно-Східної Волині [2, с. 3–65]. Як зазначає автор відкриття П. Нечитайло, грамота засвідчує високий рівень писемності та діловодства в провінційних містах, що суперечить

раніше домінантній думці про виключно киевоцентричний характер давньоруської писемної традиції [2, с. 69].

Окремої уваги заслуговує діяльність місцевих краєзнавців, які неодноразово вносили вагомий вклад у археологічну інвентаризацію Полонського району. Ця громадська діяльність відіграє важливу роль у сучасній археології, особливо в умовах обмежених ресурсів та великих територій, що потребують дослідження. Наприклад, дослідниця О. Жидецька збирала та оприлюднила численні свідчення про знахідки черняхівської культури на околицях міста. Йдеться про фрагменти кераміки, уламки жертвоних посудин, знаряддя праці та бронзові прикраси, що свідчать про інтенсивне заселення цієї території ще в III–V ст. н. е. [4, с. 208]. Виявлення об'єктів черняхівського походження підкреслює культурну складність та стратиграфічну глибину пам'яток Полонного, що поєднують у собі матеріальні залишки різних етапів розвитку окремих регіонів Поділля. Ці знахідки демонструють, що територія майбутнього Полонного була важливим центром культурного синтезу, де перетинались впливи різних цивілізацій та традицій.

Ретроспективний аналіз джерел свідчить про те, що територія Полонного була частиною важливого транзитного шляху між Києвом і Волинню, а також зоною контакту слов'янських, балтських та іранських племен, що особливо помітно в багатощарових некрополях і залишках жител [6, с. 68]. М. Кучера, досліджуючи давньоруські городища Волині та Поділля, вказував на специфіку оборонних систем Полонного, зокрема складну структуру валів та ровів, які формували єдиний комплекс із місцевим середньовічним замком [5, с. 70].

Із погляду топографічної археології важливими є спостереження, зафіксовані в дослідженнях С. Семенчука та І. Базиняка, які ретельно описали локалізацію основних археологічних об'єктів Полонного, включно із дитинцем, передмістями та господарськими зонами [7, с. 165–167]. У межах Полонного було також знайдено матеріали доби трипільської культури, що підтверджує заселення цього регіону ще в IV–III тис. до н. е. і дозволяє говорити про тяглість культурних процесів [7, с. 168].

Не менш цікаві висновки містить публікація «Як археологічні дослідження визначили найдавніше місто Хмельниччини» [8], де Полонне розглядається як один із пріоритетних об'єктів для збереження та популяризації матеріальної спадщини регіону. Як зазначив П. Нечитайло, що знайдено у Полонному, під час сучасних досліджень, кераміку можна віднести до ранньослов'янського часу і датувати VII–VIII ст. но-

вої ери, оскільки знахідка має аналогії в райковецькій і роменській археологічних культурах. У розкопі також виявлено в незначній кількості ранню кружальну кераміку райковецької культури, яку можна датувати IX ст. Окрім того, в культурному шарі трапились кілька фрагментів посудин ранньоскіфського часу (сер. VII – пер. пол. VI ст. до н. е.) та милоградської культури [8]. Завдяки археологічним відкриттям стало можливим більш точно датувати етапи розвитку міста, а також уточнити його роль у системі давньоруських центрів Поділля.

Таким чином, археологічні пам'ятки Полонного мають велике наукове значення для реконструкції історії Хмельниччини від епохи бронзи до пізнього середньовіччя. Виявлені матеріали свідчать про тривале й безперервне заселення території, її роль як ремісничого та оборонного центру, а також про активні культурні контакти в різні історичні періоди. Зважаючи на отримані дані, Полонне заслуговує на подальше комплексне вивчення та включення до переліку пам'яток національного значення. Це визнання не лише підвищить статус археологічної спадщини регіону, але й забезпечить додаткові можливості для її збереження, дослідження та інтеграції у сучасний культурний простір України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баженов Л. В. Полонне в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX ст. *Полонному 1000 років: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полонне, 15–17 серп. 1995 р.)*. Полонне, 1995. С. 110–114.
2. Бобровський Т. А., Нечитайло П. О., Гогуб В. М., Тимчук Д. В. Знахідка давньоруської свинцевої грамоти в м. Полонному Хмельницької області. *Археологія*. 2022. № 4. С. 60–71. URL: <https://surl.li/trawho> (дата звернення: 23.04.2025).
3. Гуцал А. Ф. Археологічна експедиція та лабораторія археології історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2018. Т. 25. С. 621–645.
4. Жидецька О. І. Цінні знахідки краєзнавців Полонного Хмельницької області. *Краєзнавство*. 2012. № 4. С. 208–209. URL: <https://surl.li/avzvqx> (дата звернення: 23.04.2025).
5. Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі. *Археологія*. 1979. № 29. С. 62–72. URL: <https://surl.li/rcrgnf> (Дата звернення: 23.04.2025).
6. Розмарин З. М. Тисячолітнє місто: (с. Полонне Хмельницької області). *Український історичний журнал*. 1968. № 11. С. 105. URL: <https://surl.li/rgexbq> (дата звернення: 23.04.2025).
7. Семенчук С. О., Базиняк І. І. Археологічні пам'ятки м. Полонного. *Праці Хмельницького церковно-історичного товариства*. 2021. Вип. 3. С. 164–171. URL: <https://surl.li/yylsq> (дата звернення: 24.04.2025).

8. Як археологічні дослідження визначили найдавніше місто Хмельниччини. *Незалежний громадський портал*. 2023. URL: <https://surl.li/wyemsw> (дата звернення: 24.04.2025).

Лисецька Ю. І.

Національний університет
«Острозька академія»

**ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ ГОНЧАРНИХ ТЕХНІК
ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ: ВИГОТОВЛЕННЯ КЕРАМІЧНОГО
ПОСУДУ В БОЛОХІВСЬКОМУ КНЯЗІВСТВІ СЕРЕДИНИ
XII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.**

У статті розглянуто особливості експериментального відтворення гончарних технік давньоруського часу на прикладі виготовлення керамічного посуду Болохівського князівства середини XII – першої половини XIII ст. Проаналізовано основні етапи технологічного процесу: підготовку сировини, формовку, орнаментацию, сушіння та випал виробів. Особливу увагу приділено порівнянню отриманих результатів із археологічними матеріалами та можливостям реконструкції давніх гончарних традицій.

Ключові слова: експериментальна археологія, гончарство, кераміка, Болохівська земля, давньоруський час, формовка, випал.

Дослідження технологій виготовлення керамічного посуду давньоруського часу важливе для розуміння матеріальної культури середньовічної Русі. Експериментальне відтворення гончарних технік дозволяє перевірити археологічні гіпотези щодо обробки глини, формування та випалу виробів. Такі дослідження сприяють кращому розумінню локальних особливостей гончарного виробництва та відтворенню ремісничих традицій Болохівської землі.

Метою цього дослідження є аналіз процесу експериментального відтворення гончарних технік та оцінка можливостей реконструкції давньоруських виробничих традицій Болохівського князівства середини XII – першої половини XIII ст. на основі археологічних матеріалів і практичних досліджень.

Для експериментального відтворення було обрано два горщики з колекції навчальної лабораторії археології історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Обидві посудини походять з археологічних розкопок Губинського городища (літописний Губин – один з головних центрів Болохівської землі, середина XII – перша половина XIII ст.) (рис. 1). Зауважимо, що для нашого експерименту ми використали місцеву (Кам'янець-Подільську) глину, яку нам надав О. Храпак. Такий відхід від класичного

Рис. 1. Горщики з Губинського городища. Ліворуч – оригінальний виріб, праворуч – експериментальна реконструкція.
(Болохівська земля, середина XII – перша половина XIII ст.)

експерименту ми пов'язуємо з умовами військового стану, що не дозволяє вільно переміщатися по території області та створює низку проблем з приводу пошуку глини її добування тощо.

Здійснюючи експериментальну реконструкцію посуду, ми змішали очищену та відстоюну глину з річковим піском у пропорції 1:0,5 та дали масі відстоятися протягом доби для видалення зайвої вологи.

Паралельно з проведенням експерименту доцільно звернутися до теоретичних аспектів відбору сировини та підготовки формувальної маси. У зв'язку з цим можемо висловити припущення, що основним матеріалом для виготовлення кераміки є глина, яку населення Болохівської землі видобувало в прилеглий до центрів керамічного виробництва місцевості. Додаючи до неї різноманітні домішки, зокрема для мешканців Губина це був переважно не дуже дрібний річковий пісок, створювалася формувальна маса відповідно до потреб, з якої згодом виготовляли необхідний посуд [3, с. 38].

Наступним етапом дослідження стало визначення технології виготовлення виробів. Для експериментального виготовлення двох горщиків нами було обрано ручне ліплення. Це пояснюється тим, що при ретельному їх огляді було встановлено, що вони були виготовлені саме цим способом, хоча візуально їх було віднесено до гончарних, тобто виготовлених за допомогою гончарного кола. Перевірку наших припущень ми здійснили наступним чином.

По-перше, поставивши виріб на коло і повернувши його, можна було побачити, що сам горщик не був відцентрований (при використанні гончарного кола виріб буде завжди відцентрований і симетричний). *По-друге*, якщо руками доторкнутися до внутрішньої стінки, можна відчувати відбитки пальців, характерні для ручного ліплення. *По-третє*,

між основною частиною горщика та його вінчиком можна побачити шов-з'єднання, що відповідає технологічному прийому, а саме ліпленню із джгутів, які з'єднуються один із одним [3, с. 38]. Таким чином, нами розглянуто головні технологічні прийоми формовки кераміки та здійснено аналіз автентичних горщиків з технологією їх виготовлення для подальшого відтворення експериментальним шляхом.

Переходячи безпосередньо до процесу виготовлення, зазначимо, що при експериментальному відтворенні горщиків з Губинського городища ми використали метод спірального ліплення джгутами, оскільки подібне було простежено на автентичних виробках [2, с. 49–50]. Зокрема, шмат маси розкатували в «ковбаску», приплюснювали і формували рівні прямокутні пласти, які наліплювали один на один для кращого з'єднання. При розширенні форми поступово збільшували довжину джгутів, і навпаки, при звуженні – зменшували. Після того, як готові вироби трохи підсохли, їм надали більш охайного вигляду методом затирання (лощення) усіх недоліків [2, с. 49–50].

Узагальнюючи результати дослідження та аналізуючи техніку формовки матеріалу, можна визначити, що основними програмами конструювання початку формування виробу є: ємкісно-донне, ємкісне, донно-ємкісне та донне [5, с. 103]. Крім того, для виготовлення посуду могли використовуватися такі конструктивні елементи, як грудка, шматок, джгут і стрічка [7, с. 35]. Використовуючи ці програми та зазначені елементи, а також спираючись на досвід науковців-керамологів і гончарів, можемо засвідчити, що виготовлення губинського посуду за технологією стародавнього гончарного виробництва є можливим.

Окрім технології виготовлення, важливим аспектом дослідження є орнаментация керамічних виробів. Стосовно болохівської кераміки та реконструйованих нами горщиків варто зазначити, що орнаментация оригінального горщика була простою – це лінії, розміщені у верхній частині посудини. Подібна орнаментация була характерною практично для всього керамічного комплексу губинського городища [1].

Після того, як вироби підсохли, їх помістили на гончарне коло і за допомогою звичайної дерев'яної палички нанесли орнамент. Зокрема, прокручуючи коло, обережно притуляли паличку до поверхні горщика, у результаті чого утворювався орнамент, подібний до оригінального. Зауважимо, що використання гончарного кола у цьому випадку є певним відходом від автентичної технології. Це пов'язано з тим, що оригінальні горщики були виготовлені вручну, а отже, симетрія ліній, ймовірно, досягалася шляхом прокручування виробу на тканині або ж

тисненням за допомогою форми. Водночас відбитків тканини на денці виробу зафіксовано не було. У нашому випадку ми прагнули досягти максимальної симетрії ліній декорування.

Наступним етапом після формування та декорування виробів є їх сушіння. Оскільки горщики були доволі великої форми, їх залишили сохнути протягом трьох тижнів. Перевірити готовність виробів до випалу досить просто: посуд має повністю посвітлішати, а при натисканні нігтем на поверхні не повинно залишатися слідів, після чого його можна ставити до печі.

Таким чином, процес сушіння кераміки після виготовлення є важливим етапом її подальшого випалу, оскільки дозволяє видалити вологу, зменшити кількість тріщин і підготувати виріб до термічної обробки.

Після завершення процесу сушіння наступним важливим етапом є випал керамічних виробів. У ході експерименту випал горщиків здійснювався не в автентичних горнах, а в сучасній електричній гончарній печі при температурі 900–1000 °C [6, с. 137]. Це пов'язано з тим, що наразі відсутні відповідні умови та матеріали для побудови автентичних гончарних печей давньоруського часу. Крім того, недостатній рівень практичного досвіду також ускладнює відтворення подібних технологій.

Варто зауважити, що важливе значення для подальшого використання керамічних виробів має процес їх охолодження. Здебільшого він може тривати до однієї доби, тоді як примусове охолодження може призвести до руйнування виробів.

Аналіз процесів сушіння, випалу та охолодження, а також їх взаємозв'язку дозволяє відтворити основні технологічні прийоми виготовлення керамічного посуду в такому вигляді, в якому його створювали на території Болохівської землі. Варто зазначити, що стереотипізація ознак випалення відкриває можливості для розуміння традиційності використовуваних прийомів і виступає важливим елементом гончарної традиції [4].

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зробити висновок, що за наявності необхідної теоретичної бази можливе відтворення кераміки за технологією стародавнього гончарного виробництва. Про це свідчать як археологічні знахідки, так і результати практичної роботи, проведеної в лабораторії університету. Водночас ця категорія виробів належить до посуду спеціального призначення, не є масовим матеріалом і не повинна розглядатися за загальними принципами виготовлення кераміки, оскільки має специфічні особливості, притаманні лише цьому виду.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І. Археологічні дослідження літописного Губина (1997–2005 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. С. 314–322.
2. Винокур І. Риси господарства і соціально-політичної історії населення Болохівської землі XII–XIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 12. С.48–61.
3. Винокур І., Журко О., Мегей В., Якубовський В. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. Вип. І. За матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 років. Київ – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старокосянтинів, 2004. 207 с.
4. Рыбаков Б. Ремесло древней Руси. Москва : Издательство АН СССР, 1948. 802 с.
5. Троцька В. З історії вивчення асортименту глиняного посуду доби Русі. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Київ: УНІС-ЕРВ, 2009. Вип. 29. С. 100–111.
6. Якубовський В. Болохівська земля XII–XIII ст.: Історія, матеріальна культура, економіка. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 352 с.
7. Якубовський В. Середньовічний літописний Губин в історії України XII–XIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т.13. С.31–37.

Павлинський Ю. В.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИБАЛЬСТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ЕПОХУ ЕНЕОЛІТУ ТА ДОБУ БРОНЗИ

У статті здійснено комплексний аналіз рибальства на території України в епоху енеоліту та доби бронзи, охарактеризовано модернізацію риболовецького інвентарю на основі археологічних знахідок. На основі археozoологічних матеріалів із поселень з'ясовано видову приналежність риб. Проаналізовано риболовецьку символіку, що має відображення на кераміці та епіграфічних пам'ятках, підкреслено значення цього промислу для первісних культур.

Ключові слова: Енеоліт, доба бронзи, водні біоресурси, рибальство України, рибальські знаряддя.

У період енеоліту на території України остаточно сформувався відтворювальний тип господарства, заснований на землеробстві та скотарстві. Використання міді та бронзи сприяло зростанню продуктивнос-

ті праці, накопиченню надлишкового продукту, що зумовило розвиток обмінних відносин і соціального розшарування. Поряд із домінуванням землеробсько-скотарського комплексу значну роль відіграло рибальство, про що свідчать археологічні знахідки риболовецьких знарядь. Археологічні матеріали засвідчують модернізацію риболовецького інвентарю та методів лову, зокрема подальше використання гарпунів, гачків, сіток, каркасно-плетених пасток і човнів, відомих із мезоліту та неоліту, які адаптувалися до нових господарських умов.

Метою статті є комплексний аналіз рибальства в мідно-кам'яну та бронзову добу, що передбачає огляд історіографії питання та характеристики археологічних матеріалів, насамперед рибальських знарядь, із подальшим з'ясуванням особливостей функціонування й значення цього промислу в соціально-економічному житті давніх спільнот в зазначених часових рамках.

Серед енеолітичних культур локалізованих на території України найбільш дослідженою є трипільська культура. З переходом до землеробства рибальство, полювання та збиральництво відходять на другий план, але продовжують зберігати як допоміжні джерела харчування. Н. Кордиш у своїй праці системно узагальнила дані про рибальство в трипільській культурі, зокрема згадуючи знахідки М. Марченка на поселенні Халеп'я на Київщині, де виявлено кістки щуки та плітки, а також В. Хвойка біля Бортничів, який зафіксував риб'ячі кістки й луску [12, с. 4]. Особливо цінними вона вважала матеріали з поселення в урочищі Гарди, де В. Козловська виявила кістки, луску риби, мушлі *Unio* та *Helix pomatia*, а Д. Беллінг ідентифікував плітку, вирізуба, карася та мушлю *Unio* із залишками луски, імовірно пов'язану з обробкою чи зберіганням улову [12, с. 3]. Ці знахідки, узагальнені Н. Кордиш, стали важливими для активізації досліджень рибальства в трипільській культурі. За даними Т. Пасек, на всіх етапах трипільської культури переважало землеробство, крім етапу CII, коли скотарство стало домінуючим, тоді як рибальство, полювання, збиральництво та вилов молюсків і раків відігравали вторинну роль упродовж всього часу існування трипільської культури [18, с. 45]. На основі археологічних і етнографічних джерел встановлено, що влітку чоловіки та підлітки могли займатися ручним виловом риби, раків і молюсків у водоймах, застосовуючи техніку пошуку під корінням дерев і камінням відому як «печерування» [10, с. 259; 18, с. 45].

У господарстві трипільського поселення Усатове, розташованого біля Чорного моря та лиманів, рибальство засвідчено остеологічними

залишками риб (сома, осетра), кам'яними грузилами для сіток із пісковику й вапнякової гальки та кістяними гачками [18, с. 77], подібні знахідки зафіксовано й на сезонних рибальських стоянках біля Бортничів і Баликів на Дніпрі [12, с. 11]. На поселенні Лука-Врублівецька на Дністрі, окрім кістяних, виявлено мідні гачки з вушком (???) і приплюснутим кінцем для кріплення волосіні, а також уламок остроги та вістря з наскрізним отвором, імовірно від гарпуна поворотного типу [11, с. 68, 73]. На поселенні Ожеве виявлено мідний гачок довжиною 7,5 см, придатний за розрахунками В. Чабанюка для лову риби вагою 2-5 кг [3], тоді як у Бернашівці та Броновому виявлено кістяні гачки з метаподіїв оленя довжиною 3,5-5,5 см із отворами чи зазубринами для волосіні та жалом без зворотної зазубрини [11, с. 68].

Також варто зазначити, що залишки відбитків тканин і сіток на зовнішніх поверхнях донець трипільського керамічного посуду є важливим свідченням розвитку рибальських технік [18, с. 57]. Н. Кордиш у своїй праці наводить графічну реконструкцію відбитка дрібноплетеної сітки на денці горщика, знайденої на поселенні Стіна у Вінницькій області, що може підтверджує використання сіток у рибальстві [11, с. 5].

На основі етноісторичних матеріалів В. Даниленко дослідив господарство енеолітичних суспільств України, відзначивши, що рибальство передбачало вибіркового вилов великої риби за допомогою острог і гачкових оснащень, а не сіток, хоча терміну «на вибір» автор не дав чіткого визначення [9, с. 67]. За даними Л. Залізняка, археологічні знахідки кісток великих прісноводних риб, зокрема сома й вирезуба, на трипільських поселеннях підтверджують практику такого рибальства. [4, с. 124]. Цікавим свідченням цьому є також повідомлення Н. Бурдо та М. Відейка про виявлені риб'ячі хребці діаметром 3 см із поселення Григорівка [8, с. 112]. Досліджуючи іхтіофауну трипільської культури як важливу складову харчування, О. Ковальчук і Л. Горобець встановили переважання великих остеологічних решток осетра, сома, коропа, щуки, окуня та плітки, що логічно може означати використання масивних рибальських знарядь, зокрема кістяних і мідних гачків, гарпунів та, ймовірно, сіток із великим вічком [2, с. 1]. Водночас, треба розуміти, що дрібні кістки погано зберігаються в ґрунті, а відтак може створюватися хибне уявлення про розміри виловленої риби [12, с. 4].

Використання трипільцями водних ресурсів, було зумовлене потребами харчування та обмеженими (?) можливостями зберігання [12, с. 4], підтверджується залишками молюсків *Unio*, черепашки яких утворювали скупчення завтовшки до 1 м у господарських відходах [18,

с. 53]. На основі археологічних даних про енеоліт і бронзу можна припустити, що трипільські громади біля річок і лиманів використовували архаїчні методи рибальства, такі як ручний вилов і «печерування», а також каркасно-плетені пастки, кістяні гачки та частоколи для загородження проток, що забезпечувало ефективний вилов риби під час нересту чи міграцій [10, с. 259].

У ареалі середньостогівської культури зафіксовано знахідки рибальських гачків, що свідчать про існування рибальства як допоміжного промислу в умовах домінування скотарського господарства [20, с. 4–5]. Водночас скелянська культура, яка відіграла важливу роль у становленні степового енеоліту, репрезентує ранній етап розвитку середньостогівсько-хвалинської культурної спільноти у межах якої рибальство мало вагоме господарське значення, про що свідчать знахідки спецефічних знарядь у поховальних комплексах. Зокрема, у Стрільчій скелі А. Бодяньським було досліджено поховання чоловіка, при якому виявлено гарпун поворотного типу та стрільчастий безборідковий гачок. Ще один гарпун стрільчастої форми знайдено в окремому похованні поблизу села Волошського на відстані близько 1,5 км від попередньої пам'ятки. Як зазначає В. Даниленко, подібні гарпуни є важливими хронологічними маркерами, аналогії їм зафіксовано на пам'ятках Луки-Врубівецької та Голеркана [9, с. 48].

Археологічні матеріали культури лійчастого посуду, поширеної на західних землях України у III тис. до н. е., підтверджують рибальський промисел, зокрема на поселенні Зимне Володимир-Волинський район Волинська область, де виявлено кістяний рибальський гачок [1, с. 274], та на поселенні Лежниця Іваничівський район Волинська область, де зафіксовано скупчення кісток риб і черепашок річкових молюсків [12, с. 278]. Знахідки рибальських знарядь серед матеріалів культури лійчастого посуду в Україні є рідкісними через недостатню дослідженість пам'яток і обмежене поширення в межах річки Дністра та Західного Бугу, тоді як у суміжних регіонах, від басейну Ельби до південної Скандинавії та басейну Вісли, вони трапляються частіше, але подальші дослідження можуть розширити дані про рибальство [1, с. 274].

На території Північно-Західної України, в межах поширення городцько-здовбицької культури, зафіксовано знахідку мідного рибальського гачка без борідки. Виріб виготовлено шляхом холодного кування та вигинання дротоподібної заготовки із формуванням загнутото вушка для кріплення волосіні. Конструкція вушка, на нашу думку, досить примітивна виконана простим загинанням кінця дроту на стри-

жень. Відсутність борідки може свідчити як про ранній етап розвитку металевих рибальських знарядь, так і про специфіку окремих технік лову чи варіантів оснащення. Населення городоцько-здовбицької культури, що переважно мешкало на території Полісся та Малого Полісся, вело господарство з домінуванням скотарства, землеробства, а також традиційними для поліської зони промислами полюванням, рибальством і збиральництвом [17, с. 122].

Д. Куштан, досліджуючи пам'ятки пізньої бронзи Південного Лісостепоного Подніпров'я, відзначає, що стоянки та поселення з низьким топографічним розташуванням зазвичай містилися на мисах перших надзаплавних терас, переважно в місцях злиття річок або біля ярів. Такий вибір обумовлювався близькістю до води, мисливських та рибальських угідь, пасовищ і придатних для землеробства супіщаних ґрунтів [14, с. 32]. Це свідчить про осілий характер життя, де рибальство мало постійне значення. Фауністичні залишки з поселень зрубно-сабатинівського часу включають кістки свійських і диких тварин, а також кістки та луску риби, зафіксовані, зокрема, на поселенні Йосипівка. Тут же виявлено рибальські гарпуни та гачки [14, с. 43]. Рибальські знаряддя виявлено у складі речових скарбів, зокрема Лобойківського скарбу, що містить дрібні металеві вироби, включаючи вісім рибальських гачків із кутою петлею – загнутою під кутом 90° відносно цівки [13, с. 69].

У пізньокатакомбних поселенських комплексах відсутні крем'яні наконечники стріл та рибальські гачки. Водночас, кістки птахів і риби зафіксовані у незначній кількості. Ці обставини дають підстави припустити, що полювання на пернату дичину та рибальство здійснювалося переважно за допомогою сіток [19, с. 209-210]. Зрубна культура, поширена на території сучасної Південної та Східної України в період пізньої бронзи (II тис. до н. е.), формувала поселення переважно в заплавах малих річок. Археологічні дослідження цих поселень виявили матеріальні свідчення рибальства, зокрема кістяні гачки та гарпуни, що вказують на розвинену рибальську практику [5, с. 470; 7, с. 9].

Гіпотеза про другорядну, але важливу роль рибальства у господарській і культовій практиці населення мідно-бронзового віку підтверджується відображенням рибних мотивів у мистецтві давнього населення, зокрема в орнаментативній кераміці. Аналіз декору посуду культури кулястих амфор свідчить про наявність візерунків, виконаних у техніці «риб'ячої луски», як зазначав Л. Залізник [4, с. 154]. В. Отрощенко досліджуючи орнаменти на кераміці доби пізньої бронзи відзначає рідкісні, але наявні зображення риб [16, с. 62].

Унікальною знахідкою трипільської зооморфної пластики є статуетка у вигляді риби, виявлена в с. Веселий Кут на Черкащині [6, с. 163]. В. Балабіна здійснила розробку типології таких знахідок, цей артефакт дослідниця віднесла в окремий тип – «риби», однак через одиничний характер знахідки її повноцінна типологізація в межах культури наразі неможлива [6, с. 21].

Цікавою знахідкою, яка опосередковано може свідчити на користь присутності рибальської тематики у мистецтві доби бронзи є виявлена у 1974 р. українським археологом С. Братченком поблизу м. Сватове, енеолітичної антропоморфної стели на якій зображено гравійовані видовжені предмети. За їхньою формою ці зображення можуть інтерпретуватися як металеві знаряддя, ймовірно, гарпуни, що використовувалися для рибальства [1]. Однак для остаточного визначення їхнього функціонального призначення необхідний додатковий контекстуальний аналіз із урахуванням таких параметрів, як розмір і товщина предметів. У цьому контексті варто звернутися до досліджень Д. Нужного, який класифікував гарпуни мезолітичної та неолітичної доби, розрізняючи грубіші знаряддя для полювання та тонші – для рибальства [15, с. 10–11].

Таким чином, рибальство в епоху енеоліту та доби бронзи на території України, попри другорядну роль у відтворювальному господарстві, все ж відіграло важливу функцію в забезпеченні продовольчих ресурсів і культурній практиці давніх спільнот. Археологічні знахідки, зокрема еволюція риболовецького інвентарю (гарпунів, гачків, сіток, пасток), остеологічні залишки великих прісноводних риб і відображення рибних мотивів у мистецтві, підтверджують значимість рибальства. Аналіз матеріалів трипільської, середньостогівської, скелянської, культури кулястих амфор, городоцько-здовбицької та зрубної культур засвідчує як вибірковий, так і масовий вилов риби, що адаптувався до місцевих природних умов і соціально-економічних потреб. Подальші дослідження контекстуального характеру сприятимуть уточненню функціонального призначення рибальських знарядь і їхньої ролі в господарському комплексі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Стела, кургани, сокира-молот, накінечники стріл: археологічні знахідки на території Сватівщини. *Сватове City*. 2025. URL: <https://svatove.city/articles/20677/stela-kurgani-sokira-molot-nakinechniki-stril-arheologichni-znahidki-na-teritorii-svativschini> (дата звернення: 12.05.2025).
2. Ковальчук О., Горобець Л. Риби та птахи в економіці та культурі трипільської культури (5.4–2.7 тис. до н. е.): дані з України. *International*

Journal of Osteoarchaeology. 2016. Т. 26, № 5. С. 867–876. URL: <https://doi.org/10.1002/oa.2489> (дата звернення: 10.06.2025).

3. У заповіднику на Черкащині показали рибальський гачок віком 6200 років [Електронний ресурс]. *Українформ*. 2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3735206-u-zarovidniku-na-cerkasini-pokazali-ribalskij-gacok-vikom-6200-rokiv.html> (дата звернення: 27.05.2025).

4. Археологія України: курс лекцій: навч. посіб. / За ред. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 504 с.

5. Археологія Української РСР: у 3 т. / АН УРСР, Ін-т археології. Гол. редкол.: І. Артеменко (гол. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1985. Т. 1: Первісна археологія. С. Березанська, В. Круц, Д. Телегін та ін. Редкол. тому: Д. Телегін (відп. ред.) та ін. 564 с.

6. Балабіна В. Фігурки тварин у пластиці Кукутень-Трипілля. Москва: РАН, Ін-т археології, 1998. 270 с.

7. Березанська С., Косарева А. Валиковий орнамент на кераміці зрубної культури. *Археологія*. 1982. Вип. 39. С. 3–14.

8. Бурдо Н., Відейко М. Трипільська культура. Спогади про золотий вік. Харків : Фоліо, 2007. 415 с.

9. Даниленко В. Енеоліт України: етноісторичне дослідження. Київ : Наукова думка, 1974. 174 с.

10. Етнографія українців: навч. посіб. / За ред. С. Макарчука. 3-тє вид., перероб. і доп. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 711 с.

11. Збенович В. Ранній етап трипільської культури на території України. Київ : Наук. думка, 1989. 224 с.

12. Кордиш Н. Рибальство Трипільської культури. Аугсбург : Друкарня Д. Сажніна, 1949. 16 с.

13. Культури епохи бронзи на території України: монографія / С. Березанська, В. Отрощенко, М. Чередниченко, І. Шарафутдінова. Київ: Наук. думка, 1986. 164 с.

14. Куштан Д. Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Археологічний альманах*. 2013. № 29. 232 с.

15. Нужний Д. Мікролітична метална зброя фінальнопалеолітичних і мезолітичних мисливців Гірського Криму. *Археологія*. 1999. № 1. С. 5–25.

16. Отрощенко В. Знаки на кераміці доби пізньої бронзи. *Археологічна керамологія*. 2019. Вип. 1. С. 53–77.

17. Охріменко Г., Склярєнко Н., Локайчук С. Городоцько-здовбицька культура на території Північно-Західної України. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2015. Вип. 28. С. 115–129.

18. Пассек Т. Трипільська культура: науково-популярний нарис. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1941. 84 с.

19. Санжаров С. Східна Україна на рубежі епох середньої та пізньої бронзи: монографія. Луганськ : Вид-во ВНУ ім. В. Даля, 2010. 488 с.

20. Телегін Д. Основні риси та хронологія середньостогівської культури. *Археологія*. 1970. № 23. С. 3–21.

Падалка А. Д.
Криворізький державний
педагогічний університет

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В АРХЕОЛОГІЇ

Штучний інтелект (ШІ) є ключовим інструментом сучасної науки, застосовуваним у різних сферах, від повсякденного спілкування до наукових досліджень. Його потенціал може бути використаний в археології для вдосконалення методів аналізу та обробки даних. Технологічний прогрес, зокрема ШІ, сприяє розвитку науки, відкриваючи нові можливості для досліджень.

Ключові слова: археологія, штучний інтелект, археологічні дослідження, археологічні пам'ятки.

Археологія, що досліджує історію людства через розкопки та аналіз артефактів, отримує нові можливості завдяки розвитку комп'ютерних технологій, зокрема штучного інтелекту (ШІ), який за допомогою алгоритмів і великих баз даних [1] здатен прогнозувати місця розташування пам'яток, обробляти знахідки та узагальнювати результати досліджень. Впровадження ШІ в археологічну практику сприяє підвищенню точності аналізу та ефективності виявлення прихованих об'єктів давнини. Цей технологічний підхід відкриває перспективи для вдосконалення методів дослідження в науці про минуле.

Першим етапом археологічного дослідження є розвідка, яка дає можливість теоретично визначити місцезнаходження давніх поселень або розташування певних археологічних територій. Розвідка ґрунтується на візуальному аналізі, тобто огляді місцевості, а також інструментальному аналізі, який включає в себе електророзвідку, аерофотознімку та магніторозвідку [2]. Але теоретичні судження не завжди підтверджуються на практиці. З метою підвищення точності розташування захованих пам'яток минулого, ми можемо використати прогнозоване моделювання, яке використовує величезний обсяг даних. Серед них – збір інформації з супутникових знімків, свідчення кліматичних даних місцевості, історичні записи й тексти, а також – геоінформаційна система (ГІС) [7]. На основі вищезгаданих матеріалів відбувається аналіз зібраних даних, і за допомогою автоматизованого типологічного методу, виявляють ознаки місцевості, враховуючи їхні особливості. Це збільшує ймовірність виявлення археологічних пам'яток та ефективності археологічних розкопок. На основі результатів аналізу та їх систематизації, ШІ генерує теплові карти та прогностичні моделі, які вказують на ймовірні місця пам'яток [7]. Весь процес відбу-

вається автоматично, і допомагає пришвидшити процес пошуку потенційних місць розкопок, вказуючи на найперспективніші місця для археологічних досліджень. Також такий метод є доволі економним, так як зосередження на результатах прогнозування ШІ надає можливість сконцентрувати ресурси та фінансування на перспективні проекти. Великою перевагою використання ШІ є його можливість широкого аналізу, так як він здатен опрацювати великий обсяг даних, який при аналізі є занадто громіздким для опрацювання людьми вручну. Там, де не може працювати людина, є можливим використати технології.

При роботі з пам'ятками, ми традиційно використовуємо різні методи дослідження, серед яких важливе місце посідають методи стратиграфії, пилковий аналіз, радіовуглецевий та дендрохронологічний [1]. Кожен з цих методів є ефективним, і в результаті їх використання ми можемо визначити хронологічні межі знайденого артефакту, дізнатися про клімат і ландшафт, який існував в той чи інший період. Але кожен із запропонованих методів потребує від науковців кропіткої праці та часу. Завдяки ж впровадженню технологій, їх можна оптимізувати і модифікувати, тим самим пришвидшивши сам аналіз і отримати більш точні результати, і в цьому нам також може допомогти штучний інтелект. Метадані, закладені в ШІ, можуть класифікувати пам'ятки, і в результаті визначати їх матеріал, вік і навіть значення того чи іншого об'єкта. Це відбувається завдяки розпізнаванню ШІ зображень і його подальшого аналізу: він враховує цілісний об'єкт і визначає його форму, матерію [5]. На основі візерунків чи інших характерних ознак, рис, особливостей, які притаманні пам'ятці, ШІ може визначити приналежність цієї знахідки до тої чи іншої культури, і розпізнати мету його використання.

У поєднанні з 3D-моделюванням, ШІ здатен створити 3D-моделі або навіть реконструювати втрачені частини пам'ятки, що дозволяє зрозуміти конструкцію пам'ятки, і на основі цього визначити її функції без ризику пошкодження цінного матеріалу історії, виключаючи людський фактор, зокрема неуважність або необачність [4]. Це дозволяє цілісно проаналізувати пам'ятку і на основі цього отримати важливу інформацію, яка дозволить науковцям зробити певні висновки про життя в минулому [3].

Штучний інтелект здатен виявляти зв'язки між різними документами чи артефактами, які залишалися непомітними для людини. Прикладом може стати проєкт JSTOR Labs, в якому було впроваджено систему, що аналізує ключові слова та текстову структуру, щоб знаходити

схожі наукові статті, підвищуючи точність і релевантність пошуку для дослідників [5]. Завдяки інструментам на основі машинного навчання, метадані стають змістовнішими – автоматично додаються географічні координати, часові межі й імена авторів.

ШІ підвищує точність дослідження, швидкість його проведення, що допомагає спростити процес аналізу великого обсягу інформації, структурувати його, та зробити висновки на основі отриманого матеріалу. Це прямо підвищує ефективність археологічних досліджень. Моделювання, визначення складу, структури об'єкта без ризику пошкодження пам'ятки відкриває безліч можливостей перед науковцями, які прокладають стежку до неймовірних відкриттів у майбутньому. Штучний інтелект є чудовим інструментом і помічником у дослідженнях, використання якого має великий потенціал.

Але, як і будь-якому технологічному прогресі, окрім плюсів є ще й мінуси. І першим з них – це фінансування [6]. Для якісного впровадження штучного інтелекту в роботу, треба багато коштів. Кожен з етапів, а саме розробка, інтеграція, технічне обслуговування – це все потребує витрат. Обмеженість ресурсів перекриває доступ до нових технологій, і наразі це велика проблема на шляху до якісних досліджень.

На сьогоднішній день також постало питання академічної доброчесності, так як сам ШІ бере інформацію з вже існуючих джерел, і треба якісно використовувати подібний інструмент щоб уникнути плагіату та порушення авторських прав [7]. Тому в такому разі нам важливо зазначати автора роботи, корегуючись морально-етичними засадами, і не привласнювати собі здобутки інших. Важливо також розуміти, що штучний інтелект – це лише інструмент, і свідомо та обережно впроваджувати його в наукову діяльність, аби не створювати й не поширювати недійсну інформацію, яка б вводила в оману інших. Наразі в інтернет-просторі ми можемо зустріти безліч випадків, коли якісне зображення ШІ може конкурувати зі справжніми доробками людей. Це також впливає на археологічні дослідження, так як для науковців важливо достовірно доводити інформацію до суспільства, і не піддаватися недостовірним судженням, вміти розпізнавати дійсні результати і оманливі гіпотези. Все має критично перевірятися задля якісних, достовірних наукових досліджень.

Окрім цього нам необхідно розуміти деталі технологічної дії штучного інтелекту. Недостатність знань роботи з таким інструментом може привести до поверхневих, а то й помилкових досліджень, які тільки нашкодять науково-дослідній роботі ШІ. Щоб уникнути такого,

варто впроваджувати технологічну грамотність серед науковців, які матимуть справу з подібними технологіями. Важливо аби дослідник знав, як треба створювати алгоритми дії штучного інтелекту, його базу даних і джерела, з яких він бере інформацію, аби результати археологічних досліджень були якісними і вірогідними.

Останнім важливим аспектом під час впровадження штучного інтелекту в археологічну діяльність є його недовершеність. Хоча у цього технологічного інструменту і є потенціал, наразі він є досі недосконалим та недопрацьованим. Ця галузь технології потребує ретельного контролю, правок і корегування. Піднімається тема хибності інформації, яку може надавати штучний інтелект, і причиною цього є те, що ми самотужки впроваджуємо базу даних, необхідних нам для подальшого дослідження [7]. Допоки буде використовуватися упередженість, недостовірність вже набутих нам знаннями, це призведе до хибних результатів аналізу дослідження, так як ШІ не вміє розпізнавати емоції, не розуміє контексту речень, їхню надійність, що призводить до помилок в процесі аналізу інструмента, і в наслідок цього ми маємо хибні наслідки, що радикально відрізняються від наших очікувань.

До всіх проблем є рішення, і це рішення – розумний підхід до використання такого масштабного інструмента як Artificial intelligence. Штучний інтелект має перспективу стати невід’ємною частиною наукової діяльності в археологічних дослідженнях, за умови правильного і розумного використання, він надає багато можливостей для нових відкриттів до розуміння того, що було в минулому. Коли історична наука буде йти разом з технологіями пліч-о-пліч, безсумнівно можна очікувати неймовірних результатів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Marisa L. A. How technology is used in archaeology. *Ancient Odysseys*. 2023. URL: <https://surl.li/ieaiaaw> (дата звернення: 14.04.2025)/
2. Reindel M., Wagner G. A. *New Technologies for Archaeology. Multidisciplinary Investigations in Palpa and Nasca, Peru*. Berlin : Springer Science & Business Media, 2007. 512 с.
3. Morgan C. Current Digital Archaeology. *Annual Review of Anthropology*. 2022. Т. 51, № 1. С. 213–231. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-041320-114101> (дата звернення: 14.04.2025).
4. Іваненко Р. Вплив новітніх технологій на археологічні дослідження в Україні. *Науковий погляд молоді: ключові питання сучасного етапу реформування системи вітчизняного законодавства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців* (Київ, 31 жовтня 2024 р.). Київ : Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2024. С. 45–52.

5. Коцюбівська К., Тимошенко О., Василевський А. Інструменти штучного інтелекту для збереження та популяризації культурної спадщини. Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері. 2024. Т. 7, № 2. С. 275–282.

6. Скакун Д. О. Проблеми і виклики в інтеграції штучного інтелекту в історичні проекти. *Науковий погляд молоді: ключові питання сучасного етапу реформування системи вітчизняного законодавства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців* (Київ, 31 жовтня 2024 р.). Київ : Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2024. С. 53–60.

7. Стекольников С. Археологія та штучний інтелект. *Штучний інтелект у науці та освіті (AISE 2024): збірник матеріалів міжнародної наукової конференції* (Київ, 1–2 березня 2024 р.). Харків : Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2024. С. 78–85.

**Педоряка Д. О.,
Коваленко О. В.**

Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка

ПОХОВАННЯ БАБИНЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ІЗ СТОРОЖОВОГО

Стаття описує поховання бабинської культури, виявлене на Сторожівському курганному могильнику в Полтавській області. Особливу увагу приділено знахідці кістяної пряжки, яка є характерним елементом цієї культури. Аналіз знайденого виробу дає змогу прослідкувати його типологічні особливості та порівняти з аналогічними знахідками з інших пам'яток.

Ключові слова: Сторожівський могильник, бабинська культура, курган, кістяна пряжка, поховання, бронзова доба.

Сторожівський курганний могильник, розташований поблизу с. Сторожове Полтавського району Полтавської області, є визначною археологічною пам'яткою, що охоплює кілька епох: від ранньої бронзи до раннього модерного часу. Комплекс складається з майданної споруди та групи курганів, розташованих на високому правому березі річки Коломак, обмеженому ярами. Пам'ятка відома з XVII ст. як «Сторожова могила» і згадується у літописі С. Величка. Перші археологічні обстеження провів М. Рудинський у 1924 р., а подальші дослідження здійснювалися в різні роки іншими археологами, зокрема Г. Сидоренком та С. Сапегіним [3, с. 5–7]. У 2007-2015 рр. систематичне вивчення могильника проводили О. Коваленко та Р. Луговий. У результаті цих робіт із 28 насипів могильника на сьогодні досліджено 26 та закладено 10 траншей у міжкурганному просторі, де виявлено три поховання. Чільне

Сторожове-2013
Курган 26
Загальний план та профілі бровок
М 1:50

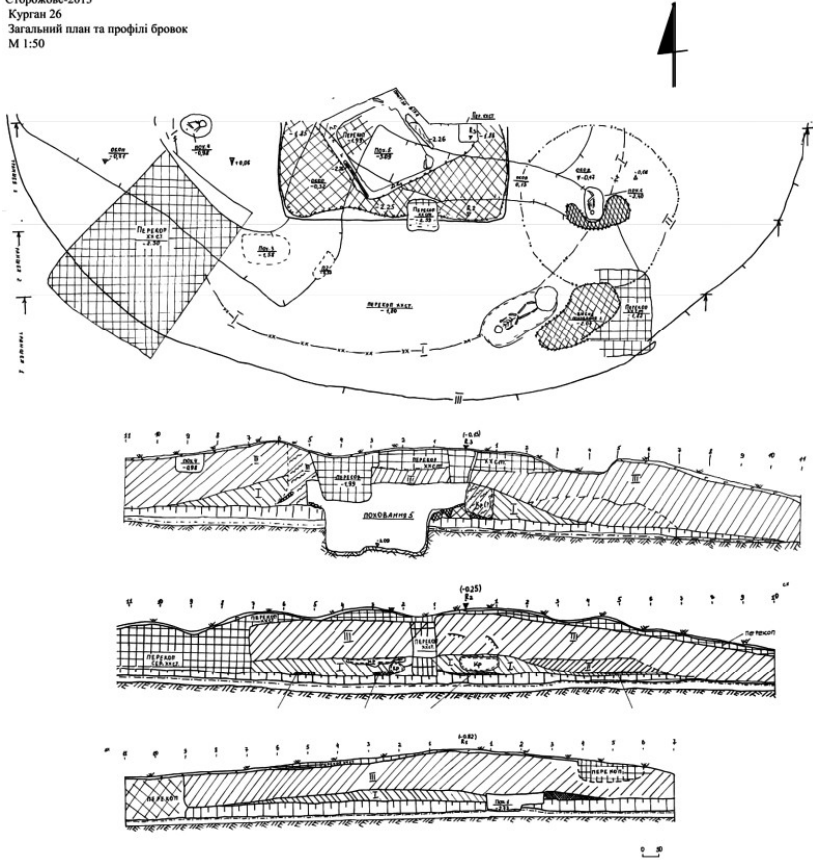

Рис. 1. Курган 26. Загальний план. Схема.

місце серед досліджених поховальних пам'яток посідали поховання епохи бронзи.

У серпні 2013 р. спільна археологічна експедиція Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка та Полтавського краєзнавчого музею імені В. Г. Кричевського здійснила черговий етап досліджень археологічної пам'ятки «Сторожові могили». Об'єктом досліджень був курган № 26, який мав доволі складну стратиграфічну структуру, утворену внаслідок неодноразового використання впродовж доби бронзи (основне поховання – пізньоямної культури) та пізніших періодів (до XX ст.). У межах цього кургану зафіксовано низку поховань, серед яких виявлено впускне поховання

№ 2, що належить до бабинської культури [3, с. 2].

На думку С. Братченка, бабинська культура, що існувала на межі середини-пізнього бронзового віку (XVI-XIV ст. до н. е.), сформувалася на основі катакомбної культурної традиції, зазнавши впливу нових культур Середнього Поволжя. Вона охоплювала території від Дону до Пруту, тобто степові й лісостепові зони, а також впливала на формування культур в інших частинах Східної Європи, зокрема в Криму та на пониззі Дону, де виникла споріднена кам'янсько-лівенцівська культура [1, с. 688]. За сучасними уявленнями, цей археологічний феномен розглядається в рамках

культурної області (кола) Бабине, що охоплювала східноєвропейський степ і лісостеп (з прилеглими районами Українського і Білоруського Полісся) від Нижньої Волги до Пруту. У Лівобережному Лісостепу України присутні пам'ятки двох бабинських культур – дніпро-донської (ДДБК) і дніпро-прутської (ДПБК) у її дніпро-бузькому лісостеповому варіанті [5, с. 195]. У подальшому викладі з'ясуємо, до якого типу належало виявлене поховання, та здійснимо його детальний опис.

Поховання № 2 виявлено у північно-західному секторі кургану (рис. 1) на глибині 1,28 м від репера, у шарі, що належить до третього етапу насипу (насип III). Первісна форма могильної ями не збереглася через пізніші порушення, включно з інтенсивною діяльністю землерийних тварин та перекопами, пов'язаними з подіями Другої світової війни та господарською діяльністю ХХ ст., що спричинили суттєве пошкодження структури поховання.

Зафіксовано фрагментарні рештки скелета: велику гомілку кістку, два ребра, уламки кістки руки та ключиці (рис. 2). Череп відсутній. Загальний стан збереженості – незадовільний, що ускладнює встановлення точного положення тіла. Орієнтація, за фіксацією решток, імовірно,

Сторожове-2013
Курган 26
Поховання 2
М 1:20

Рис. 2. Курган 26. Поховання 2.
Схема.

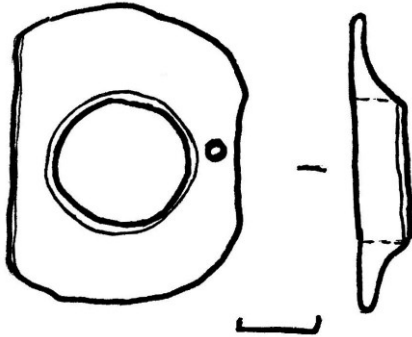

Рис. 3. Курган 26. Поховання 2.
Пряжка. Схема.

центральною (діаметр 1,5 см) та меншою (0,25 см). Один край пряжки зрізаний, інший – сточений до вигину, що свідчить про навмисну обробку. Знахідку можна класифікувати як декоративно-функціональний елемент, можливо, частину поясної гарнітури або застібки одягу. Розміри артефакту: 4,2×3,4 см, висота – 0,8 см, висота бортика – 0,3 см. Пряжка збереглася у фрагментованому вигляді, склеєна з двох частин, із численними сколами, подряпинами та розшаруванням кісткової структури [3, с. 6–7, 10].

Для виготовлення подібних пряжок зазвичай використовували щільну кісткову тканину з довгих трубчастих кісток великих копитних тварин – коня, великої рогатої худоби, оленя або, рідше, лося. Найбільш відповідними були плечова, променева, стегова та великогомілкова кістки. Часто застосовували ріг благородного оленя, а в окремих випадках – мушлі чи камінь [8, с. 46–50]. У процесі виготовлення пряжок майстри, ймовірно, спочатку розколювали кістки на великі довгі фрагменти, з яких вирізали заготовки потрібних розмірів за допомогою різних інструментів, таких як пилки та свердла [9, с. 110]. Обробка кістки включала пиляльні та свердлильні роботи, що дозволяло створювати деталі з необхідними характеристиками. Цей процес вимагав високої майстерності та точності, оскільки кістка є твердим і крихким матеріалом. Далі із заготовок вирізали основні деталі пряжок.

Підсумовуючи, кістяна пряжка зі Сторожового є показовим зразком обробки кістки в межах бабинської культури та важливим свідченням її поховальних і ремісничих традицій. Технологічні особливості виготовлення, характерна форма та наявність аналогій на інших пам'ятках дозволяють говорити про сформовану типологічну групу цих виробів,

була на південний захід (азимут 60°). Зігнуте положення лишається припущенням. Довжина збереженої частини кістяка становить 0,94 м, із перепадом глибин від 1,42 до 1,57 м.

Супровідним елементом поховання є кістяна пряжка, виявлена на відстані 0,15 м від кістки руки похованого (рис. 3). Пряжка виготовлена з кістки, овальної форми, з бортиком і двома отворами – більшим

яка виконувала як функціональні, так і символічні функції. Їх фіксація свідчить про значення таких предметів у ритуальному контексті, а також про усталені уявлення про зовнішній вигляд і спорядження представників цієї археологічної культури. Водночас уведення до наукового обігу цієї поховальної пам'ятки надає додаткову інформацію про північно-західну межу ареалу дніпро-донської бабинської культури.

Список використаних джерел та літератури:

1. Братченко С. М. Багатоваликової (багатопружкової) кераміки культура, Бабинська культура. *Енциклопедія історії України*. Т. 1, А-В. Київ : Наукова думка, 2003. 688 с. URL: <https://surl.li/vgjbw> (дата звернення: 19.04.2025).
2. Деркач Ю. Загадка кістяних пряжок бабинської культури. ЦОДПА. 2022. URL: <https://surl.li/mhzosg> (дата звернення: 19.04.2025).
3. Коваленко О. В., Луговий Р. С. Звіт про розкопки кургану №26 Сторожівського могильника (Чутівський район, Полтавська область) у 2013 році. Полтава, 2014. 93 арк., іл. НА ІА НАН України. Ф. 1, експедицій. Ч. І. С. 2, 5-7, 10.
4. Литвиненко Р. О., Андрієнко В. П. Курган бронзового віку поблизу м. Вугледар на Донеччині (верхів'я р. Кашлагач басейну Дніпра). *Археологічний альманах*. 2013. № 30. С. 145.
5. Литвиненко Р. О. Бабинські культури Українського Лівобережного Лісостепу. *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю*, м. Суми, 7-8 лют. 2020 р. Суми, 2020. С. 195.
6. Лугова Л. М. Погребения с костяными пряжками в Среднеднепровском Левобережье. *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: тези доп. 3-го обл. наук.-практ. семінару*, Полтава, квітень 1990 р. Полтава, 1990. С. 107-109.
7. Усачук А. М. Поясні пряжки з поховань Другого Липецького кургану (технологія виготовлення та реконструкція використання). *Archaeoastronomy and Ancient Technologies*. 2015. № 3 1. С. 28-41.
8. Усачук А. М. Технологія виготовлення пряжок культури багатоваликової кераміки. *Епоха бронзи Доно-Донецького регіону*. Київ : Вороніж : Перевальськ, 1997. С. 46-50.
9. Усачук А. М., Литвиненко Р. О. Про виготовлення пряжок епохи бронзи. *Доба бронзи Доно-Донецького регіону: матеріали 5-го Українсько-Російського польового археологічного семінару*, с. Капітанове Луганської обл., 26 лип. 1999 р. Київ : Вороніж, 1999. С. 110.

Пилипець В. Ю.

Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича

АРХЕОЛОГІЧНА МАПА МІСТА КІЦМАНЬ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

У статті описано археологічні пам'ятки сучасного міста Кіцмань Чернівецької області та його околиць, узагальнено матеріали досліджень, зокрема знахідки з облікових документів. На основі цих даних відтворено послідовність заселення території від найдавніших часів. Стаття систематизує археологічні матеріали для створення локальної карти пам'яток і реконструкції історико-культурного розвитку регіону.

Ключові слова: Кіцмань, археологічна мапа, археологічні пам'ятки, поселення, курган, Чернівецька область.

Археологічна мапа є одним з основоположних інструментів у вивченні просторового розвитку та історичної тяглості населених пунктів. У випадку міста Кіцмань та його навколишніх сіл дослідження археологічної складової дозволяє не лише окреслити межі давнього заселення, а й простежити культурні впливи та трансформації впродовж тисячоліть. Кіцманщина розташована у північно-західній частині Чернівецької області та є одним з найдавніше заселених регіонів Буковини. Археологічні джерела підтверджують безперервне заселення цих земель із доби неоліту до пізнього середньовіччя. Територія міста Кіцмань та його околиць, – сіл Валява та Суховерхів, – багата на археологічні пам'ятки, які репрезентують трипільську, голіградську, липицьку, черняхівську та інші культури.

Історія заселення сягає енеоліту – на лівому березі струмка Потік знайдено сліди жителів трипільської культури. Помешкання були заглиблені, з обмазаними глиною стінами. Ще одне поселення трипільської культури виявив Б. Тимощук за 1 км на захід від міста, зліва від дороги Кіцмань–Давидівці. Ці археологічні свідчення підкреслюють важливість даної території як осередку раннього землеробства на Буковині та служать підтвердженням давньої історії регіону.

Подібні рештки виявлено у східній частині Кіцманя, зокрема в уроч. Горішній Кут. Тут у 2007 р. на подвір'ї місцевих жителів під час земляних робіт було знайдено скарб бронзових виробів, до складу якого входили знаряддя праці та прикраси, які вказують на його ранньогальштатське походження – приблизно X–XI ст. до н. е. Опис даного комплексу було здійснено чернівецькими археологами С. Пивоваровим та М. Ільківом [4, с. 7-15]. Крім того, на території Кіцманя уже було виявлено скарб бронзових речей наприкінці XIX ст., а також бронзовий наконечник списа з надламаним, лавролістої форми пером та подовженою до вістря втулкою із наскрізним боковим отвором. У значній мірі поживавленню таких зв'язків саме на даній території сприяло вигідне розташування регіону в місці, де найближче сходилися русла Серету, Пруту та Дністра й, слід думати, важливі шляхи вздовж них [4, с. 13].

У північно-східній частині міста, на правому березі р. Совиця виявлено поселення трипільської, ноа та черняхівської культур. На лівому березі тієї ж річки, в уроч. Лан простежуються матеріали трипільської культури, західноподільської групи скіфського часу, черняхівської та давньоруської культур (XII–XIII ст.). Цікавим є комплекс, що знаходиться за 1,5 км на північний схід від міста в уроч. Виля, на лівому березі Совиці. Тут зафіксовано матеріали трипільської, черняхівської, ноа та липицької культур. За 4 км на північ виявлено сліди поселення трипільської та давньоруської культур (XII–XIII ст.). Біля джерела, в уроч. Ренне розташоване ще одне енеолітичне поселення. На південь від Кіцманя, на лівому березі Кіцманського потоку локалізоване поселення голіградської культури. У центрі міста, по обидва боки Потоку зафіксовано пам'ятки XII–XV ст. [3, с. 36–37].

Село Валява також є важливим археологічним осередком. Поселення трипільської культури відкрито в уроч. Шкабора, а селища пізнього етапу трипільської культури та черняхівської культури – в уроч. Никулиха. Його дослідження у 1968–1970 рр. дало змогу виявити фрагменти пізньотрипільської кераміки, знаряддя з кременю та фрагменти кераміки ранньозалізного часу. Також в урочищах Шкабора й Никулиха виявлено матеріали княжої доби. Крім того, є дані про два курганні поховання [2, с. 1481–1482].

Значний археологічний потенціал має також територія с. Суховерхів. Тут зафіксовано культурні нашарування трипільської, комарівської, голіградської, липицької та черняхівської культур. У 1972 р. у лісі, в уроч. Діброва експедицією Чернівецького університету під керівництвом Б. Тимощука виявлено печі-кам'янки, уламки ліпного посуду VIII–IX ст., а також господарські ями. [1, с. 142].

Пам'ятки, виявлені на території мікрорегіону в різний час, демонструють не лише значний дослідницький потенціал, але й потребують збереження та охорони. Їх дослідження відкриває нові перспективи для глибшого розуміння етнокультурних процесів у регіоні. Археологічна карта Кіцманя та його околиць відображає безперервність заселення території від неоліту до ранньомодерного часу. Різноманіття виявлених культурних нашарувань, типів пам'яток та артефактів свідчить про значущість цієї території як осередку культурних контактів, транзиту та локального розвитку. Подальше дослідження й систематизація археологічної інформації з цього регіону не лише допоможе детальніше з'ясувати динаміку заселення, а й сприятиме кращому збереженню культурної спадщини Буковини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І. С. та ін. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. Київ : Наукова думка, 1984. 222 с.
2. Звід пам'яток історії та культури України: Чернівецька область. Матеріали до багатомовного енциклопедичного видання. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 2207 с. URL: <https://surl.li/hwxldm> (дата звернення: 14.04.2025).
3. Войнаровський В. М. Каталог пам'яток археології Чернівецької області, взятих під державну охорону. Чернівці : Чернівецький національний університет, 1992. 62 с.
4. Пивоваров С. В., Ільків М. І. Новий скарб бронзових виробів з Кіцманя. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2007. Т. 2, № 24. С. 7–15.

Свідніцька В. В.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ДЕРЕВ'ЯНІ ТА КАМ'ЯНІ СПОРУДИ ОБОРОННОГО ТИПУ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

У статті досліджено еволюцію та типологію давньоруських укріплених поселень на території України (V–XIV ст.), зокрема городища, проаналізовано їхні конструкції (зруби, вали, рови, башти) та класифікацію за кількістю оборонних ліній і розташуванням на Поділлі, Волині, Середньому Подністров'ї. Укріплення поєднували оборонну, адміністративну та соціальну функції, виступаючи ключовими центрами громад.

Ключові слова: городища, укріплення, Давня Русь, Поділля, фортеці, вали, рови, типологія.

Дослідження дерев'яних і кам'яних оборонних споруд давньоруського періоду залишається одним із ключових напрямів вивчення фортифікаційного мистецтва та військово-політичної історії України V–XIV ст. У сучасних умовах, коли відбувається переосмислення національної історичної спадщини та посилюється інтерес до оборонної архітектури Давньої Русі, особливо актуальним стає комплексний аналіз еволюції укріплених поселень на території Поділля, Волині та Середнього Подністров'я. Розуміння конструктивних особливостей дерев'яно-земляних валів, зрубних клітей, ровів та перших кам'яних елементів дозволяє не лише реконструювати систему оборони давньоруських земель, а й з'ясувати рівень військово-інженерної думки, соціально-економічні можливості князівств та характер зовнішніх загроз. Крім того, вивчення типології та еволюції цих споруд сприяє

уточненню питань державотворення, адміністративного устрою та урбанізаційних процесів у східнослов'янському суспільстві.

Наявність значної кількості укріплених поселень і городищ на території Давньої Русі добре засвідчена як писемними джерелами, так і численними археологічними пам'ятками. Скандинавські джерела навіть називали Русь «Гардарикою» – «країною міст» (або «країною фортець»). Водночас варто пам'ятати, що поняття «місто» в давньоруський період суттєво відрізнялося від сучасного і часто означало укріплений населений пункт, а не великий урбаністичний центр у сучасному розумінні [9, с. 20]. На думку М. Кучери, окремі укріплені пункти у східних слов'ян з'явилися вже в V–VII ст., проте їх масове поширення як центрів племінних об'єднань припадає на період інтенсивного державотворення – VIII–X ст. [1, с. 88].

З VIII ст. слов'янське населення починає активно споруджувати дерев'яні укріплення. Б. Тимощук, на основі багаторічних досліджень давньоруських пам'яток Буковини, розробив одну з найбільш детальних типологій укріплених поселень цього періоду. Він виділив такі основні типи: городища-общинні центри, князівські фортеці, сторожові фортеці, феодальні замки, а також дитинці й посади [10, с. 4].

Схожу класифікацію запропонував В. Топальський, який поділив укріплення Давньої Русі на городища, міста, феодальні замки, фортеці, сховища та монастирі [11]. Водночас дослідник наголошував, що оборонна система не сформувалася одразу в завершеному вигляді. Її розвиток був поступовим і зумовлювався накопиченням досвіду, необхідністю зміцнення кордонів та підвищення обороноздатності держави. Основними елементами тогочасних укріплень були вали, рови, дерев'яні мури, ворота, брами та вежі.

А. Куза, аналізуючи розвиток давньоруських укріплених поселень, виділив три основні хронологічні етапи їхнього розвитку: кінець IX – перша третина XI ст., друга третина XI – перша половина XII ст. та середина XII – середина XIII ст. Дослідник також запропонував соціально-історичну типологію цих пам'яток, пов'язавши появу різних типів укріплень із процесами державотворення, адміністративного устрою та військової організації Давньої Русі [1, с. 89].

Згідно з Б. Тимощуком, кожен тип городища мав свій характерний спосіб укріплення. Для городищ-общинних центрів найхарактернішою була найдавніша форма оборони, типова для ранньослов'янських поселень. Вона полягала у стовповій конструкції – частоколі (тині), який часто посилювався земляним укосом із зовнішнього боку. Усередині

таких городищ розташовувалися різноманітні дерев'яні споруди, зокрема зруби-опори та довгі наземні будинки [10, с. 9].

Дещо інший характер укріплень мали князівські та сторожові фортеці. Прикладом такої пам'ятки може слугувати городище біля села Стара Ущиця. Разом із валом воно збереглося на довжину близько 50 м при максимальній ширині близько 30 м (площа приблизно 0,07 га). Поверхня майданчика мала незначний ухил на схід, а північний схил городища підвищувався від 1 м у західній частині до 6 м у східній [4, с. 62].

Прикладами типових волинських городищ можуть слугувати пам'ятки біля сіл Васів Кут і Бельов. Городище в с. Васів Кут розташоване на місі. Його майданчик майже рівний і лише злегка знижується до кінця мису. По периметру проходить невисокий вал заввишки до 3 м. Культурний шар пам'ятки датується XI–XIII ст. Городище біля с. Бельов розміщене на високому мисі, що піднімається на 26 м над правим берегом р. Стубли. По периметру проходить вал, висота якого з боку мису незначна, а з напільного боку сягає 5 м. Від плато городище відокремлене ровом глибиною близько 7 м і шириною 26 м, який має в плані неправильну форму [8, с. 39–41].

С. Маярчак при вивченні городищ лівобережжя Середнього Подністров'я запропонував їх класифікацію за кількістю оборонних ліній з напільного боку. За його підрахунками, переважна більшість (близько 62 %) городищ мала лише одну лінію оборони. Дворядну систему укріплень зафіксовано приблизно на 28 % пам'яток, тоді як трирядну – лише на 10 %. До однорядних належать, зокрема, городища біля Великої Слобідки, Гарячинців, Глибівки, Гринчука, Іванківців та інших населених пунктів [5, с. 285].

Для городищ-князівських фортець характерні укріплення на земляних стінах. На них розташовувалися оборонні кабіни, порожні кліті яких використовувалися як бойові відділення – «стрілки». Земляні стіни цих укріплень укріплювалися дерев'яними або кам'яними конструкціями. Конструкція оборонної лінії включала також житлові зруби, які зсередини сполучалися з оборонними будиночками. Дахи житлових і господарських хат часто використовувалися як бойові проходи для захисників фортеці, про що свідчать залишки кам'яних доріжок на них [9, с. 125; 7].

М. Кучера при вивченні оборонних споруд Середнього Подніпров'я звернув увагу на те, що дерев'яно-земляні вали давньоруських городищ мали досить складну внутрішню структуру. Як правило, всередині земляного насипу розміщувалися дерев'яні зрубні карка-

си – кліті. Вони могли бути як порожніми, так і повністю або частково заповненими ґрунтом, глиною чи піском. У науковій традиції заповнені зруби прийнято називати городнями, а порожні – клітями. Завдяки такій будові вал ставав значно міцнішим, а його внутрішній простір можна було використовувати як для оборонних цілей, так і для господарських потреб [4, с. 180–181].

Сторожові фортеці, своєю чергою, зазвичай мали суцільне кільце дерев'яних зрубів, внутрішні приміщення яких одночасно виконували функцію житла та господарських будівель. З напільного боку ці зруби часто додатково укріплювали земляним укосом. На відміну від них, феодалні замки будувалися дещо інакше: ряд порожнистих дерев'яних зрубів встановлювали безпосередньо на материкову поверхню без земляного валу. Зовні їх нерідко захищали земляним укосом, а інколи й частоколом. З внутрішнього боку до оборонних зрубів могли примикати додаткові житлово-господарські приміщення [7; 10, с. 11].

Основу оборонних конструкцій давньоруських фортець X–XIV ст. становили дерев'яні зрубні кліті, які могли бути порожніми або з'єднаними між собою. Такі зруби часто розташовувалися в один або кілька рядів уздовж лінії оборони. Їх плоске перекриття нерідко використовували як бойовий майданчик для захисників. При цьому існувало кілька варіантів планування та поєднання цих дерев'яних елементів. Згідно М. Кучери основою конструкції укріплень тоді являлися дерев'яні зруби, а зрубні кліті могли використовуватися і як своєрідні резервні приміщення для перебування навколишнього населення на випадок кочівницьких вторгнень. Стовпова ж конструкція стін мала допоміжне значення, її також застосовували в екстремальних умовах (наприклад, після пожежі, коли знищувалися зрубні конструкції) [6, с. 74].

Важливим елементом оборонної системи Середнього Подніпров'я були так звані «Змієві вали». За даними М. Кучери, їх загальна протяжність перевищувала 950 км. Ці грандіозні споруди склалися з земляних валів, ровів і дерев'яних конструкцій, об'єднаних у кілька оборонних ліній. Їх будівництво вимагало значних матеріальних і людських ресурсів та свідчило про високу організацію влади в період боротьби з кочівницькими вторгненнями [3, с. 3; 6, с. 75].

В оборонному зодчестві використовувалися і рови. У профілі вони трикутної форми з крутими стінами відносно горизонту. Крутизна схилів 35–46°. В основному, рови були сухими, і на їхніх внутрішніх берегах можна було поставити більше дерев'яних укріплень. Коли ж городища розміщувалися в низинах, у ровах могла знаходитися вода. На

деяких укріплених поселеннях через рови були перекинуті неширокі дерев'яні мости без підпірок [2, с. 14].

Замкові системи X – першої половини XIII ст. включали вежі, які виконували спостережну та оборонну функцію і могли входити до лінії оборонних укріплень або стояти окремо, доповнюючи її. У другій половині XIII–XIV ст. їх іноді використовували для оборони поселень.

В останній період існування Галицько-Волинського князівства на досліджуваній території з'являються кам'яні споруди. На городищі другої половини XIII–XIV ст. Цецин було збудовано кам'яну вежу-донжон діаметром 20 м. Найдавніша кам'яна стіна в Хотині була зведена наприкінці XIII ст. з необтесаних каменів на цем'янковому розчині [2, с. 14].

Таким чином, фортифікаційне будівництво давньоруського періоду на території України демонструє чітку еволюцію від простих земляних укріплень V–VII ст. до складних дерев'яно-земляних і згодом кам'яних систем оборони X–XIV ст. Основними елементами укріплень залишалися вали, рови та дерев'яні зрубні конструкції, характер яких значною мірою визначався географічним положенням, рівнем загрози та економічними можливостями регіону. Якщо на сході переважали земляні вали, то на заході (Поділля, Волинь, Середнє Подністрів'я) частіше застосовувалися дерев'яні зруби. Поява кам'яних елементів у другій половині XIII–XIV ст. стала свідченням нового етапу розвитку оборонного зодчества Галицько-Волинської держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бондарець О. В. Основні тенденції та особливості розвитку давньоруських городищ. *Майстеріум*. Вип. 12 : Культурологія. 2003. С. 87–94.
2. Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення Межиріччя верхнього Сірету та Середнього Дністра X–XIV ст. : автореф. дис. д-ра іст. наук : 07.00.04. Київ, 2009. 39 с.
3. Кучера М. П. Змиєвы валы Среднего Поднепровья. Київ : Наукова думка, 1987. 208 с.
4. Кучера М. П. Про один конструктивний тип давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї. *Археологія*. 1969. Т. XXII. С. 180–195.
5. Маярчак С. П. Городища IX–XIII ст. лівобережжя Середнього Подністрів'я у межах Хмельниччини (загальна характеристика). *Фортеця : збірник заповідника «Тустань» : на пошану Михайла Рожка*. Львів : Камула, 2009. Кн. 1. С. 284–290.
6. Моця О. П. Давньоруське оборонне будівництво у працях М. П. Кучери. *Археологія*. 2017. № 4. С. 74–78.
7. Перші оборонні споруди Хотинської фортеці. URL: <https://khotynska-fortecya.cv.ua/57-0/453/> (дата звернення: 02.01.2023).
8. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Ленинград : Наука, 1967. 241 с.

9. Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1956. Т. V. 184 с.

10. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ : Наукова думка, 1982. 202 с.

11. Топальський В. Л. Військово-інженерна справа Київської Русі (IX – перша половина XIII ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Київ, 2005. 19 с.

Семерня О. О.

Криворізький державний
педагогічний університет

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА НА КРИВОРІЖЖІ:

ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті досліджується черняхівська культура (III–V ст. н. е.) у Дніпропетровській області, зокрема пам'ятки Башмацького городища та Криворізького регіону, що відображають господарство й римські впливи на матеріальну культуру. Кераміка, укріплення та ремісничі вироби свідчать про адаптацію до степового середовища. Дослідження вказує на перспективність Криворіжжя для вивчення етнокультурних процесів.

Ключові слова: черняхівська культура, Криворіжжя, археологія, поселення, городище, землеробство, тваринництво, металообробка, гончарство, торговельні зв'язки.

Черняхівська культура (III–V ст. н. е.) є важливим об'єктом дослідження, що охоплює період Великої міграції народів і сприяє розумінню етнокультурних процесів на території України. Вона представлена численними археологічними пам'ятками, зокрема поселеннями, могильниками, господарськими спорудами та артефактами, які відображають розвинене господарство, ремесла, архітектуру та поховальні практики. Активна економічна діяльність, включно із землеробством, тваринництвом, металообробкою, гончарством, а також знахідки римських імпорту, що представлені фібулами, монетами та різноманітним посудом, зокрема амфорами, що свідчить про інтенсивні контакти з провінційним Римом.

Попри наявність окремих пам'яток, черняхівська культура в Дніпропетровській області представлена меншою кількістю об'єктів порівняно з іншими регіонами України. Найбільша концентрація пам'яток спостерігається в Черкаській, Полтавській, південній частині Київської та Житомирської областей, а також у Вінницькій, Хмельницькій та Тернопільській областях. У цих регіонах зафіксовано сотні поселень і

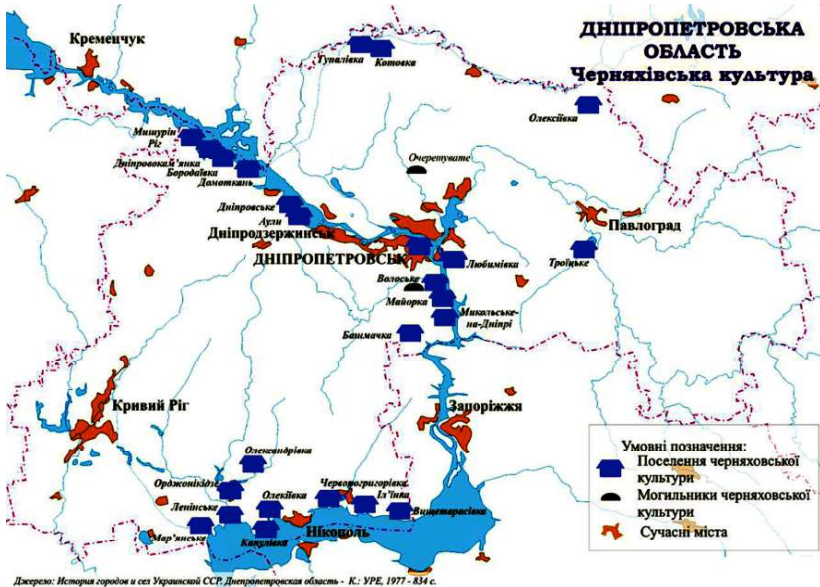

Рис. 1. Дніпропетровська область. Археологічні пам'ятки черняхівської культури.

могильників, що свідчить про щільне заселення та активну господарську діяльність населення черняхівської культури. У нашому випадку все інакше. На території Дніпропетровської області знайдено кілька пам'яток черняхівської культури, їх кількість та масштаб досліджень не можуть зрівнятися з іншими регіонами, де культура залишила більш численні й різноманітні сліди свого існування (рис. 1). Ця «несправедливість» може бути зумовлена рядом факторів, серед яких, як географічні особливості, так і історичні обставини.

Натомість у межах Дніпропетровщини серед найбільш відомих об'єктів черняхівської культури варто відзначити курган «могила Шарова», поселення поблизу села Бородаївка та укріплене Башмацьке городище. Пам'ятки становлять виняткову цінність для реконструкції особливостей життя населення черняхівської доби у степовій зоні, хоча і не формують суцільної картини культурного освоєння регіону.

На цьому тлі ситуація в межах Криворізького регіону залишається малодослідженим і недостатньо популяризованим аспектом археології. Територія південного сходу, включно з Криворізьким регіоном, була важливим транзитним та контактним простором, через який пролягали шляхи кочівників, землеробів і торгівців. Археологічні пам'ятки,

виявлені на цій території, такі як поселення біля сіл Скелька, Христофорівка, Зелене, потребують глибшого осмислення у контексті черняхівської культури. Вони можуть пролити світло на локальні особливості побуту, адаптацію культурних форм у степовому середовищі та вплив зовнішніх контактів на трансформацію місцевої традиції [2; 3].

Одним із найвиразніших об'єктів у межах Дніпропетровської області є Башмацьке городище, що знаходиться у Солонянському районі. Поселення розташоване на мисовидному виступі біля села Башмачка. Первісно на сконечності мису були виявлені залишки кам'яної фортеці, а пізніші розкопки виявили ще дві оборонні лінії, що забезпечували надійний захист поселення (рис. 2). Житлові споруди на території городища були глинобитними і мали характерне для черняхівської культури поєднання наземних та злегка заглиблених будівель. Серед них були житла з глиняними печами та господарські ями, що свідчить про розвиток ремесел та сільськогосподарської діяльності. Кам'яні огорожі в межах поселення служили як укріплення, а також як огорожі для худоби, що підкреслює господарський аспект організації простору [5].

У Криворізькому регіоні поселення черняхівської культури також розташовані на схилах річок, поруч із джерелами питної води, а іноді й на підвищеннях або мисах, але самі за розміром поселення були малими – 200-300 м. завдовжки і 100-150 м. завширшки, але в окремих випадках довжина сягала 0,5 км, як, наприклад, у селі Христофорівка Криворізького району. Типова забудова мала лінійний характер, з домами, що були одночасно житловими і господарськими спорудами. Основною конструкцією будівель була каркасно-стовпова, де стіни будували з хмизу, обмазуючи їх глиною і випалюючи для додаткової міцності. Площа приміщень варіювалася від 40 до 70 м², і в межах одного блоку могли бути розміщені як житлові, так і господарські приміщення. Присутня наявність кам'яних або глинобитних огорож, які не тільки обмежували садиби, але й слугували загоном для худоби влітку. Вогнища використовувались для опалення житла, хоча в окремих

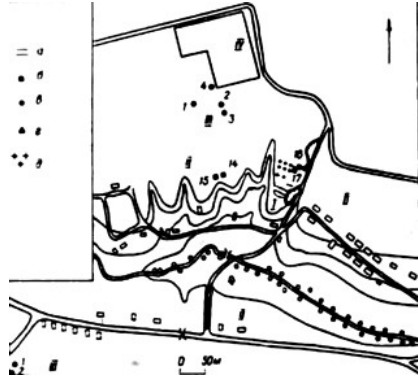

Рис. 2. План городища Башмацьке.

випадках могли бути вбудовані глиняно-кам'яні печі. Підсобними спорудами слугували господарчі ями, що мали різноманітні форми, від циліндричних до грушоподібних, і використовувалися для зберігання продуктів або складування матеріалів [3].

Поселення черняхівської культури у різних районах Дніпропетровської області розташовувалися на місцях, зручних для водопостачання, та житла в обох випадках мали просту конструкцію – кам'яні та глинобитні будівлі й каркасно-стовпову конструкцію. Однак, на Башмацькому городищі можна спостерігати більш розвинену систему оборонних укріплень, ніж в поселенні біля села Христофорівка, де системи були менш вираженими, хоча присутність укріплень та огорож все ж була характерною для цих поселень. Традиція використання кам'яних огорож для худоби і житлових блоків свідчить про організоване господарювання. Незважаючи на відмінності в архітектурних особливостях, поселення у двох районах мають спільну основу, що відображає типові для черняхівської культури житлові і господарські практики.

Криворізький район відомий своїми покладами залізної руди, що відігравали надзвичайно важливу роль у формуванні економічної і торгівельної структури території ще з прадавніх часів. Не менш важливою віхою в історії дослідження Криворіжжя стало відкриття академіка Василя Зуєва, здійснене ним під час подорожі 1781–1782 рр. Саме він уперше науково зафіксував наявність залізних руд у долині річки Саксагань – території, яка згодом стане серцевиною Криворізького залізрудного басейну. У своїй праці «Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона», учений детально описав геологічну структуру краю, склад гірських порід, будову Дніпровських порогів, і, що важливо, створив підґрунтя для подальшого наукового освоєння природних ресурсів Південної України. Наукові відкриття стали своєрідним містком між сучасним розумінням геології регіону та давнім господарським досвідом, зафіксованим археологічними даними. [1] Як зазначає, у своїй статті І. Панафідін, то «... регіон Криворіжжя багатьма дослідниками вважається як центр видобутку залізної руди ...» [4, с. 5].

Археологічні дані свідчать, що Розвиток локального виробництва й обробка залізної руди на Криворіжжі розпочалася ще в добу кіммерійців, продовжувалася за часів скіфського панування, а згодом набула нових форм у період сарматського та готського впливу. Про це свідчать як характерні археологічні знахідки – кам'яні знаряддя праці – зернотерки, мотики, булави, так і високоякісні металеві вироби,

знайдені у поховальних комплексах [4]. Зокрема, у похованнях поблизу села Христофорівка, як зазначає О. Мельник, виявили цілий спектр речей, що супроводжували покійників прикрасами – фібули-брошки, бронзові, срібні та залізні пряжки, намиста, кістяні гребені, залізні ножі, посуд, шила, прясла та голки – всі ці предмети яскраво свідчать про високий рівень ремісничої культури, а також про тісні культурні й торговельні зв'язки з іншими регіонами [3].

У Башмацькому городищі серед основних знахідок – фрагменти гончарного посуду, зокрема обломки верхніх частин тепних кухонних горщиків, нижні частини кружальних посудин з чорним лощенням, а також ліпні миски на високих підставках, які свідчать про побут і господарську діяльність мешканців. Окрім цього було виявлено дві глиняні прясла, кістяні бусини та обломки точильного бруска. Подальші дослідження показали наявність зольних плям, що вказують на місця розкладу вогнищ. В південно-західній частині городища був знайдений великий кам'яний очаг округлої форми діаметром 2,4 м, що складається з кількох шарів гранитних каменів, обпалених і тріснутих від вогню, що свідчить про пізніше спорудження очага порівняно з іншими елементами будівлі. Виявлені численні уламки кераміки, костей тварин і знарядь для обробки шкур, що вказують на те, що жителі городища займались ремеслом і обробкою шкур, і знахідки дозволяють зробити висновок, що поселення мало розвинуту господарську діяльність і використовувало очаги для різних побутових потреб [5].

Попри важливість Криворізького району як історичного осередку видобутку залізної руди, археологічне вивчення поселень черняхівської культури все ж залишається порівняно фрагментарним. Більшість знахідок обмежуються окремими поховальними комплексами або випадковими відкриттями, що не дозволяють повною мірою реконструювати повсякденне життя населення. Натомість Башмацьке городище вирізняється значно більшою дослідницькою опрацьованістю: виявлені артефакти – від кераміки й прясел до залишків господарських споруд – дають змогу глибше зрозуміти побут, ремесла та економічну діяльність мешканців. Такий контраст між загальним і локальним рівнями вивченості підкреслює необхідність подальших археологічних досліджень на території всього Криворіжжя.

Однак слід відзначити, що на території Криворіжжя в цей період на поселеннях був високий рівень розвитку залізообробки, гончарного та ювелірного ремесел. Саме на цій місцевості простежуються перші ознаки формування товарного виробництва, хоча натуральне

господарство ще продовжувало домінувати. Найбільш активна фаза зовнішньої торгівлі припадає на III століття, про що свідчать численні знахідки римської кераміки, виробів зі скла та металу. Однією з наймасовіших категорій знахідок на поселеннях черняхівської культури на Криворіжжі є кераміка, зокрема гончарний посуд, виготовлений у майстернях за технологією, ймовірно, принесеною з римських придунайських провінцій.

Досконалість виробів свідчить про високий рівень професіоналізму ремісників і тривалі виробничі традиції. Велика кількість керамічних виробів, таких як аморфної тари, римських мисок, а також скляних кубків і монет вказує якраз на жваві торгівельні зв'язки з Римською імперією [2]. Для дослідження черняхівської культури в Дніпропетровській області Криворіжжя є одним із ключових регіонів, адже саме на цій місцевості археологічні знахідки дозволяють простежити як локальну специфіку культури, так і загальні риси, характерні для всієї черняхівської спільноти. На відміну від інших частин Дніпропетровщини, в межах Криворізького району зафіксовані не лише окремі елементи побуту, а й комплексні структури поселень з чітко вираженими виробничими та житловими зонами. Водночас слід зазначити, що незважаючи на значну наукову цінність, більшість поселень усе ще залишаються недостатньо дослідженими.

Попри обмежену кількість пам'яток черняхівської культури на території Дніпропетровської області, їх наявність усе ж дозволяє простежити основні риси цієї археологічної спільноти. Зокрема, в Криворізькому регіоні зафіксовані поселення поблизу сіл Христофорівка, Скелька та Зелене, що демонструють типовий для черняхівської культури спосіб організації житлового і господарського простору. Архітектурні особливості, господарчі ями, наявність оборонних елементів і близькість до джерел води свідчать про адаптацію населення до степового середовища. Окремі пам'ятки за межами регіону, як-от Башмацьке городище, демонструють більш розвинену систему укріплень і являються цінним порівняльним матеріалом, який дозволяє ширше поглянути на варіативність черняхівської культури в межах області.

Таким чином, Криворіжжя постає як важлива, хоч і недостатньо досліджена, ланка в мережі поселень черняхівської доби, що має значний потенціал для подальших археологічних студій. Залишається низка дискусійних питань. Зокрема, І. Панафідін зазначає, що «питання про регіон Криворіжжя як центр постачання заліза в епоху Античності залишається відкритим і потребує подальшої уваги дослідників» [4, с. 6].

Не менш дискусійним є й питання про домінуючий етнічний компонент населення регіону, на чому акцентує увагу О. Мельник у своїй праці.

Список використаних джерел та літератури:

1. Зуев В. Ф. Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. Санкт-Петербург : при Имп. Акад. наук, 1787. 273 с.
2. Мельник О. О. Хто ми?.. Криворіжжя до Кривого Рогу (за матеріалами розкопок). Кривий Ріг : Видавничий дім, 2003. 116 с.
3. Мельник О. О., Стеблина І. М. Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року. Кривий Ріг : Видавничий дім, 1994. 270 с.
4. Панафідін І. О. Криворіжжя як центр видобутку залізної руди в епоху античності. *Археологічний літописець*. 2016. № 2. С. 5–6.
5. Смиленко А. Т. Городище Башмачка III–IV ст. н. е.: монографія. Київ : Наукова думка, 1992. 132 с.

Тарасов О. С.

*Житомирський державний
університет імені Івана Франка*

**АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ З ДЕМОНСТРАЦІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ
ТЕХНІКИ МЕТАННЯ ДРОТИКА ЗА ДОПОМОГОЮ СПИСОМЕТАЛКИ**

У статті наведено результати археологічного експерименту з метання дротика за допомогою списометалки та порівняно його ефективність із метанням дротика рукою на основі дальності кидка. Для наочності результатів під час проведення експерименту використовувався найпростіший зразок списометалки, доступний палеолітичній людині.

Ключові слова: експериментальна археологія, стародавня зброя, списометалка, атлатль, дротик, метання.

Сьогодні, одним із важливих напрямків археологічних досліджень є експериментальна археологія. Її головне завдання — шляхом наукового експерименту реконструювати та перевірити можливість чи неможливість виконання певних дій у конкретну історичну епоху. Для проведення експериментів відтворюються знаряддя праці за давніми технологіями, після чого проводиться їх тестування та визначається ефективність. Саме опису такого експерименту присвячена ця стаття.

Перш ніж перейти безпосередньо до опису експерименту з списометалкою, варто коротко розкрити історію цього винаходу, задля кращого розуміння його ролі для історії людства. Окрім цього, подібне введення в контекст позитивно вплине на формування висновків з результатів самого експерименту, та надасть вичерпне обґрунтування вибору типу списометалки, а також методів та умов проведення самого досліджу. Об'єктом дослідження свідомо була обрана списометалка

Рис. 1. Найпростіший зразок списометалки, відтворений за палеолітичними технологіями (вид збоку, робоча частина)

в найпростішій конфігурації з можливих, оскільки основне завдання самого експерименту – наочна демонстрація переваги використання списометалки перед більш примітивним, ручним методом.

Шляхом емпіричного досвіду, можна стверджувати, що найпримітивнішим зразком списометалки могла виступати палиця з бічним відгалуженням гілки, котра не потребує особливих технологічних доопрацювань, а при свідомому підборі матеріалу, достатньо лише вкоротити відгалуження, котре саме собою виступає опорою для хвостовика дротика. Саме такий виріб використовувався для проведення експерименту (рис. 1.). Втім, очевидна дешевизна, доступність, а отже легка заміна такої списометалки, як і сам матеріал, не сприяють збереженню подібних знахідок. Дерев'яні списометалки все ж збереглися в більш пізніх, й очевидно технологічно довершених варіантах. В цьому відношенні, варто згадати Австралійський континент, де списометалки з'явилися щонайменше 8000 років тому, проте досі виготовлялися й виготовляються місцевими аборигенами з дерева [2].

Найдавніший зразок списометалки, знайдений в Європі, датується 19-17 тис. р. до н. е., та був виявлений на місці розкопок у Комб-Соньєр.

Проте, вважається, що в Європі ця технологія могла з'явитися й раніше, у верхньому палеоліті, близько 30 тис. р. до н. е. [3]. На підтвердження цієї гіпотези можна зауважити, що знайдений там зразок списометалки зроблений з оленього рогу, й представляє собою невеликий уламок виробу, проте, з виразно виділеним гачкуватим виступом. Виступи подібного форм-фактору зустрічаються й на пізніших за датуванням, проте дерев'яних зразках. Робота з рогом також потребує певних навичок, умінь та технологій. Окрім цього, ріг чи кістку також потрібно попередньо добути, а технічні вимоги до списометалки звужують коло вибірки. В палеолітичній Європі, списометалки використовувалися для полювання на представників мегафауни, збільшуючи пробивну силу дротиків, а також дальність кидка [4]. Ці два фактори є критично важливими при полюванні на великих травоядних. Знаково, що зі зникненням списометалки її повністю витіснили лук і стріли.

Особливих форм набув розвиток списометалок на згаданому вище Австралійському континенті. За ними також закріпилася своя, локальна назва – «вумера» [3]. Досить важко виділити конкретні фактори, котрі пояснюють таку різноманітність видів списометалок. Навіть той факт, що австралійські аборигени так і не винайшли лук та стріли не пояснює цей феномен. До прикладу, широка й тарілкоподібна вумера з Центральної пустелі використовується як контейнер, музичний інструмент, дубинка, а часто навіть має вмонтований гострий шматок каменю на руків'ї, задля використання в якості ножа чи долота. Така диверсифікація завдань, втілених в одному предметі, може натякати на певною мірою й високе статусне чи релігійне значення. На півночі Австралії, схожі широкі вумери співіснують з довгими й легкими, для метання довгих й легших композитних списів. У деяких випадках, це можна пояснити спеціалізацією на рибальстві, чи полюванні на птахів [2].

На Північноамериканський континент списометалка потрапила приблизно 12000 років тому, разом з першими людьми, що перейшли через замерзлий перешийок в районі Аляски, під час останнього льодовикового періоду [5]. В американській історіографії, за списометалкою закріпилася назва «атлатль», й хоча її лінгвістичні корені очевидно мезоамериканські, часто застосовується як загальний термін на позначення списометалок й поза континентом [6].

Згідно найпростішого й найпоширенішого пояснення принципу роботи списометалки, цей пристрій фактично збільшує плече сили людської руки, а також час, протягом ця сила передається дротику. Таким чином, завдяки збільшенню тривалості прикладання сили, дротик також отримує швидкість більшу, ніж та, яку забезпечує лише рука [1].

Рис. 2. Загальний вигляд експериментального обладнання: списометалка (зверху), дротик з деревком і наконечником (знизу)

Власне, метою цього археологічного експерименту було продемонструвати цю перевагу списометалки наочно, шляхом вимірювання й порівняння відстані польоту дротика кинутого рукою й атлатлем. Як вже зазначалося, конструкція списометалки була обрана теоретично найпростішою з можливих. Те саме відбулося з дротиком. Єдина технічна вимога, висунута до його конструкції – добре встромлятися в землю, задля кращого проведення замірів й зменшення похибки. Для цього в якості наконечника був використаний сплющений до листоподібної форми цвях, довжиною 150 мм, що монтувався в розщеплений кінець деревка, та додатково фіксувався ниткою. Для деревка дротику використовувалася очищена від кори гілка, діаметром 17 мм, та довжиною 950 мм. Для стабілізації польоту оперення не застосовувалося. В хвостовику деревка зроблено заглиблення, в яке входить гачок списометалки. Довжина списометалки – 650 мм, спеціальних замірів для оптимального співвідношення довжини списометалки до довжини дротика не проводилося (рис. 2). Всі технічні й конструктивні недоліки потрібні безпосередньо для того, щоб зробити експеримент більш наочним.

Метання проводилося двома експериментаторами, кожен з яких виконував його окремо з застосуванням та без списометалки. Дротик метався в огороженій ділянці лісу, з урахуванням техніки безпеки. Для вимірювання відстані польоту дротика використовувалися забиті в землю кілки-орієнтири, висота надземної частини котрих сягала 200 мм. Було забито 4 кілка, з загальною протяжністю ряду 20 м, та відстанню між кілками в 5 м. Додатково, від найближчого до місця потрапляння дротика кілка виконувалися заміри рулеткою. Результати ручного метання наведені в таблицях нижче:

Таблиця 1.1

Заміри ручного метання (подані в метрах).

Експериментатор 1	10 м	11,2 м	9,8 м	11,3 м	9,1 м
Експериментатор 2	11 м	11,2 м	10,1 м	11 м	10,5 м

Таблиця 1.2

Заміри метання з використанням списометалки (подані в метрах)

Експериментатор 1	11,8 м	13 м	17 м	12,6 м	15 м
Експериментатор 2	18 м	16,5 м	22,4 м	17,4 м	17,5 м

Згідно результатів експерименту, приріст відстані польоту дротика сягав близько 50%, в деяких випадках перевершуючи цей показник. Середній результат метання рукою склав 10,5 м, а найбільший результат 11,3 м. Середній результат метання з використанням списометалки склав 16,1 м, а найбільший 22,4 м. Шляхом аналізу результатів експерименту, можна сформулювати висновок про те, що списометалка довела свою ефективність навіть при використанні найбільш примітивних конструктивних рішень. У випадку майбутніх досліджень, варто порівняти результати цього експерименту з результатами, котрі можуть бути отримані при використанні опереного дротика. Пропонується, також, варіативність довжини древка, й співвідношення цього параметру до довжини списометалки.

Список використаних джерел та літератури:

1. Raymond A. Experiments in the function and performance of the weighted atlatl. *World Archaeology*. 1986. Vol. 18, No. 2. С. 153–177.
2. Whittaker J. Australian spearthrowers. 2010. URL: <https://worldatlatl.org/wp-content/uploads/2017/12/2010-Australian-Atls.pdf> (дата звернення: 19.04.2025).
3. Bordes L. Throwing stick to spear thrower: study of ethnographic artefacts and experimentation. *EXARC Journal*. 2020. URL: <https://exarc.net/issue-2020-2/at/throwing-stick-spear-thrower-study> (дата звернення: 19.04.2025).

4. Toler P. D. Mankind: the story of all of us. Philadelphia : Running Press Book Publishers, 2012. 452 с.

5. Perkins B. Atlatl and dart mechanics. 2000. URL: <https://www.onagocag.com/atlatl1.html> (дата звернення: 19.04.2025).

6. Perkins B. Atlatl weights: function and classification. 2000. URL: <https://www.onagocag.com/weight.html> (дата звернення: 19.04.2025).

Топоровська С. В.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ЗНАХІДКА ПУСТОТИЛОГО ГУДЗИКА XVIII–XIX ст. З УРОЧИЩА СХОДИ ФАРЕНГОЛЬЦА

У статті розглянуто знахідку пустотилого гудзика армійського типу XVIII–XIX ст., виявленого студентами історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під час досліджень на вул. Ковальській, поблизу сходів Фаренгольца в Кам'янці-Подільському. Наведено морфологічний опис артефакту, аналіз технології виготовлення та порівняння з аналогічними знахідками з території України. Зроблено спробу датування та атрибуції гудзика як елемента військової уніформи Російської імперії, ймовірно, нижчих чинів. Особливу увагу приділено контексту військової присутності на Поділлі у XVIII–XIX ст.

Ключові слова: гудзик, військова уніформа, Російська імперія, XVIII–XIX ст., Кам'янець-Подільський.

Під час досліджень, проведених студентами історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на вулиці Ковальській поблизу сходів Фаренгольца у старому місті, було виявлено пустотілий гудзик армійського типу, поширений у Російській імперії у XVIII–XIX ст. (рис. 1, 2).

Гудзик має округлу, трохи конічну форму з литою петелькою на звороті. Діаметр – близько 12 мм, висота – близько 8 мм. Декоративні елементи відсутні. Поверхня з ознаками корозії, однак все ж таки збереглася цілісність форми та петельки. Імовірно, виготовлений із міді, що було типово для утилітарних гудзиків. З внутрішньої сторони можемо спостерігати наявність двох отворів які розташовані перпендикулярно довжині вушка, це може вказувати на особливості литого способу виготовлення, що забезпечувало простоту виробництва та міцність у використанні. Подібні гудзики для одностроїв іноді виготовляли за допомогою кустарних методів, наприклад, заливанням олова чи свинцю в форми (так звані «кулелійки»), що було поширене серед козаків і могло зберігатися в традиціях місцевих майстрів [3].

Рис. 1. Пустотілий гудзик армійського типу XVIII–XIX ст. (вид збоку з петелькою).

Рис. 2. Пустотілий гудзик армійського типу XVIII–XIX ст. (вид зверху)

У XVIII ст. гудзики виготовлялися з різноманітних матеріалів, включаючи різні типи металу, скло, дерево, кістку та мушлі. Латунні гудзики поширювалися наприкінці цього століття, але металеві з вушком були розповсюдженими в наступному XIX ст. [7].

Тому, зважаючи на загальні ознаки, знахідку можна попередньо датувати цим часом. Проте, з метою пошуку аналогій був проведений порівняльний аналіз зразків на різноманітних онлайн-платформах [5]. Та під час пошуку виявила низку схожих гудзиків, які датуються кінцем XVIII – і першою половиною XIX ст. Особливо показовим є ідентичний за формою, розміром і конструкцією гудзик з прив'язкою до м. Хмельницький [4]. Опосередковано це дозволяє припустити, що аналогічні гудзики виготовлялись або поширювались на території Поділля. можливо, в межах гарнізонних структур або через регіональні установи.

У Подільській губернії розміщувалася низка військових підрозділів, зокрема в Кам'янці-Подільському, який був центром військової адміністрації. Аксесуари до солдатських одностроїв у Російській імперії часто виготовляли централізовано, але дрібні елементи, як-от гудзики, могли замовляти в місцевих майстрів та постачати з регіональних складів.

Варто зазначити, що аналогічні за конструкцією та матеріалом гудзики (мідний сплав, подвійний отвір, вушко) були знайдені також в шарах, які відносяться до часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр., на території о. Хортиця – тобто місцевості, яка вважається важливим центром козацької та військової історії України. Ці знахідки свідчать про

використання гудзиків у військовому однострої або уніформі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Відсутність на знайденому зразку орнаменту – може свідчити на користь його належності нижчим чинам, оскільки офіцерські гудзики часто мали герби, написи чи позолоту (наприклад, у 4-му уланському полку, використовували позолоту) [1].

Однією з підстав вважати гудзик XVIII, а не XIX ст., є те, що до реформ Миколи I, запроваджених у 1831 р., в Російській імперії не було чіткої системи маркування гудзиків. Починаючи з реформи 1831 р., усі чиновників зобов'язувалися носити на мундирах гудзики відповідного зразка, на яких активно почали карбувати номери військових частин, а також позначення для різних відомств і чинів, що дозволяло чітко ідентифікувати приналежність їхнього власника до певних структур [2].

Отже, спільність морфології та технології виготовлення між зразками з Хортиці та Кам'янця-Подільського може свідчити про доволі широке географічне поширення таких гудзиків забезпечене щільною концентрацією військових та, ймовірно, існуванням централізованого виробництва [6]. Знайдений гудзик можна віднести до армійських утилітарних зразків, які використовувались як елемент військової або відомчої уніформи Російської імперії, ймовірно, нижчих чинів. Таким чином, знайдений артефакт становить інтерес, як приклад матеріальної культури та локальної військової присутності на зазначеній території.

Список використаних джерел та літератури:

1. Альбовский Е. А. История Харьковского слободского казачьего полка. Первая половина XVIII века. 2-е изд. Петроград : Тип. Я. Башняк и К^о, 1915. Т. 1, ч. 2. 152 с.
2. Губернські гудзики Поділля. *Кам'янець-Подільський: історія та сучасність*. URL: https://kampod.at.ua/publ/istorija/gubernski_gudziki_podillja/38-1-0-223 (дата звернення: 20.05.2025).
3. Гудзик. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. 2025. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Гудзик#Історія> (дата звернення: 20.05.2025).
4. Гудзики гирки : сплав міді, до 1918 р. *Violity : аукціонний майданчик*. Лот № 119656086. URL: <https://violity.com/ua/119656086-gudziki-girki> (дата звернення: 17.05.2025).
5. Нумерований мундирний гудзик-кулька з цифрою 5. Російська імперія, XIX ст. (1829–1862 pp.). *Violity. Аукціонний інтернет-майданчик*. Лот 122193398. URL: <https://violity.com/ua/122193398-numerovani-j-mundirnij-udzi-k-kulka-z-cifroyu-5-rosijska-imperiya-xix-st> (дата звернення: 17.05.2025).
6. Шелеметьєва Т. І. Гудзики часів російсько-турецької війни 1735–1739 років з фондової збірки Національного заповідника «Хортиця». *Підводні дослідження: археологія, історія, дайвінг*. Київ: Інститут археології НАН України, 2019. С. 45–52.

7. US Uniform Buttons. Inkspot Antiques and Collectibles. 2025. URL: https://inkspotantiques.com/index.php?main_page=page&id=1 (дата звернення: 20.05.2025).

Чуділовська А. О.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ СТАРИЙ КАР'ЄР У 2024 РОЦІ

У 2024 році експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» було проведено черговий етап археологічних досліджень на території багатошарового поселення Старий Кар'єр, що розташоване в межах Котелевської селищної ради Полтавського району Полтавської області. Роботи здійснювалися з метою уточнення стратиграфічної структури, а також збору матеріалів для визначення хронології та детального вивчення культурного контексту поселення. Отримані цьогоріч результати свідчать про різноманіття культурних проявів на території пам'ятки.

Ключові слова: р. Ворскла, Більський археологічний комплекс, округа Більського городища, постзрубний період (XII–VIII ст. до н. е.), скіфський період (кн. VI – перша половина V ст. до н. е.).

Новизна теми обумовлена висвітленням попередніх результатів археологічних досліджень поселення Старий Кар'єр, що проводились експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» (керівник експедиції – Олег Миколайович Шапорда) за участі колег-археологів з Харківщини та Сумщини влітку 2024 р. (рис. 3, 2–3). Ці масштабні дослідження стали можливими завдяки підтримці Німецького археологічного інституту (Deutsches Archäologisches Institut, DAI) та стипендії в рамках дослідницького проекту «Documenting, Recording and Saving Ukrainian Archaeological Heritage», яку отримала експедиція заповідника.

Старий Кар'єр – багатошарова пам'ятка постзрубного та скіфського періодів, що розташована в окрузі Більського городища. Об'єкт розташований на мисоподібному виступі однієї з терас лівого берега річки Ворскла, в межах Котелевської селищної ради Полтавського району Полтавської області (рис. 1). Флора в межах об'єкта представлена листяним та сосновими лісовим масивом; ділянка повністю задернована, частково вкрита чагарниками. Центральна частина зруйнована кар'єром з видобутку піску. За попереднім визначенням загальна площа пам'ятки становить 6,5 га. Середня потужність культурного шару 0,4–0,5 м.

Рис. 3. Старий Кар'єр, поселення. 1 – аерофотозйомка (автор – О. Коротя), 2–3 – польові роботи експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» (фото А. Чуділовської)

Об'єкт було виявлено у 2021 р. під час планових розвідок експедиції ІКЗ «Більськ» під керівництвом Андрія Олександровича Семененка. Надалі, у січні 2022 р., науковцями Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради було проведено другий етап розвідок, завдяки яким вдалось розробити необхідну документацію для внесення пам'ятки в перелік щойно виявлених об'єктів культурної спадщини Полтавської області [5, с. 185-186]. Перші масштабні польові дослідження поселення відбулись у 2022 р., і продовжуються надалі. Висновки цих досліджень ви-

світлюються на всеукраїнських конференціях та у відповідних фахових публікаціях, зокрема, у щорічнику заповідника «Археологічні дослідження Більського городища».

За три роки розкопок даної пам'ятки було зафіксовано житла та господарські ями періоду пізньої бронзи, а також об'єкти скіфського часу. Польові роботи попередніх років дозволили зібрати представницьку колекцію артефактів іванівської лебедівської та бондарихинської культур. Окрім цього, зустрічаються тут і предмети доби Русь-України, монгольського періоду та Нового часу.

Окрім класичної методології польових досліджень, використовувались і новітні методи фіксації, такі як аерофотозйомка (рис. 3, 1) та LiDAR-зйомка (рис. 1). У 2023 р. було також проведене остеологічне визначення матеріалів (завдяки якому було конкретизовано особливості природного контексту та час існування поселення) [6, с. 292] та дослідження методами PIXE та рентген-флуоресцентного аналізу [1, с. 285–293].

Під час досліджень 2024 р. було розкопано 164 м² пам'ятки (загальна наразі досліджена площа – 865 м²). В ході розкопок було зафіксовано більше 10 господарських ям скіфського періоду та одне житло періоду бронзи.

В процесі польових робіт 2024 р. було зібрано близько 270 артефактів періоду бронзи та скіфського часу. Основна маса матеріалів скіфської епохи представлена ліпленим керамічним посудом, уламками античних амфор тощо. Особливої уваги заслуговує невеликий уламок ліпленого чорнолискованого черпака, прикрашеного врізним геометричним орнаментом (рис. 2, 2) – можна припустити про його імпордне походження, проте остаточні результати будуть опубліковані після завершення камерального опрацювання. Не менш цікавою знахідкою є і ручка античної амфори з клеймом (рис. 2, 1). Наразі цей

Рис. 2. Знахідки з розкопок 2024 р.:
1 – ручка античної амфори з клеймом; 2 – фрагмент стінки черпака із врізним геометричним орнаментом (фото – О. Шапорди, рисунок А. Чуділовської)

Рис. 1. Старий Кар'єр, поселення. Карта з позначенням меж поселення та ділянок археологічних досліджень. Основа – Google Hybrid

імпортний артефакт також на камеральному опрацюванні, на етапі визначення центру виробництва. Датування скіфських знахідок визначається кінцем VI – V ст. до н. е.

Знахідки бронзового часу представлені здебільшого уламками кераміки, бронзовими предметами, глиняними виробами (наприклад, вотивні глиняні «хлібці», що були знайдені у південній частині житла періоду бронзи). Попереднє вивчення матеріалу доби бронзи дозволяє окреслити його приналежність до лебедівської та бондарихинської культур. Теза підтверджується і висновками досліджень 2021–2023 рр. [4, с. 97–99]; тодішні матеріали збігаються за датуванням та зовнішніми ознаками із цьогорічними.

У 2024 р. також було виявлено декілька артефактів Нового часу. Предмети можуть свідчити про існування тут у XVII – XIX ст. зупинки на шляху перед переправою через річку Ворсклу [2, с. 47–51].

Попри воєнний стан, що ускладнює польову роботу, археологічні дослідження, здійснені вченими Історико-культурного заповідника «Більськ» та колегами з інших наукових установ, не припиняються. Наразі проводяться камеральні дослідження та реставрація знахідок, визначення, датування.

Отримані попередні результати дещо розширюють уявлення про культурне різноманіття пам'ятки: підтверджується первинне побутовання тут культур епохи бронзи. Пізніше, у часи найбільшого розквіту Більського городища, на цій території проживали представники місцевого населення скіфів-землеробів. Дослідження 2024 р. також дали додаткове підґрунтя тези про лебедівсько-бондарихинські зв'язки або наявність у носіїв цих культур якоїсь спільної етнокультурної компоненти, яка мала місце у процесі їх генези [3, с. 28]. В наступні роки плануються подальші польові дослідження пам'ятки.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бугай О. М., Білик В. М., Осадчий Є. М. Дослідження бронзових предметів з поселень Старий Кар'єр та Котельва II методами РІХЕ та рентген-флуоресцентного аналізу. *Археологічні дослідження Більського городища – 2023*. Харків; Котельва: Майдан, 2024. С. 285–293.
2. Коротя О. В., Осадчий Є. М. Локалізація Більського перевозу за даними археологічних досліджень і дистанційного зондування. *Консенсус*. 2024. № 4. С. 36–53.
3. Шапорда О. М., Буйнов Ю. В., Пеляшенко К. Ю. Археологічні дослідження поселень фіналу доби бронзи – раннього заліза на лівому березі середньої течії Ворскли у 2023 році. *Консенсус*. 2024. № 2. С. 7–49.
4. Шапорда О. М., Задніков С. А., Буйнов Ю. В., Семененко А. О. Поселення Старий Кар'єр – розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. *Археологічні дослідження Більського городища – 2021–2022*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2023. С. 42–102.
5. Шапорда О. М., Семененко А. О. Нові дослідження на поселенні Старий Кар'єр. *Археологічні дослідження Більського городища – 2023*. Харків; Котельва: Майдан, 2024. С. 184–234.
6. Яніш Є. Ю. Результати визначення остеологічних матеріалів з поселення Старий Кар'єр. *Археологічні дослідження Більського городища – 2023*. Харків; Котельва: Майдан, 2024. С. 235–253.

Якимчук Т. В.

Тернопільський обласний центр
охорони та наукових досліджень
пам'яток культурної спадщини

МОНІТОРИНГ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ В 2024 РОЦІ

У пропонуваній статті розглядаються результати моніторингу пам'яток археології у Тернопільській області в 2024 р. здійсненого Тернопільським обласним центром охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини. Висвітлено географію обстежених пам'яток,

спектр проведених робіт із охорони пам'яток та об'єктів археології, а також основні досягнення у цьому напрямі. Окреслено основні загрози та проблеми у здійсненні заходів із охорони пам'яток та об'єктів археології.

Ключові слова: моніторинг, локалізація, пам'ятка археології, щойно виявлений об'єкт культурної спадщини, підйомний матеріал, облікова документація, охоронний договір.

Археологічна спадщина Тернопільської області є одним із надзвичайно цінних ресурсів, що містить величезні масиви інформації про історію суспільств, що населяли ці терени від епохи каменю до загальноприйнятої «останньої» археологічної епохи в Україні – козацької доби. Сліди власної життєдіяльності були залишені населенням попередніх епох у формі поселенських структур – міст, замків, городищ, сіл, поселень та стоянок; у формі культових об'єктів – храмів та святилищ; у формі кладовищ – безкурганних некрополів та курганних могильників; у формі полів битв та ситуативних укріплень. У тій чи іншій мірі, наведені об'єкти є важливим джерелом інформації про епохи до яких вони відносяться, й, що варто розуміти вони є невідновлюваним ресурсом, який у разі свого пошкодження чи знищення більше ніколи не розповість про своє минуле. Відтак охорона археологічної спадщини є важливим заходом спрямованим на зменшення деструктивних антропогенних, техногенних та природніх впливів на пам'ятки археології.

Станом на 01.01.2025 р. у Тернопільській області на державному обліку перебуває 1892 пам'ятки та щойно виявлених об'єкти археології. За категорією національного значення на державному обліку перебуває 3 пам'ятки національного значення, місцевого значення – 516, щойно виявлені – 1373 об'єкти археології. Обліковані пам'ятки та щойно виявлені об'єкти перебувають на різних рівнях обліку та охорони. Під «рівнем обліку» ми розуміємо те, що на сьогоднішній день не усі пам'ятки та об'єкти, що перебувають на державному обліку є у рівній мірі паспортизованими, в свою чергу недостатня паспортизованість є перешкодою для набуття об'єктом статусу пам'ятки або за умов набутого статусу пам'ятки вона не є повноцінним режимоутворюючим об'єктом. Збройна агресія РФ та наслідки її руйнівних атак на культурну спадщину лише загострили потребу в паспортизації об'єктів та пам'яток культурної спадщини. Наявність чітких облікових документів на пам'ятки та об'єкти буде підґрунтям для оцінки збитків з подальшим притягненням до відповідальності за їх нанесення [2, с. 3]. Важливо підкреслити і те, що згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини» усі об'єкти культурної спадщини розміщені на території України охороняються державою, безпосередні обов'язки із охорони

та умов використання територій на яких розміщуються пам'ятки археології закріплюються в рамках охоронного договору із користувачами територій чи уповноваженими ними органами. Саме тому укладання охоронних договорів повинно бути одним із пріоритетних напрямів роботи органів охорони культурної спадщини.

Моніторинг пам'яток та об'єктів культурної спадщини є однією із основних форм їх охорони [3, с. 28]. В свою чергу моніторинг є комплексом заходів, що здійснюються по відношенню до пам'яток археології:

1) локалізація, що полягає у віднайденні пам'ятки на місцевості та фіксації її місцезнаходження за допомогою GPS-координат;

2) підтвердження наявності культурного шару в своїй основі відбувається шляхом пошуку підйомного археологічного матеріалу, проте цей спосіб має певні недоліки (територія пам'ятки може бути задернованою або поширення підйомного матеріалу може складати хибне уявлення про місцезнаходження, площу та межі пам'ятки), натомість закладання розвідувальних шурфів є більш ресурсовитратним способом, що робить рідшим його використання під час проведення моніторингу;

3) обстеження території дає змогу характеризувати просторові характеристики обстежуваної пам'ятки, з'ясувати її поточний стан, а також виявити потенційні загрози її збереженню;

4) фотофіксація дозволяє задокументувати вигляд території пам'ятки у момент обстеження;

5) написання акту візуального обстеження є одним із результатів проведеного моніторингу, що містить інформацію про обстежуваний об'єкт, його місцезнаходження та актуальний стан;

6) геодезична зйомка є надважливим заходом для охорони пам'яток археології, що дозволяє із допомогою фахівців геодезистів, що використовують точні GPS-пристрої зафіксувати межі територій пам'яток із подальшим їх внесенням до даних Держгеокадастру. Проте використання такого заходу є не частим через обмеженість фінансування для залучення в роботі фахівців-геодезистів.

7) виготовлення технічної документації щодо меж режимоутворюючого об'єкту дозволяє занести до даних Держгеокадастру територію пам'ятки та її охоронну зону;

8) за результатами проведених вищеописаних заходів створюються умови для укладання охоронних договорів на пам'ятки.

Відділ науково-охоронних робіт пам'яток археології Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини (далі Центр) проводить моніторинг пам'яток та

Рис. 1. Зачистка оголення культурного шару на городищі Біла І Чортківського району. Фото ТОЦОНДПКС

щойно виявлених об'єктів археології в рамках виконання обласної Програми збереження культурної спадщини на 2021-2025 рр., перед загрозою руйнування пам'яток археології, проведення підготовчих робіт для підписання охоронних договорів, підготовки проектів відповідей на запити правоохоронних органів, проведення експертиз земельних ділянок та виконання наукових тем співробітниками.

У 2024 р. Центром проведено заходи з моніторингу на 93 пам'ятках та щойно виявлених об'єктах археології у Тернопільській області. Роботи здійснювались на території 15 територіальних громад Кременецького, Тернопільського і Чортківського районів. У Кременецькому районі обстежено 5 пам'яток та об'єктів археології, у Тернопільському – 63, у Чортківському – 25. Результатом проведеного моніторингу стало уточнення меж поширення підйомного матеріалу на таких пам'ятках: Воля ІІ, Дарахів ІV, Котівка ІV, Котівка V та Ридодуби ІІ (усі поселення). Не менш важливим наслідком стало уточнення датування 23 пам'яток археології на основі виявленого підйомного матеріалу. Одним із яскравих прикладів є підтвердження датування городища Біла І. Городище, що знаходиться у лісі, було обстежено під час проведення геодезичної зйомки його території. Було виявлено оголення культурного шару, що утворились унаслідок природнього повалення дерев, які падаю-

чи виривались із корінням та утворювали невеликі ями. При зачистці однієї із таких, було виявлено декілька фрагментів гончарного посуду та скляний браслет, які датуються XIII ст. (рис. 1). Потужність культурного шару у цьому місці складає 30 см, від рівня сучасної денної поверхні до рівня залягання материкової глини. Нові датування будуть пропонувані до внесення вже існуючих переліків об'єктів культурної спадщини. Окрім цього нами отримані матеріали у вигляді знахідок, в основному це – фрагменти керамічного посуду, крем'яні знаряддя праці та перепалені конструкції валу. Ці матеріали, їх прив'язка до пам'яток матимуть важливе значення для вивчення культурно-історичних спільнот минулого.

Рис. 2. Грабіжницька яма, яка була виявлена на дитинці городища Біла II Чортківського району.
Фото ТОЦОНДПКС

Важливо те, що здійснений моніторинг пам'яток дозволив зафіксувати типові явища які негативно впливають на збереження об'єктів археології. Одним із таких явищ є проведення незаконних пошуків на пам'ятках археології з метою заволодіння археологічними артефактами. Як зазначають А. Буйських, П. Шидловський та Г. Івакін: «за спостереженнями наших археологів, в Україні практично не лишилося пам'яток, які би більшою або меншою мірою не були б пограбованими або не піддавалися періодичним незаконним розкопкам» [2, с. 10]. Такий кричущий випадок незаконних розкопок на пам'ятці археології був зафіксований співробітниками Центру на городищі Біла II Чортківського району у жовтні 2024 р. У дитинці городища була виявлена яма розмірами приблизно 1,5 м у довжину, 1,3 м у ширину та глибиною близько 2 м (рис. 2). Іншим ж явищем є те, що більшість пам'яток археології знаходяться на землях, що активно розорюються. Іноді оранка здійснюється глибиною понад 30 см, що може призвести до руйнуван-

Рис. 3. Поселення Дружба I Тернопільського району. Вигляд на скупчення глиняної обмазки на місці споруди, що була розорана. Фото ТОЦОНДПКС

ня культурного шару та археологічних об'єктів. Особливо часто оранкою руйнуються трипільські площадки і не тільки. Для прикладу, такий випадок виявлений співробітниками Центру під час обстеження поселення Дружба I Тернопільського району. Дане поселення розташоване на схилі лівого берега струмка і на рівні початку схилу нами було виявлено місце із масивним скупченням глиняної обмазки (рис. 3). Можна припускати, що у даному місці розташовувалась споруда, яка постраждала внаслідок глибокої оранки поля.

За результатами виконаного моніторингу у 2024 р. Центр підготував 69 проєктів охоронних договорів на пам'ятки та щойно виявлені об'єкти культурної спадщини.

В ході проведення моніторингу у Тернопільській області, окрім обстеження вже відомих пам'яток та об'єктів археології було виявлено 2 нових пам'ятки археології – курган Мирололюбівка IV та замчище Шумбар I, а також ще 2 археологічних місцезнаходження поблизу с. Шумбар Кременецького району. Центром готується необхідна документація для взяття на державний облік виявлених об'єктів.

Оприлюднений наказ Міністерства культури та інформаційної політики «Про внесення змін до Порядку обліку об'єктів культурної спадщини» № 158 від 01.03.2024 р. визначив обов'язки органів місцевого самоврядування у проведенні постійного та періодичного моніторингу об'єктів культурної спадщини [4]. Структурні підрозділи, що відповідають за сферу культури у міських, селищних та сільських радах є найнижчою ланкою пов'язаною із охороною археологічної спадщиною на місцях [1, с. 2]. Місцеві структурні підрозділи зобов'язані проводити постійний моніторинг: «шляхом аналізу відомостей Реєстру, Переліків

об'єктів культурної спадщини; облікової документації, охоронних договорів, дотримання режимів використання об'єкта культурної спадщини, науково-проектної документації, архівних матеріалів наукових установ, державних інформаційних систем, матеріалів періодичного моніторингу та інших відомостей, які свідчать про стан об'єкта культурної спадщини», а також періодичний моніторинг не менше ніж раз на 5 років: «шляхом збору, обробки та аналізу інформації про об'єкт культурної спадщини та територію, що охороняється, з безпосереднім візуальним обстеженням його на місці» [4].

Отже, моніторинг археологічних пам'яток у 2024 р. дозволив серед іншого не лише уточнити межі та датування вже відомих об'єктів, а й виявити нові пам'ятки, що потребують взяття на державний облік. Однак під час обстежень були зафіксовані випадки незаконних розкопок та негативного впливу сільськогосподарської діяльності на пам'ятки археології. Це свідчить про необхідність посилення заходів охорони, укладання охоронних договорів та залучення місцевих органів самоврядування до постійного та періодичного моніторингу.

З огляду на виклики та загрози, актуальним залишається комплексний підхід до охорони археологічної спадщини, що включає документування, контроль та гостро ставить питання щодо відповідальності міських, селищних та сільських територіальних громад за стан та збереження пам'яток та об'єктів археології, що знаходяться на їх територіях.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бітковський В. В., Собчук В. Д., Пробийголова О. М. Археологічна спадщина і ОТГ. Львів : Друкарня Папуга, 2020. 18 с.
2. Буйських А. В., Шидловський П. С., Івакін В. Г. Моніторинг пам'яток археологічної спадщини України під час військової агресії РФ. *Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту*. 2023. Вип. 1. С. 3–15.
3. Збереження археологічної спадщини та інших культурних цінностей: аналіз, проблеми та пропозиції щодо їх врегулювання: аналітичний звіт. 2021. URL: <https://kompkd.rada.gov.ua/uploads/documents/34247.pdf> (дата звернення: 19.02.2025).
4. Про внесення змін до Порядку обліку об'єктів культурної спадщини. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0425-24#Text> (дата звернення: 19.02.2025).